

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В АРМЕНИИ

№ 13

Д В И Н

I

А. А. КАЛАНТАРЯН

РАСКОПКИ ЦЕНТРАЛЬНОГО КВАРТАЛА

1964—1970 гг.

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1976

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Հնագիտության եւ Ազգագրության ինստիտուտ

Հնագիտական Պեղումները ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

№ 13

Դ Վ Ի Ն

I

Ա. Ա. ՔԱՂԱՆԹԱՐՅԱՆ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹԱՂԱՄԱՍԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

1964—1970 թթ.

Պրակը նվիրված է Դվինի IX ու նյութական մշակույթի ուսումնասիրությանը, որը կատարված է կենտրոնական թաղամասի պեղումներից հայտնարևրված հարուստ նյութերի հիման վրա: Հիմնականում քննարկված են արհեստային արտադրանքի կարևոր ճյուղերի՝ մետաղագործության, խեցեգործության, ապակեգործության հետ կապված հարցեր: Տրված է կենտրոնական թաղամասի շերտագրությունը, աշխարհիկ հուշարձանների ճարտարապետությունը և այլն: Հիշյալ հարցերի քննությունը կարևոր է Հայաստանի միջնադարյան մշակույթի տարրեր կոգմերի լուսարանման հասար:

Պատասխանատու խմբագիր
Կ. Գ. ՂԱՏԱԴԱՐՅԱՆ

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ի Կ Ո Ղ Մ Ի Ց

Չորրորդ տասնամյակն է, ինչ շարունակվում են Դվին քաղաքի պեղումները: Դվին քաղաքի 1937—1950 թթ. պեղումների հաշվետվությունը հրատարակված է արշավախմբի պետ պրոֆ. Կ. Գ. Ղաֆադարյանի «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» մոնոգրաֆիկ աշխատության մեջ (1952 թ.): Հայաստանի միջնադարյան սոցիալ-տնտեսական կյանքի, մշակույթի տարրեր բնագավառների ուսումնասիրության համար Դվինում հայտնաբերված նյութերը հարեոր նշանակություն ունեն: Հատկապես հետաքրքրական է IX դ. նյութական մշակույթը, որը կարծես նոր էր վերածնվում արարական գործիչանությունից ազատագրված ժողովուրդի կողմից:

Սույն աշխատանքը տրդվում է հեղինակի՝ Դվինի կենտրոնական թաղամասում 1964—1970 թթ. ընթացքում կատարված պեղումների (Դվինի արշավախմբի պետ՝ պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյան, կենտրոնական թաղամասի ջոկատի պետ՝ Ա. Քալանթարյան): Այն կրում է հաշվետվության բնույթ և նպատակ է հետապնդում վերհանել հիմնականում VIII դ. վերջի—X դ. արհեստային արտադրության մի շարք ճյուղերի՝ խեցեգործության, մետաղագործության, ապակեգործության հետ կապված հարցեր, տալ նրանց արաագրանքի բնույթն ու առանձնահատկությունը, ինչպես նաև կատարել շերտադրական որոշ դիտողություններ՝ պեղված հատվածի սահմաններում:

Հեղինակը շնորհակալություն է հայտնում Դվինի պեղումների ղեկավար, պատմ. դիտ. դոկտոր, պրոֆ. Կարո Ղաֆադարյանին՝ նյութերը տրամադրման և մասնագիտական խորհուրդների համար:

Բոլոր տիպի չափադրական և գրաֆիկական աշխատանքները կատարել է Դվինի արշավախմբի պետի տեղակալ ճարտարապետ Գրիգոր Քոչոյանը: Լուսանկարները կատարել են հեղինակը և ԳԱ հնագիտության և տղգագրության ինստիտուտի լուսանկարիչ Գրիգոր Ժամկոչյանը:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Դվինի կենտրոնական թաղամասում առաջին անգամ պեղումներ է կատարել հաշիկ վարդապետ Դադյանը¹: «Արարաա» ամսագրի հաղորդումից երևում է, որ նա աշխատանքները սկսել է դեռևս 1904 թ.²: Պեղումները հիմնականում կենտրոնացված են եղել կաթողիկե եկեղեցու շրջանում, որտեղ բացվել է եկեղեցու հիմնապատերի ներքին երեսը: Դվինում հաշիկ վարդապետը պեղել է նաև միանավ թաղիլիկ եկեղեցին, այսպես կոչված՝ Ցիզտրուղիտի վկայարանը, որը սխալմամբ համարել է պամիչների մոտ հնշատակված սբ. Սարգիս եկեղեցին: Խիստ ուշագրավ է կաթողիկե եկեղեցու արևելյան աբսիդում բացված խճանկարը Տիրամոր պատկերով, որը հավանաբար V-II դ. առաջին տասնամյակներին է պատկանում: հաշիկ Դադյանի պեղումների ժամանակ հայտնարեբվել են մեծ քանակությամբ հնագիտական աարբեր իրեր՝ խեցեղեն, մետաղե առարկաներ, ապակի, դրամներ, ինչպես նաև ճարտարապետական մանրամասներ: Հնագիտական նյութերի մի մասը հետազայում տարվել է Զվարթնոց և այժմ ցուցադրվում է Զվարթնոցի թանգարանում³:

Դվինի սիստեմատիկ պեղումները սկսվեցին 1937 թ. և փոքր ընդմիջումով (1940—1945) շարունակվում են մինչև մեր օրերը: Նախապատերազմյան շրջանում աշխատանքները հիմնականում կենտրոնացված էին կենտրոնական թաղամասում, որտեղ պեղվեցին կաթողիկոսական պալատը, կաթողիկե եկեղեցին և միանավ բաղիլիկ տաճարը: Բացվեցին աշխարհիկ և արապերական ընդլթի շինություններ՝ խիստ ավերված վիճակում: Պեղումները շարունակվեցին նաև 1946—1954 թթ. (աեղամասի պետ՝ ճարտ. Գր. Քոչոյան): Այս ժամանակահատվածում հիմնականում մաքրվեց կաթողիկեն, իսկ նրանից հարավ պեղվեց XI—XIII դդ. շերար (աղ. I): Մյուս հասվածներում բացվեցին մի շարք աշխարհիկ շինությունների հիմնապատերը, միջնաբերդից եկող ջրամատակարարման ցանցի հատվածն իր աղբյուրներով և այլն: Գտնվեցին կավե, մետաղե, ապակե իրերի և առարկաների բազմաթիվ նմուշներ, դրամներ, տուֆ քարից պատրաստված թեավոր խաչեր, արձանադրություններով ապանաքարեր, շինությունների ճարտարապետական քանդակապարզ բեկորներ և այլն: Պեղումները կենտրոնական թաղամասում ժամանակակրուպես ընդհատվեցին մինչև 1964 թվականը:

¹ «Արարաա», Վաղարշապատ. 1907, էջ 506, 659—661, տե՛ս նաև 1909, էջ 173—178.

² հաշիկ Դադյանի պեղումների վերաբերյալ ավելի մանրամասն տե՛ս Կարո Ղաֆաղսրյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 39:

³ Գր. Կարախանյան, Ա. Քալանթարյան, Զվարթնոցի խեցեղենը, ՊՐՀ, 1964, № 4:

Դվին քաղաքի կենտրոնական թաղամասը (II տեղամաս) գտնվում է միջնարկի արևմտյան մասում: Միջին դարերում այն ըլուրից անջատված է եղել ջրային խրամով: Թաղամասը միջնարկի հետ կապված է եղել խրամի վրա գցված կամրջով: Քաղաքի այդ հատվածը եղել է պարսպապատ և առանձին մյավոր է կաղմել: Այնտեղ կառուցվել են եկեղեցական գլխավոր շինությունները՝ սբ. Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցին, միանավ բազիլիկ առճարը, ինչպես նաև կաթողիկոսակոն պալատը և տարրեր ընդլթի այլ կառույցներ: Կաթողիկեն շրջապատում թաղվել են անվանի հոգևոր և աշխարհիկ գործիչներ:

Շինությունների այս խումբը մասամբ կործանվում է 893 թ. երկրաշարժի ժամանակ, որից հետո այդ թաղամասում սկսվում են կառուցվել աշխարհիկ, գերադանցապես կավակերտ շենքեր: Պեղումների ժամանակ հայտնարերված նյութերը վերաբերում են գերադանցապես VIII—IX դդ. XI—XIII դդ. առարկաները խիստ նվաղում են, որը խոսում է թաղամասի երկրաշարժից հետո քիչ ընակեցված լինելու մասին:

Դվինի կենտրոնական թաղամասում նախորդ տարրներին հայտնարերված նյութերը մեծ մասամբ հրապարակված են 1937—1939 թթ. պեղումների տրդունքները ամփոփված են Ս. Վ. Տեր-Ավետրսյանի ձեռագիր աշխատանրում (գրված է ուսերեն, գտնվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում), որանեղ հեղինակը կարևոր դրտողություններ է կատարել միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-անտեսական հարցերի պարղարանման ուղղությամբ:

1937—1939 թթ. և 1946—1950 թթ. պեղումների արդյունքներին է նվիրված պրոֆ. Կ. Ղաֆաղարյանի «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» ծավալուն աշխատությունը: Հեղինակը ամենայն մանրամասնությամբ աալիս է Դվինի սոցիալ-քաղաքական պատմությունը, վերլուծում ճարարտպետական հուշարձանները և կատարում կարևոր ժամանակագրական ճշումներ, քննության է ենթարկում արհեստագործական արտադրանքը: Կարո Ղաֆաղարյանի աշխատանքը կարևոր նշանակություն ունի միջնադարյան Հայաստանի հնագիտության ուսումնասիրության համար: Կենտրոնական թաղամասի նյութերի մի մասը րաաարակված են ՀՍՍՀ ԳԱ իսկական-անղամ Բարկեն Առաքելյանի «Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ.» երկհատորանոց շահեկան աշխատությունում: Դվինի նյութական մշակույթի արրեր հարցերին են նվիրված Բ. Շելկովնիկովի⁴ (խեցեգործություն), Վ. Հարությունյանի⁵ (ճարտարապետություն), Հ. Ջանփոլադյանի⁶ (ապակեգործություն), Խ. Մուշղյա-

⁴ Б. А. Шелковников, Художественная керамика Двинских раскопок, «Известия Арм. ФАНа», 1940, № 4—5; его же, Средневековая художественная керамика Ближнего и Дальнего Востока, «Известия Арм. ФАНа», 1942, № 6; его же, Керамика и стекло из раскопок гор. Двина, ТГМА, т. IV.

⁵ Վ. Մ. Հարությունյան, Դվինի V—VII դդ. ճարարապետական հուշարձանները, Երևան, 1950:

⁶ Հ. Ջանփոլադյան, Ապակե փորձանոթներ Դվինի պեղումներից, ՊՐՀ, 1964, № 4: Նույնի. Դվինի ապակե իրերի ժողովածուն, ՊՐՀ, 1966, № 1: Նույնի, Դվինի միջնադարյան ապակին IX—XIII դդ., Երևան, 1974, և այլն:

նի⁷ (գրամագիտություն), Վ. Աբրահամյանի⁸ (արհեստներ) և այլ հեղինակների մեկնագրությունները և ուսումնասիրությունները:

1964—1970 թթ. պեղումները երևան բերեցին նյութեր, որոնք կարևոր են IX դարի նյութական մշակույթը համակողմանի ուսումնասիրելու համար: Բացվեցին հետաքրքիր շինություններ, որոնք իրենց ձևերով սերտորեն առնչվում են հայկական ժողովրդական բնակելի ասան հետ: Գտնված նյութերը բավական շատ են և պահանջում են հետագա մանրազնին քննություն:

---

⁷ X. A. Мушегян, Денежное обращение Двина, Ереван, 1962.

⁸ Վ. Ա. Աբրահամյան, Արհեստներ և համաքարական կազմակերպությունները Հայաստանում IX—XIII դարերում, Երևան, 1946: Նույնի, Միջնադարյան Հայաստանի զենքի տեսակները, ՀՊՊԹ աշխատություններ, հ. 2, 1949:

I. 1964—1970 թթ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Կենտրոնական թաղամասի պեղումներին մասնակցել են հեղինակը (տեղամասի պետ 1964—1968 թթ. և 1970 թ.), հնագիտության և աղագրություն ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատակիցներ Ն. Հակոբյանը և Ֆ. Բաբայանը (1969—1970 թթ.), Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ավագ դասախոս Ռ. Եփրեմյանը (1968 թ.), Երևանի պետական համալսարանի ասպիրանտ, այժմ դասախոս Ի. Ղարիբյանը (1968 թ.), համալսարանի պատմության ֆակուլտետի փորձառու-ուսանողներ (1968—1969 թթ.): Ընդհանուր աշխատանքները ղեկավարել է Դվինի արշավախմբի պետ պրոֆ. Կարո Ղաֆազարյանը:

1964 թ. պեղումները հիմնականում հետախուղական բնույթ էին կրում: Նպատակն էր պարզել վաղ միջնադարյան Դվինի արհեստային արտադրանքի հետ կապված մի շարք հարցեր, շերտազրական դիտարկումներ կատարել: Այդ հարցերը լուծվեցին մասամբ ավելի վաղ շրջանի վերաբերյալ, քան որ պեղումներից դուրս եկած նյութերը գերադանցապես վերաբերում էին IX դարին:

Աշխատանքները հիմնականում կենտրոնացվեցին տեղամասի արևմտյան հատվածում 1954 թ. ընդհատված-19 դժի e, I, ք, և քառակուսիների շրջանում (նկ. 2): Այդ տարածությունը փոված է կաթողիկե եկեղեցուց արևմուտք, մոտ 15 մ. հեռավորության վրա: e և ք քառակուսիները բոլորովին պեղված չէին, իսկ ք և և քառակուսիներում հեռացված էր վերին շերտը: Նախորդ տարիների պեղումների ժամանակ այդ հատվածում բացվել էր հյուսիսից-հարավ ձգվող ինչ-որ շինության պատի սնացորդներ, որը հնարավորություն էր տալիս ենթադրել մոտնամենտալ շենքի առկայության մասին:

Պեղումների հետևանքով բացվեց այդ շինություն արևելյան պատի մի սասը 20,0 մ երկարությամբ: Պատի հաստությունը 1,24 մ է, պահպանված մասի բարձրությունը՝ տեղ-տեղ 80 սմ: Այն ձգվում էր դեպի հարավ և մտնում ձ-19 քառակուսու մեջ: Պատի շարվածքի ձևը՝ եղևնաշար, ցույց է տալիս, որ շինությունը պետք է կառուցված լիներ առնվազը VIII դարում:

Այդ են ապացուցում դրսևած նյութերը՝ տաշված օղակներով ապակե թասերի ընկերները, VIII դ. արաբական պղնձե դրամները¹ և այդ շրջանին բնորոշ զարդամոտիվներով խեցեղենը:

Շինության ներսում, գետնի մակերեսից 2,0 մ խորության վրա բացվեց շինության հատակը (աղ. II, 1), որը շատ լավ պահպանված էր: Հատակը մոտ 10 սմ հաստությամբ պնդացրած կավից էր, որի տակ 20—25 սմ հաստու-

¹ Կենտրոնական թաղամասում 1964—1970 թթ. հայտնաբերված դրամները որոշվել են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի դրամագրության բաժնի սպորտ. պատմ. գիտ. թեկնածու Խ. Մուշեղյանի կողմից:

թվամբ լցված էր մանր խիճ, հավանաբար եկեղեցու զանազան շինությունների տաշված քարերի ավելցուկներից: Ըստ երևույթին IX դարում հատակը մի փոքր բարձրացրել են, որի հետևանքով նկատվում են տեղանքի որոշ անհամամասնություններ:

Շինության սենյակների մեջ մտնող e և f-19 քառակուսիներում բացվեցին երկու մեծ հոր (e-19 քառակուսում բացվածի չափերն են. խորությունը՝ 1,0 մ, բերանի տրամագիծը՝ 1,35 մ, f-19 քառակուսու բացվածինը՝ խորությունը՝ 1,75 մ, բերանի տրամագիծը՝ 1,5 մ. հատակի տրամագիծը՝ 2,0 մ), որոնք կոնաձև են ե. Դվինում լայնորեն տարածված հորերի սխեմայի նախնական ձևերն են ներկայացնում (աղ. III): Այդ հորերի VIII—IX դդ. թվագրման օգտին են խոսում նաև Փայտակարանի (Օրեն-Կալայի) պեղումներից, ժամանակասերձ շերտերում երևան եկած նույնատիպ հորերի առկայությունը²:

Հորերը հարուստ էին հնագիտական առարկաներով: Հայտնաբերվել են խեցեղեն և ապակե անոթների ռազմաթիվ ընկոթներ: Ապակե անոթները մեծ մասամբ սիստիս են, մի հանգամանք, որը խոսում է նրանց կիրառման նեղ հնարավորությունների մասին: Ամենայն հավանականությամբ ապակե սնոթների չի մասը պատկանել են եկեղեցական սպասքին: Ապակե անոթների մեջ մեծ խումբ են կազմել դամպարները (Лампады), որոնք կախված են եղել Խաթոդիկե եկեղեցու ջահերի վրա: Մետաղե իրերից հետաքրքիր է բրոնզե փոքր ունելին, որը հավանաբար օգտագործվել է ոսկերչական աշխատանքներում: Նման աշխատանքներում է հավանաբար օգտագործվել 2305 /17 ոսկրե փափուկը: Պահպանվել է գալիկի միայն բերանը պոչի փոքր մասով (նկ. 30): Բերանը բավական լայն է. օվալաձև, պոչը կլոր է (բերանի երկարությունը՝ 3,5 սմ): Գալիկը գտնվել է շինության խոշոր հորերից մեկում: Գտնված զրամները թվագրվում են VIII դ. վերջով և IX դ. առաջին տասնամյակով:

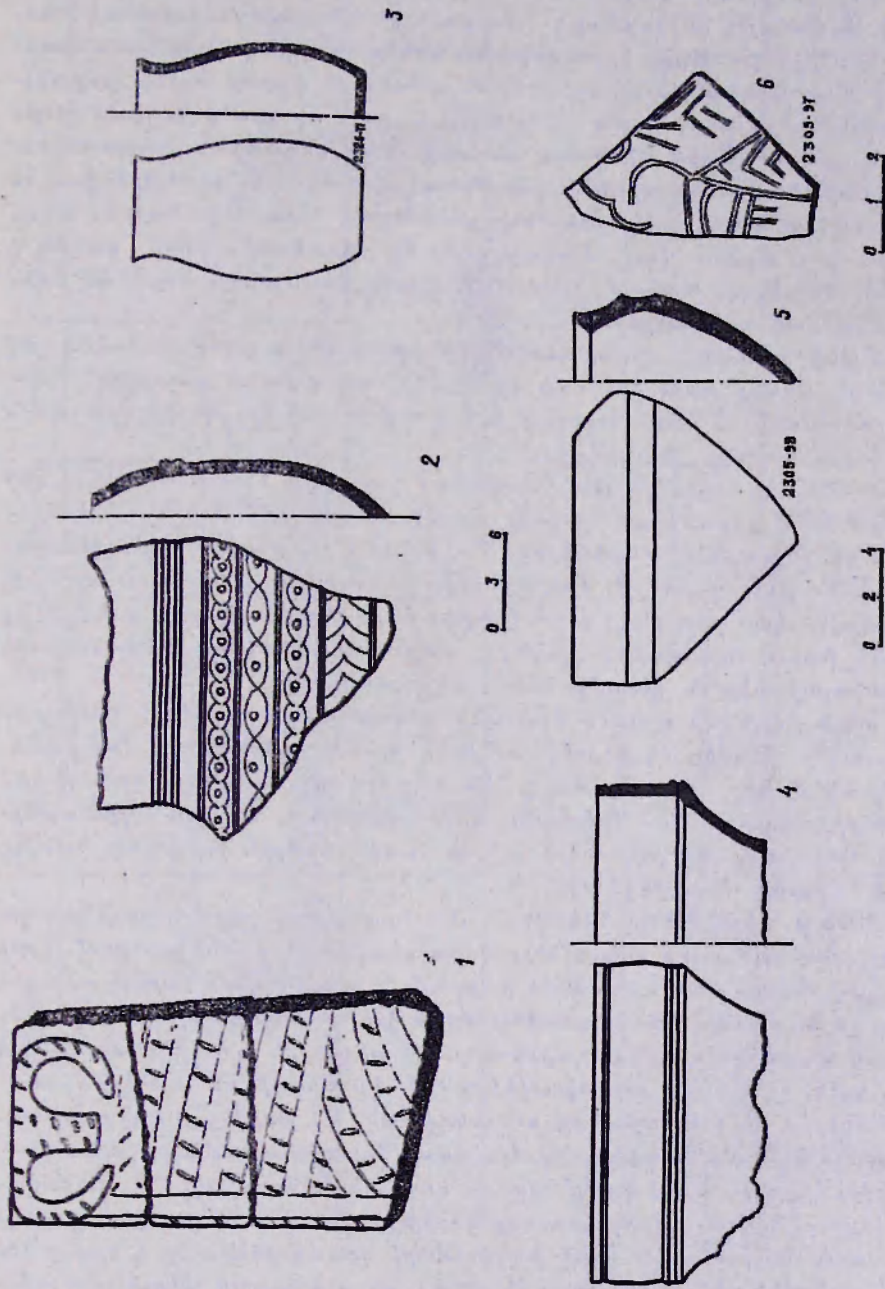
Թաղամասի e-19 քառակուսու արևելյան մասում, անմիջապես պատի մեջ բացվեց մի փոքրիկ հոր, որի միջից դուրս եկան ձևավոր շուրթով մեկ սափոր և կլոր տափակ աման՝ ելուստաձև կանթերով:

IX դ. բարձրացված հատակը, որը մոտավորապես 1,70 մ խորության վրա է, պահպանված է միայն հորերի մոտակայքում, որոնք գտնվել են շինության տնտեսական բաժանմունքում: g և h-19 քառակուսիներում, երբ հեռացվեցին ստորին շերտերը, պարզվեց, որ շինության հատակն այսպես ավելի ցածր է, քան հարևան բաժիններում: Մյս մասում, անմիջապես հասակի վրա հայտնաբերվեցին ձևավոր բերանով երկու մեծ կժերի բեկորներ (աղ. II, 2), կարմիր ներևով փայլեցված փոքրիկ կճուճ և այլն, որոնք հիմնականում թվագրվում են VIII—IX դարերով:

Շինության հատակից քիչ բարձր երևան են գալիս ջնարակած թասերի և պնակների բեկորներ (աղ. IV, 2): Ընդունված անասկեանների համաձայն, այդ տիպի ջնարակումը (եռագույն՝ դարչնագույն, դեղին և կանաչ երանգավորումներով, ընդհանուր գարգերով) միջնադարյան ջնարակած խեցեղենի նախնական ձևն է, որը մեկ անգամ ևս ապացուցվում է կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված նյութերով: Պետք է նշել, որ 1964 թ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված ջնարակած անոթների թիվը շատ սակավ էր և հնարավորու-

² Г. А. Ахмедов, Некоторые итоги археологических раскопок городища Орен-Кала в 1959—1963 гг., в сб. «Археологические исследования в Азербайджане», Баку, 1965, стр. 136.

Նկ. 1. Նյութեր վաղ երկաթի դարաշրջանի շերտից:

թյուն շրնձեռեց որևէ կոնկրետ եզրակացության հանգել նբանց թվադրման վերաբերյալ: Ի-19 քառակուսում 1,45 մ. խորության վրա գտնվեց կաթնավուն ցնարակով պատած և կոբալտով արված գարդանախշով մի պնակի բեկոր (աղ. IV, 1), որը միջադեպի ծագում ունի և հավանաբար IX դ. ներմուծվել է Սամաասյից (Միջագետք): Ի-19 քառակուսին պեղելու ժամանակ ստորին շերտերից գտնվեցին քարե երկու ամանների բեկորներ (պահպանվում են Դվինի հնագիտական բաղայում): Քարե ամանների դյուրը Դվինյի վաղ միջնադարյան շերտերում խիստ հետաքրքիր է, քանի որ դրանք Դվինում դրեթե չեն հանդիպում: Քարե անոթների պատրաստման կուլտուրան Հայաստանում լայն տարածում ունեն ավելի վաղ ժամանակաշրջանում և հայտնաբերվում են ուրարտական և հին հայկական հուշարձաններում (էրերունի, Կարմիր բլուր, Արտաշատ և այլն): Վաղ միջնադարյան մի քառակուսի անոթ գտնվել է Գառնիի IV—V դդ. շերտում (2235/20), որը իր ձևով շատ է մոտենում Դվինում գտնված ամաններին:

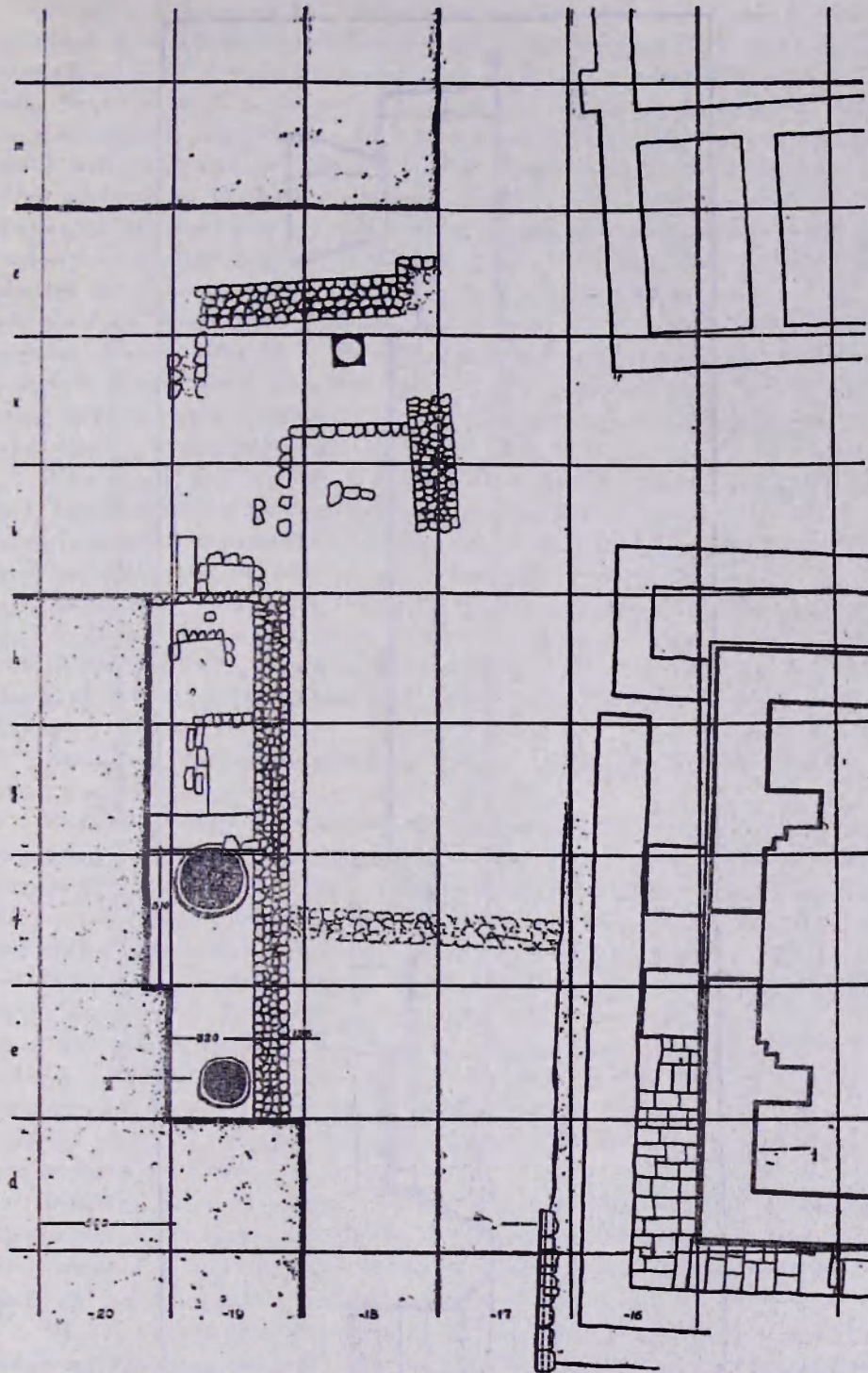
Դվինի ամանները պատրաստված են բաղալտից և ունեն բավական լավ մշակում: Դրանք խորն են, մոտ 24,0—26,0 սմ և հաստ պատերով՝ 4,0—5,0 սմ: Ամաններն ունեն հորիզոնական կանթեր, իսկ մի բեկորի վրա պահպանվել է ծորակը (նկ. 29,9):

X—XIII դդ. շերտերն սյդ հատվածում շատ վատ են պահպանվել, քանի որ մոտ 1,0 մ խորությամբ ամբողջ շերտերը քանդվել և խառնվել է՝ XVII—XVIII դդ. թաղումների հետևանքով: Մեղ թվում է, որ ընդհանրապես կենտրոնական թաղամասը 893 թ. երկրաշարժից հետո խիստ տուժել է և այլևս չի բնակեցվել կամ շատ թույլ է բնակեցված եղել: Այդ են պնալում գտնված ուշ շրջանի խիստ սակավաթիվ նյութերը, ճարտարապետական մանրամասները բացառապես թյունը և շինությունների աղքատությունը:

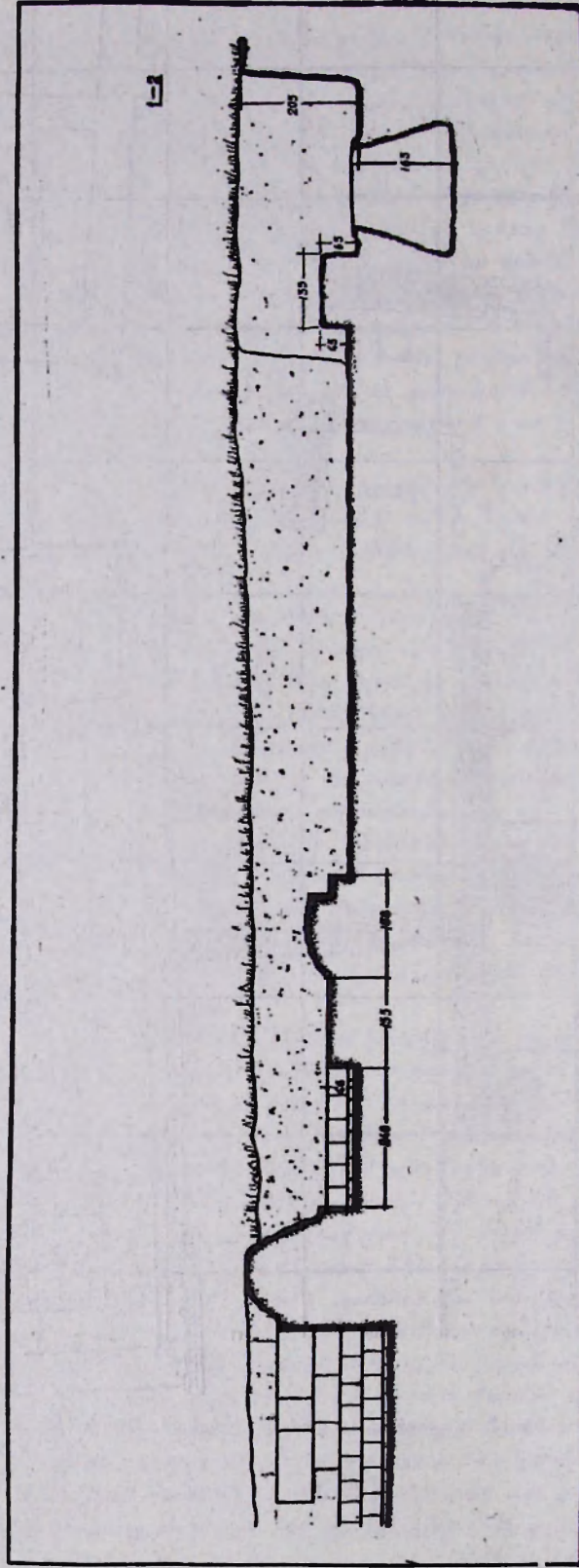
Նույն թվականի աշնանը մասնակի պեղումներ կատարվեցին ց-19 օռնակուսում: Պեղվեց մի փոքրիկ սենյակ, որտեղ դուրս եկավ մեծ քանակությամբ մոխիր, որի մեջ առկա էին վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի կարանների բեկորներ: Ըստ երևույթին, միջին դարերում, հողային աշխատանքների ժամանակ, այդ բեկորները վեր են հանվել ստորին շերտերից: Գտնվեց կավե փոքրիկ հալոցի բեկոր:

1965 թ. պեղումները. Շինության հետ կապված մի շարք հարցեր լուծելու նպատակով տյս տարի պեղումները կենտրոնացվեցին երկու կետերում՝ հյուսիսային մասում, ուր անկասկած բացվում էր տնտեսական հարկաբաժինը և հարավային մասում, որտեղ բնակելի մասն էր: Կարևոր է նշել, որ պեղումները լավ արդյունքներ տվեցին: Հիմնականում պեղվեցին Ը, Ը-19 և -20, ց-18 և -19, Կ-19, Ի-18 և -19 քառակուսիները (նկ. 4): Շինության բնակելի հարկաբաժիններից մեկը սյունադարձ սենյակով (աղ. V) բացվեց Ը և Ը քառակուսիների շրջանում: Սենյակի մեջ հավասար հեռավորությունների վրա պահպանվել էին չորս խարիսխներ՝ փայտե սյուների համար (աղ. VI): Հարավային կողմում ձգվում է մի պատ, որը կեսից ընդհատվում է և առայժմ որոշակի բան ասել հնարավոր չէ: Սյան խարիսխների գասավորությունը և նրանց հեռավորությունը միմյանցից ցույց են տալիս, որ այդ մասում շինությունն ունեցել է հաղարաշեն ծածկ (դիխատուն): Այս փաստը Հայաստանի միջնադարյան ճարտարապետության ուսումնասիրության համար մեծ կարևորություն է ներկայացնում: Շինության հատակը շարունակվում է նաև այս քառակուսիներում: Նյութերը վերստին ցույց են տալիս, որ շինությունը VIII դ. է կառուցվել:

Նկ. 2. Հատակագիծ 1964 թ. պեղված համալստի:

Նկ. 3. 1964 թ. պեղված հատվածի կարվածքը հյուսիսից-հարավ

Տեղամասի հյուսիսային կողմում շարունակվեցին նախորդ տարվա պեղումները Գ-19 քառակուսում: Բացվեց երկու հոր, որոնցից մեկն ունեւր 5,0 մ խորութիւն և 2,0 մ տրամագիծ: Հորը շաա հարուստ էր առարկաներով և իրերով: Դուրս եկան IX դ. հասարակ և ջնարակած խեցեղենի հիանալի նմուշներ (ամրողջական և բեկորներով), ապակե անոթների բաղմաթիւ օրինակներ, մի քանի աասնյակի հասնող ձեերով: Ապակե անոթների մի մասը տարբեր գույների դամպարներ են, նախորդ տարվա նյութերի նման, որոնք պատկանել են կաթողիկե եկեղեցու խոշոր ջահերին: Ապակե դամպարների տարբեր գույներիներդաշնակութիւնը լուային հետաքրքիր էֆեկտ է ստեղծել եկեղեցու ներսում: Ապակե անոթների այս մեծ ժողովածուի գուտը լայն հնարավորութիւններ է ընձեռում ուսումնասիրելու միջնադարյան Հայաստանի ապակեգործութիւն վաղ շրջանը: Ապակե թասերի հիանալի օրինակներ հայտնարերվեցին Գ-18 քառակուսու փոքր հորում: Ըստ երևույթին, այն փոքրիկ թաքստոց էր, որի պատերի տակ շարված էր շուրջ 14 թաս, նուրբ երանգներով: Անոթները պատրաստված էին դեղարվեստական ըարձր ճաշակով:

Մեծ հորում դանված իրերի մեջ առանձին խումբ են կառմում միջագետքյան ծագում ունեցող կաթնավուն ջնարակով պատած և կապտավուն դարդանախչերով պնակները, որոնք մեկ անգամ ևս ապացուցում են Դվինի առևտրական լայն կապերը մերձավորարևելյան առաջավոր երկրների հետ:

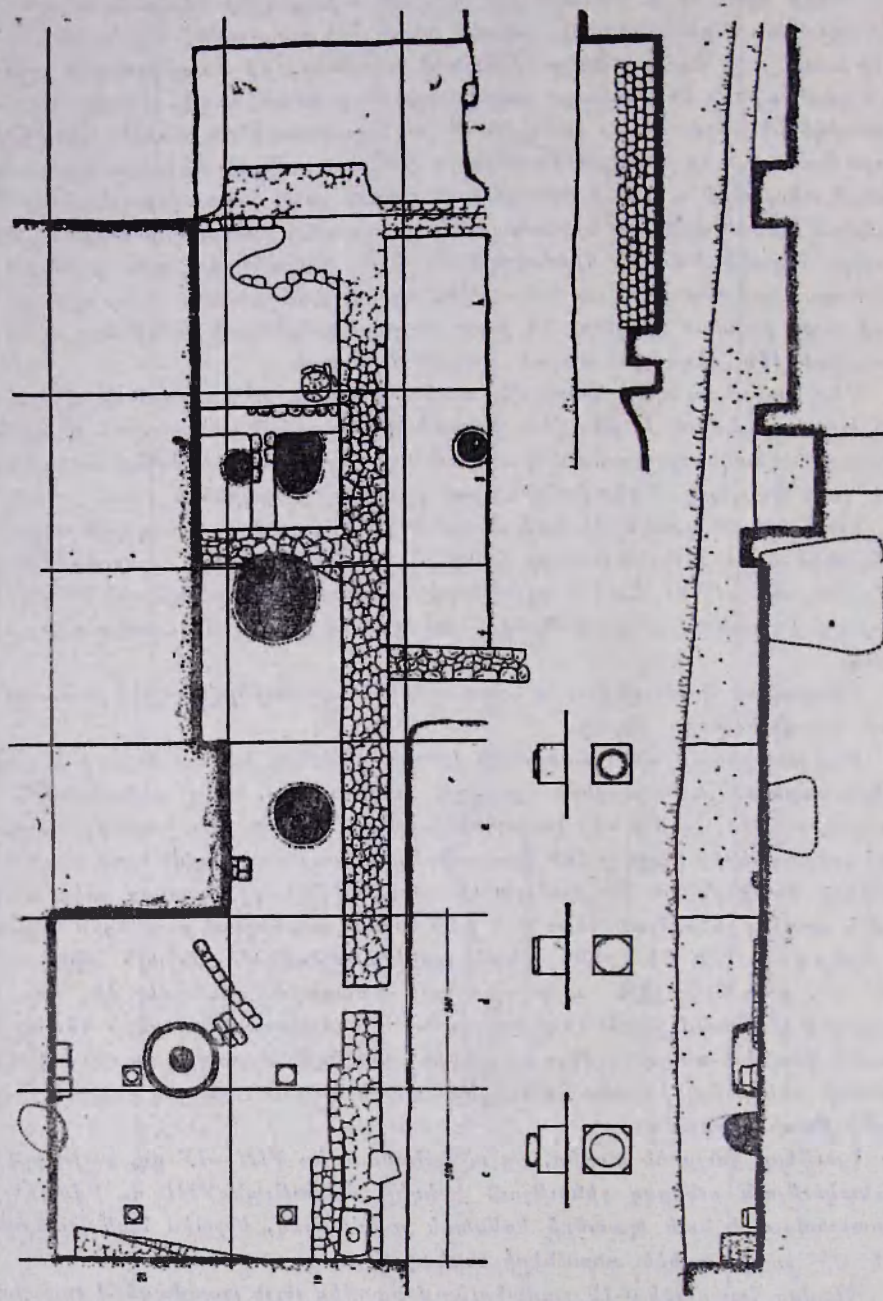
Նույն հորում զանվել են նաև մետաղե իրեր, այդ թվում՝ ոսկերչի աշխատանքային գործիքներ, շաա նուրբ հատիչներ, կողպեքի մասեր, դարդեր (2326/106, 107, տղ. XX XVI, 7,8) և այլն: Հորի հնագիտական նյութը, որը մի քանի հարյուրի է հասնում (բեկորներով), թվագրվում է IX դ. արարական դրամներով:

Ջնարակած հիանալի թասեր և ապակեղեն հայտնարերվեց Գ-19 քառակուսում բացված փոքր հորից:

Բացված շինութիւն հյուսիսային և արևելյան կից կառուցները և նրանց փոխհարարերութիւն հարցերը լուծելու նպատակով, որոշ աշխատանքներ տարվեցին Գ-18, ի-18 և -19 քառակուսիներում: Այստեղ դեռ նախորդ տարիների պեղումներից բացվել էրն կրաշաղախով. հասարակ շարվածքով աարեր պատերի մնացորդներ: Անհրաժեշտ էր պարզել, թե այդ պատերը որեէ կապ ունեն արդոք շինութիւն հետ: Գ և ի-18 քառակուսիներում բացվեցին նրանց մի մասը (աղ. VII, 2), որոնք դնպր արևելք են ձգվում. սակայն ընդհատվում են. ըստ երևույթին, այդ պատերը հետագայում քանդվել են, որը և անորոշ է դարձնում ընդհանուր կապը: ի-18 քառակուսում բացվեց հիանալի հատակ բնակելի սենյակի մեջ: Հատակին գանվեցին փորագիր հաստ ապակե բաժակի բեկորներ, ինչպես նաև եղիպտական ծագում ունեցող շոլլուն խեցեղեն թասի շրթնամաս:

Նյութերը ցույց են աալիս, որ այս մասում ևս VIII—IX դդ. աշխարհիկ նշանակութիւն ունեցող շինութիւն է եղել: Շինութիւն VIII դ. թվագրելը հաստատվում է նաև պատերի եղևնաձև շարվածքով, ինչպես նաև արարական մի քանի պղնձե դրամների առկայութիւնով:

Պեղվող հատվածի Ը-19 քառակուսում բացվեց լայն տրամագծով ջրատար խողովակների շարք (տեղում պահպանվել էին երեքը): Խողովակները ձգվում էին դեպի հարավ, Ը-20 քառակուսին, որտեղ ուրվագծվում էին ինչ-որ հորի մնացորդներ (աղ. VIII): Հորի շրջապատը մաքրելուց և բերանը բացելուց հե-

Նկ. 4. Համակարգի և կորվածք 1964—1965 թթ. պեղված հատվածի

տո պարզվեց հետևյալ պատկերը: Հորի բերանին, ուղղահայաց գիրքով, դրված էր ռեպի ներս իջնող կավե խողովակ, որի բերանը ծածկված էր թրճած աղյուսով: Հորը 2,7 մ խորությամբ դատարկ էր: Բերանի շուրջը, ներսից մոտ 0,7 մ խորությամբ շարված էր հազարաշենի ձևով մանր թրճած աղյուսներ: Հորը պեղելու ժամանակ հայտնաբերվեցին XI—XII դդ. մի քանի հարթ և ուղորուն կապույա գույնի ապակե ապարանջաններ: Հորի բերանին հավասար բացվեց կավե պնդացրած հատակ, որի վրայից պտնված նյութերը նույնպես թվագրվում են XI—XII դդ., հատկապես ընդհանուր է ջնարակած բաղմտգույն խեցեղենը: Ե-19 քառակուսու հարավ-արևելյան անկյունում գտնվեց մի տուֆ քար, որի կենտրոնում խորը փորված էր: Բացված խողովակներով հորը, տուֆ քարը հավանաբար պատկանել են ինչ-որ արտադրական կառույցի: Կարևոր է նշել, որ խողովակների մեջ կար մանրահատիկ եավի նստվածք, որը հավանաբար առաջացել էր կավակոխուսի ժամանակ հոսող շրերից: Ուշ շրջանի նյութերը խիստ ավերվել են հետագա թաղումների հետևանքով:

Մերտագրական որոշ հարցեր պարզելու նպատակով Գ-18 և -19 քառակուսիներում խորացանք մոտ 0,5 մ: Մեղ համար անսպասելի³ այդ հատվածում բացվեց վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի շերտ, նույն դարաշրջանի սև և դորշ փայլեցված խեցեղեն նյութերով: Գ-19 քառակուսում բացվեցին սև փայլեցված կարասներ: Կարասներից մեկի մեջ գտնվեց մի երկարավուն անոթ (նկ. 1ա). որն ակներևաբար գինի վերցնելու համար է ծառայել: Կարասներն իրենց բարտրտստման ևղանակով և ձևով կրկնում են Դվինի միջնաբերդում բացված նմանօրինակ նմուշներին, այն տարբերությամբ, որ նրանց իրաններն վրա բացակայում են ուռուցիկ պարզանախշերը:

1966 թ. պեղումները Պեղման աշխատանքները տարվում էին Ե. Ժ-21. 1, 2, 3, 4-20 և Կ-18 քառակուսիներում: Նպատակն էր պարզել շինության արևմտյան և հյուսիսային պատերի առկայության հարցը: Նշենք, որ առևմտյան մասում պատերի հիմնապատերի հետքերն առայժմ բացակայում են, իսկ հյուսիսային մասում պատերը խիստ քայքայված են և լրիվ պստկեղ կազմելու անհնար է:

Տեղամասի Ե և Ժ-21 քառակուսիները պեղվեցին շինության մակարդակին հավասար: Այս հատվածում ևս շարունակվում էր շինության կամածեռ հատակը: Հատակին, իր տեղում բացվեց մի մեծ գեղնավուն կճուճ, յայն բերանով և զնդտճև իրանով: Կճուճի բերանին գրված էր մտրմարե հարթ, յավ հղբված տախտակի բեկոր: Նույն մասում գտնվեցին ջարև փոքրիկ խաչ (նկ. 50,ա), փորագիր ապակե անոթների բեկորներ, որոնք թվագրվում են VII—VIII դդ.: Կ-18 քառակուսում նույն խորությունից գտնվեցին եղևնազարդ վերադիր գոտիով կարասի բեկորներ, որոնք ընդհանուր են վաղ ֆեոդալական ժամանակաշրջանին:

Կ-19 քառակուսում բացվեց մի հոր, որն անմիջապես շինության հյուսիսային (տնտեսական) հատվածի արևելյան պատի տակ էր գտնվում: Հորի միջից գտնված իրերը (ջնարակած բաղմաղույն և միազույն անոթներ, ապակե թասերը բեկորներ, եռաթև նետասլաքի բեկոր և այլն) թվագրվում են IX դ., բայց մի փոքր ավելի վաղ, քան շինության մեծ հորի նյութերը:

³ Թվում էր, թե կենտրոնական թաղամասի այդ հատվածում ի հայտ կդան V—VII դդ. շինությունների հետքեր և կգտնվեն վաղ միջնադարյան նյութեր: Ըստ երևույթին, կաթողիկե եկեղեցին կառուցելուց հետո այդ հատվածը հրապարակի գեր է կառարել:

Պեղավայրի I, ք, ի, 1-20 քառակուսիների շրջանում (աղ. IX), որը բացվեց 2,0 մ խորությամբ, ոչ մի էական հարց չպարզվեց՝ կապված շինության հետ: Սիայն կենտրոնական մասում բացվեց հում կավե աղյուսներով շարված հաստ պատի մնացորդներ, քայքայված վիճակում: 1-20 քառակուսում 1,80 մ խորության վրա գտնվեց մի տուֆակերտ, ճոխ հարդարված խոյակ, որը թվագրվում է V—VI դդ. (նկ. 62):

Խոյակի բարձրությունը մոտ 42 սմ է: Այն երեք կողմից ունի հիանալի քանդակներ, որոնք բնորոշ են վաղ միջնադարյան քանդակագործությանը և բազմիցս հանդիպում են կոթողների և ճարտարապետական հուշարձանների վրա: Խոյակի վերին մասը խիստ քայքայված է: Այն հավանաբար ունեցել է ատամնաշար, որը հանդիպում է նույնատիպ այլ խոյակների վրա: Մի կողմից օղակի մեջ պատկերված է հավասարաթև իռաչ, վերցված ոճավորված տերևների մեջ: Երկրորդ երեսին արված է հովհարաձև զարդ, իսկ հաջորդում՝ սիմետրիկ քանդակված է շաա տարածված լոտոսը, ոճավորված անրևների մեջ: Չորրորդ կողմում նկատվում են ինչ-որ դարձերի հետքեր, բայց խիստ մաշված են և չեն վերականգնվում: Խոյակի կենտրոնով, երկու կողմից անցնում են խորը ակոսներ: Նույն սիպի խուլակ հայտնաբերվել է Ջրվեժի գերեղամանաանը, որը դրված է եղել թևավոր խաչով աստիճանավոր կոթողի սյան վրա: Հատուկ է նկատվում և նախորդ նուսարանի մոտ նկատվում են քառակուսի և ուղղանկյուն հասակագծով հիմքերի հետքեր, որոնք շարված են լավ մշակված քարերով: Թևավոր խաչը բեկորների մեծ մասը գտնվել են դրանց ջրջապատում: Հավանաբար Դվինում թևավոր խաչերով կոթողների թիվը շատ է եղել, քանի որ գտնվել են կոթողներին պաականող սյուների, խարխուների և խոյակների բազմաթիվ օրինակներ:

Արտագրության միջոցների ուսումնասիրության համար կարևոր է երևիվող կաղապարի մի մասի գյուտը, որը երկար օգտագործելուց խիստ դեֆորմացիայի է ենթարկվել (նկ. 292): Կաղապարի մեջ հավանաբար ձուլել են աշխատանքային ինչ-որ գործիք: Նկատվում է բերանի մի մասը, իսկ մի կողմում արված է թմրիկ, հավանաբար կոթառի անցքի համար (2450/68, երկարությունը՝ մոտ 15,0 սմ, լայնությունը՝ 11,0 սմ):

Ինչպես նախորդ տարիներին, 1966 թ. ևս X—XIII դդ. շերտը խիստ աղքատիկ է, չկան շինության հետքեր, իսկ նյութերը սակավ են:

1967 թ. պեղումները Պեղումները հետաքրքիր նյութեր տվեցին շինության հարավային հատվածի վերաբերյալ, շինության կառուցման թվագրության ճշտման կապակցությամբ, ինչպես նաև Դվինի կենտրոնական թաղամասի նախաքրիստոնեական ջրջանի պատմության, մասնավորապես պաշտամունքին վերաբերող հարցերի պարզարանման վերաբերյալ: Պեղումները հիմնականում կենտրոնացված էին շինության հարավային և արևմտյան հատվածում e-20 և -21, b-19 և -20, a-19 քառակուսիներում (աղ. X):

Դեռևս 1965 թ. բացված հարավային պատի մեջ երևան եկավ մուտքը (աղ. XI), որը կապում էր երկու սենյակներ: Շինության արևելյան պատը ձրգվում էր հարավ՝ a—a-19 քառակուսիների ուղղությամբ: Ըստ երևույթին, այսպես մեծ գործ ունենք աարրեր բաժանմունքներով մեծ կոմպլեքսի հետ:

⁴ Տե՛ս ն. Մ. Տոկարսկի վերակառուցությունը, Н. М. Токарский, Джрвеж, II, 1964 Выходжаберд, результаты раскопок 1958—1962 гг., Ереван, 1964, стр. 39—44, рис. 16, 23

⁵ Տե՛ս Կ. Հաֆադյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 146—152:

Հետաքրքիր նյութեր տվեցին e-20 և -21 քառակուսիների պեղումները: Այստեղ արևելքից արևմուտք ձգվում էր մի նեղ առվակ, որի եզրերը շարված էին սանր քարերով: Առվակը ծածկված էր վառ կտրմիր, թրծված հաստ աղյուսներով: Հավանաբար այն տրված էր տանիքից թափվող անձրևաջրերը հեռացնելու համար: e-22 քառակուսու մեջ, ուր ուղղված է առվակը, նկատվում են հորերի մնացորդներ: Պեղվող հատվածում եղել է սենյակ, նկատվում են խիսա քայքայված հիմնապատեր, իսկ e-21 քառակուսու արեելյան սասում ընկած էր մեծ չափերով մի խարխուխ, որն իր հարդարանքով հիշեցնում էր Դվինի V—VI դդ. լվազրվող խարխուխները:

Շենոթյունը VIII դ. թվագրվելը այլևս ոչ մի կասկած չի հարուցում: Այդ են վկայում հատակին դրսևած հնագիտական բնորոշ իրերն ու առարկաները: b-20 քառակուսում, անմիջապես նոր բացված մուտքի մոտ, գտնված երկաթե եռաթև նետասլաք, որն իր լավ պահպանված վիճակով Դվինում միակն է: Ինչպես հայանի է, նետասլաքների այս իմբի թվագրությունը Հայաստանում և Անդրկովկասում չի անցնում մ. թ. VIII դարից⁶: a-19 քառակուսում 2,0 մ խորությունից դուրս են գալիս ոսկեհիթ հղևածա զարդագոտիով խոշոր կարասի բեկորներ, որոնք թվագրվում են VI—VIII դդ.⁷: b-20 քառակուսում, անսրժապես եռաթև նետասլաքի մոտ, հայտնաբերվեց ըրածր հենակով, տանձաձև իրանով մի անոթ, որն ունի հարուստ դարդանախշեր, բնորոշ վաղ միջնադարյան խեղճներին:

IX դ. նյութերը դերադանցապես դուրս են գալիս հորերից: Հորերից մեկը e-20 քառակուսում, նորից հատած կոնի տեսք ունեն և բավականին մեծ չափեր: Հորից դրսևեցին երկու ապակե երկար վզով հիանալի տափաշշեր: b-20 քառակուսում բացվեց երկու հոր, որոնցից մեկը տվեց ապակե անոթների հիանալի նմուշներ: Անոթներից մեկը բարակ պատերով թաս է, դարչնագույն ներկով արված հարուստ զարդանախշերով: Թասի ծավված պսակի ապակով շուրջանակի նշմարվում է արարատառ մի արձանագրություն: Նկարագարող այս անոթը եզակի նմուշ է և պատմա-հնագիտական մեծ արժեք է ներկայացնում: Ապակիների մեջ բավական մեծ խումբ են կազմում կանելյուրներով թասերը, դամպարները, որոնք հայտնի են նաև նախորդ ասրիների պեղումներից: Գտնվել են նաև ապակե տափակ թասերի մի քանի օրինակներ, որոնք մեր կողմից գիտվում են որպես ջահերի ստորին մեծ դամպարներ: Նույն տեղում հայտնաբերվել են միագույն և բազմագույն ջնարակած և հասարակ խեցեղենի բազմաթիվ ընկերներ:

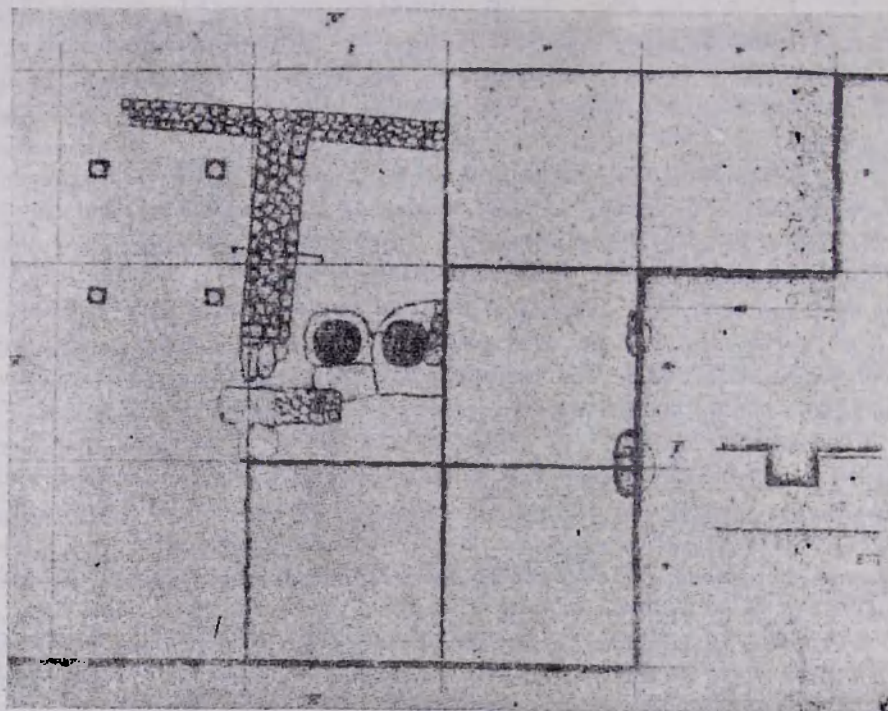
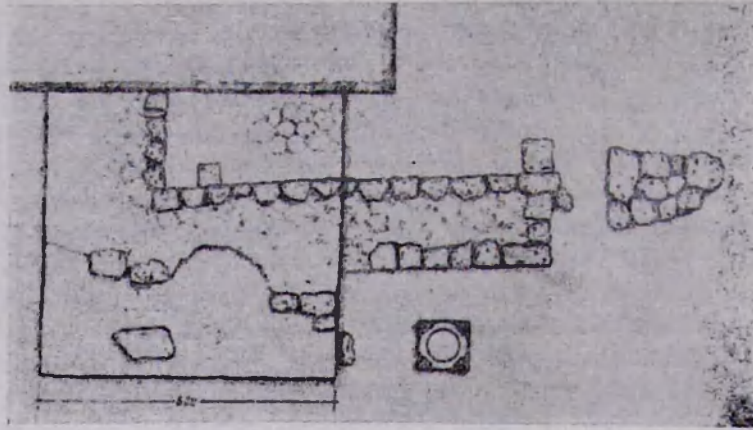
Չափազանց կարևոր է կենտրոնական-կրոնական թաղամասում հեթանոսական մեհյանի ոտհասեղանի կավե պատկերազարդ աախաակի գյուտը: Այդօրինակ աախաակներ նախորդ տարիների պեղումներից հայտնի էին միայն Դվինի միջնաբերդում⁸:

Ինչպես նշեցինք, 1965 թ. ց-18 և ց-19 քառակուսիներում երևան էր եկե

⁶ Ա. Ա. Բալանթարյան. *Ձեռքերը V—VIII դդ.*, ՊԲՀ, 1965, № 4, նույնի, Материальная культура Двина IV—VIII вв., автореферат кандидатской диссертации, Ереван, 1966

⁷ Գ. Մ. Տիրացյան, *Հացավան ամրոցի պեղումները*. 1963 թ., «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1964, № 10:

⁸ Կ. Գ. Վաֆադարյան. *Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի հեթանոսական մեհյանի մասին*, ՊԲՀ, 1966, № 2 (33), էջ 52—57:

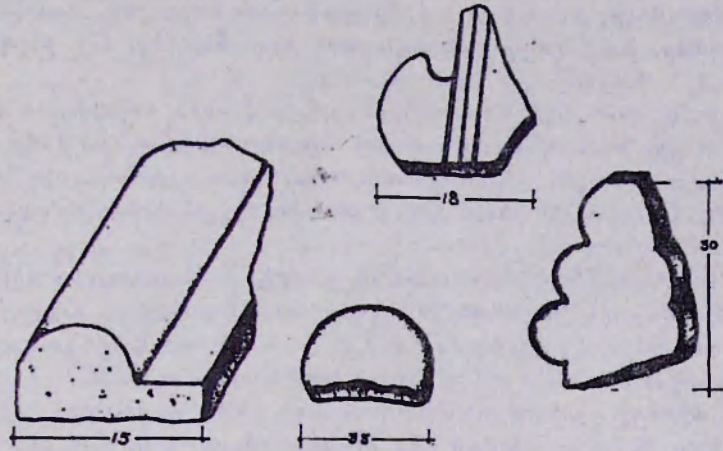

Նկ. 5. 1. Հատակագիծ — 19 քառակուսում բացված շինութիւն հետքերի: 2. Հատակագիծ շինութիւն հարավային պատի և 19—20 քառակուսում բացված սենյակի:

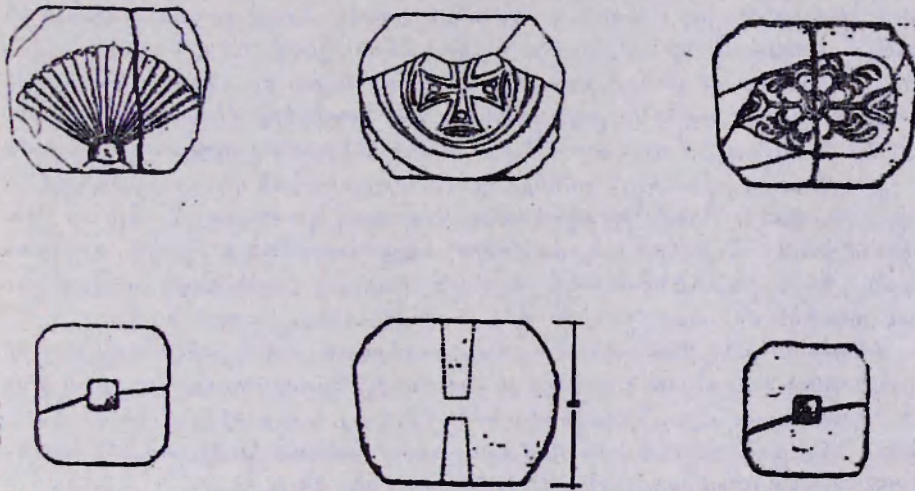
վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի նյութեր: Ե-20 քառակուսու հորերը պեղելիս պարզվեց, որ սաորին շերտը մոտ 1,5 մ հաստութիւնը հագեցված է այդ նյութերով: Դուրս եկան սև փայլեցրած կավե անոթների բեկորներ, բնորոշ փորագիր զարդերով: Հորի միջից դուրս եկավ նաև պատկերազարդ տախտակի մը բեկոր, նախնական զննութիւնը ցույց տվեց, որ IX դ. հորը խորացնելու ժամանակ օակել և իջել են աարուշանի կենտրոնով: Տեղում մոտ 4.0 մ խո-

րություն վրա պահպանված էր կավե հիմքը, որի վրա հենվում էր տախտակը, բարերի կլոր շարվածքը, որի մեջ այրվում էր կրակը: Կավե պաշտամունքա- լին կուռքերի գյուտը մեծ նշանակություն է ստանում և վերստին հաստատում է Դվինի պաշտամունքալին խոշոր կենտրոն լինելը:

1

2

Նկ. 6. 1. Քավուր խաչերի քանդակազարդ ղեկորներ: 2. Հուշայան խոյակի տեսքը և կտրվածքները:

1968 թ. պեղումները Աշխատանքները սկսվեցին Ե-21, ա-20 և -21, -ա-19 քառակուսիներում: Հիմնականում նպատակն էր պարզել շինության հարավա- լին սենյակի սահմանագծերը և գտնել շինության արևմտյան պատը: ա և Ե-21 քառակուսիների հարավ-արևմտյան անկյունում բացվեց 1,5 մ ըրարծրությամբ կավե պատ, որի հիմքում ընկած էր փուլ եկած եկեղեցու ղեկորներ:

Որոշ հետախուզական աշխատանքներ կատարվեցին յ-19 քառակուսում (նկ. 51): Այստեղ ուրվագծվեց ինչ-որ շինութայն պատի հետքեր, որոնք գր-նում էին դեպի հյուսիս, կաթողիկոսարանին զուգահեռ: Բացվեց շինութայն սլաքի հարավ-արևմտյան անկյունը ներսի մասում: Քարերը լավ մշակված են, իսկ պատի հաստութունը մոտ 1,0 մ է: Այդ հատվածում գտնվեցին ևրկու կավանոթներ, բուսական և երկրաշափական զարդերով, ապակե անոթ-ների բեկորներ, խաչքարերի քանդակազարդ բեկորներ (նկ. 61), ինչպես նաև մեծ կարասի մնացորդներ:

1969 թ. պեղումները. Պեղումները շարունակվեցին հարավային մասում, որտեղ սկսվեցին նշմարվել հաստ պատի հետքեր: Բացվեց նաև 1965 թ. Ը-20 քառակուսու աղյուսաշեն բերանով հորի նման մի այլ օրինակ, որը նույնպես դատարկ էր: Հյուսիսային թևում շինութայն հետքեր չեն երևում: Բացվեց ջրատարի մի հատված:

1970 թ. պեղումները. Աշխատանքները նորից կենարոնացված էին հարավային և հյուսիսային հատվածներում (աղ. XII): Հարավային մասում Զ-19 և -20 քառակուսիներում բացվեց մոտ 3,0 մ հաստութայն պարսպապատ, որին արտաքին կողմից հենված էին աղյուսաշեն պատեր (աղ. XIII):

Այս պարիսպը և շինութայնները կառուցվել են եկեղեցու փլուզումից հետո, քանի որ նրա հիմքերը շարված էին եկեղեցու կրաշաղախ մեծ բեկորներով: Գտնված նյութերը սակավաթիվ են, հիմնականում ապակի և խեցեղեն:

Պեղավայրի հարավային հատվածի սենյակներից մեկում, սաորին շերտից գտնվեց մուգ կապտավուն բաղալտից պարաստված մի թասի կես (նկ. 25): Այն ունի կլոր հատակ և ուղղահայաց կարճ պատեր: Թասի վրայով անցնում են զարդագոտիներ, որոնք կատարված են մեծ հմտութայն մե: Վերին գոտին կազմված է կենարոնում կետով շրջագծերից: Սաորին գոտու զարդը կեոմանած միմյանց կցված ծայրերով լայն անրևներ են: Գոտիները միմյանցից բաժանված են շուրջանակի նուրբ տկոսներով: Թասի կենարոնով ուղղահայաց իջնում են շոքագծերով արված միջնորմներ, որոնք հորիզոնական զարդը բաժանում են ևրկու հատվածի: Անոթն իր մշակումով և զարդով կատարյալ է: Այն իր վրա է կրում քարե անոթների պատրաստման հելլենիստական և անաիկ արվեստի ազդեցութունը, մի հանգամանք, որը նկատվում է վտղ միջնադարյան արհեստագործական մի շարք ճյուղերի վրա (ապակի, զենք, զարդ և այլն):

Կենարոնական թաղամասում հայտնաբերված քարե ամանների մեջ իր ուրույն տեղն է գրավում մոխրագույն մարմարից պատրաստված ապիակ կլոր հասակով, ուղղահայաց պատերով անոթը (բեկոր), որն ունի անթերի մշակում: Այն իր ձևով նույնանման է նույն թաղամասում դանված կավե, ապակե անոթ-ներին, որոնք թվագրվում են VIII—IX դդ. (նկ. 29):

Նույն վայրից գտնվել է նաև տտիակ, լայն պոչով գդալիկ, որն իր վրա ունի շեղանկյուն դարձեր (նկ. 30): Պոչի վերին ծայրը և բերանի երկու կողմերը զարդարուն են: Բերանը փոքր է և քիչ երկար (երկարութունը՝ 7,0 սմ, պոչի յայնութունը՝ 1,0 սմ, բերանի երկարութունը՝ 1,0 սմ): Հյուսիսային մասում բացվեց արևելքից-արևմուտք ձգված մոտ 2,0 մ լայնութայն մի պատ, որի շտրվածքի մեջ հայտնաբերվեց անտիկ շրջանի քարե արձանների երեք գլուխ-որոնցից մեկը՝ կիսամշակ:

II. ՇԵՐՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1964 թ. վերսկսված կենտրոնական թաղամասի պեղումների հիմնական նպատակն էր հստակություն մտցնել Դվինի վաղ միջնադարյան (IV—VIII դդ.) շերտագրության մեջ: Որպեսզի պատկերը քիչ թե շատ ամրոցաբան սաացվեր, պեղումների վայր ընարվեց մինչ այդ բոլորովին չպեղված մի հատված՝ կաթողիկե եկեղեցուց սրեմուտք (մոտ 15,0 մ): Պեղավայրը ձգվում էր հյուսիսից-հարավ և բաժանված էր 50 քառակուսու 5×5 մ,—a+p, քառակուսիները—19-21 գծով:

Առաջին տարվա պեղումները ցույց տվեցին, որ այդ հատվածում վաղ միջնադարյան կառույցները բացակայում են և այդ ժամանակաշրջանի նյութերը խիստ սակավ են: Պեղավայրը, որն անմիջապես հարում է եկեղեցուն, հավանաբար IV—VII դդ. եղել է եկեղեցու շրջակա հրապարակի մի մասը, որտեղ թաղվել են հոգեորական և աշխարհիկ անվանի դործիչներ: Նախորդ տարիներին եկեղեցու շրջակայքում գտնվել են մեծ քանակությամբ թևավոր խաչերի բեկորներ, տապանաքարեր: 1964—1970 թթ. պեղումների ընթացքում բացվել են գերեզմաններ, որոնք փորված են եղել անմիջապես հրապարակում փռված խճաքարերի աակ: Մյուս կողմից, կան առանձին մանրամասներ, որոնք վկայում են, որ եկեղեցու շրջապատը եղել է աղաա: Եկեղեցու արևմտյան մուտքի դիմաց նկատվում է երկշարք սալահասակ՝ 10,0 մ երկարությամբ:

VIII դ. վերջում այդ հատվածում կառուցվել է մի մեծ աշխարհիկ շինություն. (նկարագրությանը մանրամասն կտնդրադառնանք հետագայում): Պեղումների հետևանքով առայժմ բացված են հիմնականում IX դ. շերտերը, գետնի մակերևույթից 2,0—2,20 մ խորության վրա: Միայն ց-18 և ի-19 քառակուսիներում հետախուզական նկատառումներով խորացվել է մոտ 2,7 մ, ուր ըացվել են ավելի վաղ շրջանի շերտեր (վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի): Պեղումների ընթացքում բացված միջնադարյան հորերի ուղղահայաց կտրվածքների նախնական քննությունը ցույց է տալիս, որ մայր հողը խիճ է, խառնված ավաղահողի հետ և գտնվում է դեանի մակերեսից մոտավորապես 4,0—5,0 մ խորության վրա:

Քանի որ այդ տեղամասում գտնվող նյութերը դերադանցապես VIII—IX դդ. են, մենք մանրամասն վերլուծության կենթորկենք այդ շերտերը ողջ պեղվող տարածության վրա: Մյուս կողմից, պեղվող հատվածի նախնական շերտադրությունը պարզելու համար, հարկ ենք համարում շատ համոտոտակի անդրադառնալ ավելի վաղ շերտերի քննությանը, որքան այդ հնարավոր է բացված քառակուսիների հատվածում: Թեև XI—XIII դդ. շերտերը վաա են պահպանված, սակայն կաշխաանք ընդգծել նաև դրանց սահմանները:

Վաղ շերտերը սկսվում են մակերեսից 2,20—2,50 մ խորութունից մինչև 4,0—5,0 մ, կապված տեղանքի հետ: Առայժմ ամենախոր տեղը Ե-20 քառակուսում է. որակի միջնադարյան հորը պեղելու ժամանակ բացվեց այդ շերտը ուղղահայաց կտրվածքով: Ե, Խ-18 և -19 քառակուսիներում վաղ երկաթի շերտը սկսվում է 2,20 մ խորութունից, անմիջապես VIII—IX դդ. շերտերի տակ: Հարկ է նշել, որ առայժմ այդ շերտերում շինության հետքեր չեն նկատվում, սակայն Խ-19 քառակուսում, ելնելով նյութերի առկայությունից, եղել է մառանալին մաս: Այդ հատվածում 2,60 մ խորության վրա հայտնաբերվեցին մի դժի վրա դրված երկու մեծադիր սև փայլեցրած կարասի բեկորներ, երրորդ կարասը հավանաբար գտնվել է Ե-19 քառակուսում բացված միջնադարյան մեծ հորի տեղում, քանի որ հորը դատարկելու ժամանակ պատի մեջ գտնվեցին այդ կարասներից մեկի բեկորները:

Վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի շերտերը Դվինում, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. IX—VIII դդ. բավական նյութեր են տալիս: Միջնաբերդում հայտնի են նախորդ տարիներին գտնված կավե տարբեր անոթները և առարկաները, որոնց մի մասը անշուշտ պաշամունքային նշանակություն ունեն: Գտնվել են մետաղե իրեր, դարձեր և այլն, որոնք վերստին հաստատում են այդ նյութերի թվագրությունը:

Կենտրոնական թաղամասում այդ շերտերը հարուստ են ինչպես հնագիտական նյութերով (գերտզանցապես կավանոթների բեկորներ), այնպես և էենդանական մնացորդներով: Շերտն իրենից ներկայացնում է սեահող, սոբլ լրիվ տարբերվում է միջնադարյան շերտերից, որոնք կավահող են: Տեղ-տեղ նկատվում են հրդեհի հետքեր, գուլս են գալիս մոխրաշերտեր:

Այդ շերտում գտնված նյութերի մեջ առանձնահատուկ տեղ է դրավում եավե ախաակի բեկորը կուռքի պատկերով (նկ. 1, 1), ճիշտ նմանը այն օրինակին, որը գտնվել է Դվինի միջնաբերդում և պահպանվում է տեղում: Բեկորի վրա պահպանվել է աստվածություններից մեկի պատկերը, որը խիստ ուժավորված խոյի դեմք է արտահայտում: Ամբողջ ստորին մասը փորագիր ալիքավոր զարդ է, որը, հավանաբար, երկնակամարն է պատկերում: Միջնաբերդում պահպանված օրինակի վրա երկնակամարը շառ ցայտուն է արտահայտված, որի վրա պատկերված են տարբեր լուսատուներ, իսկ ստորին մասում ախաակի ողջ լայնությամբ փռված է դալարվող օձը: Ամենայն հավանականությամբ, ինչպես նշեցինք վերևում, կենտրոնական թաղամասում բացվում է մեհյան՝ պահպանված զոհարանով: Միջնաբերդի նման կառուցվածքների պես, այստեղ ևս պահպանվել է կավե պնդացած հենարանը, որի վրա ամրացված է եղել պատկերազարդ տախտակը: Տախտակի առջև, մանր գետաքարերով կիսաշրջանաձև շարված փոքր տարածություն է. որը լցված էր մոխրով և մանր ածուխներով: Բնում է. որ այն զոհարան է. որի առջև մըշտապես վառ պահպանվել է կրակը: Տախտակի բեկորի հետ միասին իռլյն տեղից դուրս են եկել սև փայլեցրած անոթների դարձարուն բեկորներ (նկ. 1, 2, 4—6): Անոթների մի մասն ունի փորագիր երկրաչափական դարձեր, որոնց մեջ նկատվում են կարմիր ներքի հետքեր:

Կարևոր է նշել, որ կենտրոնական թաղամասի այս պեղավայրում գտնվում են նաև III հաղարամյակի խեցեղենի առանձին բեկորներ: Միջնաբերդում այդ շերտի գոյությունը անկասկած է: Առայժմ դժվար է ժխտել այդ շերտի գոյության փաստը կենտրոնական թաղամասում, քանի որ հետագա

պնդումները ստորին հորիզոններում կարող են որոշակի նյութեր տալ շերտի առկայության փաստը լուծելու ուղղութիւնով:

Նույն պեղավայրում պատահական դանվել են նաև հելլենիստական շրջանի (մ. թ. ա. III—մ. թ. I դդ.) գունաղարդ խեցեղենի մի քանի բեկոր և ճածկի քարե սալիկի կեսը (նման Գառնիի հեթանոսական տաճարի քարե սալիկներին): Բացառված չէ, որ կենտրոնական թաղամասում եղել են այդ շրջանի շինութիւններ: Հատկապես հետաքրքիր է այն փաստը, որ կաթողիկէի տեղում եղել է հեթանոսական տաճար, որը քրիստոնեութիւնը ընդունելուց հետո վերածել են եկեղեցու: Վաղ հայկական և հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր հայանի են Դվինի նախորդ տարիների պեղումներին: 1946—1950 թթ. կաթողիկոսարանի և միանավ բաղիլիկ եկեղեցու շրջանում հայտնարբերվել են հելլենիստական շրջանի կարասային թաղումներ: Միջնաբերդի ստորին շերտերը տալիս են անտիկ շրջանի բավական հարուստ նյութեր, որոնք խիստ հետաքրքիր են (հատկապես գունաղարդ խեցեղենը) անտիկ շրջանի նյութական մշակույթի առանձին հարցերի քննութեան ուղղութիւնով:

Ինչո՞ւ կարելի է բացատրել հելլենիստական և վաղ միջնադարյան նյութերի սակավութիւնը և կառուցների բացակայութիւնը պեղվող հատվածում: Ուսումնասիրողների մի խումբ (Կ. Նաֆադարյան, Վ. Հարությունյան և ուրիշներ) իրավացիորեն նշում են, որ Դվինի հռոմեական բաղիլիկը կառուցվել է ավերված հեթանոսական սրբավայրի տեղում: Այդ մասին են վկայում թեմական ձեռնարկները և հնագիտական նյութերը: Պարզ է, որ հեթանոսական տաճարը, իսկ հետագայում քրիստոնեական եկեղեցին (առավել կաթողիկէն) պետք է ունենար իրեն հարող հրապարակը:

Միայն արդ ձեռք կարելի է բացատրել վտղ հայկական և վաղ միջնադարյան շինութիւնների բացակայութիւնը եկեղեցուն հարող տարածութեան վրա և, ընդհանրապէս, թեմական խաչքարի, տապանաքարերի և սյան հետքերի դուրսերը: Հետագայում VIII—IX դդ. անտեսվել է այդ հրապարակի անհրաժեշտութիւնը (կարող են լինել նաև մեղ համար անհայտ պատճառներ) և կառուցվել են շինութիւններ անմիջապէս եկեղեցուն կից: Այդ շինութիւնները կարող են կառուցվել միայն սկսած VII դ. II կեսից, երբ կաթողիկոսարանը Դվինից տեղափոխվում է նորահերտ Զվարթնոց և Դվինի գլխավոր եկեղեցին այլևս այն դերը չէր կատարում, ինչ հոգեորդ կենտրոնի ժամանակ:

Պեղվող հատվածում VIII—IX դդ. շերտերը սկսվում են գետնի մակերեսից 1,50—1,60 մ մինչև 2,0—2,20 մ խորութիւնը (նկ. 2—4): Շերտը գերազանցապէս բաց-գեղնավուն կավահող է՝ հազեցված խեցանոթների և ապակու բեկորներով, օրգանական մնացորդներով: Մեծազ համեմատաբար քիչ է ուտնվում: Տեղ-տեղ անցնում է մոխրաշերտ և մանր խճավաղ: Այս շերտում

1 1972 թ. կենտրոնական թաղամասում, կաթողիկէ եկեղեցուց հարաւ-արմուտք 3,5 մ խորութեան վրա բացվեց մի մեծ խարխուլ և պնդացրած կավե լավ հատակ, մոտ 50 քմ տարածութեամբ: Հավանաբար, այստեղ բացվում են ինչ-որ մոնումենտալ շինութեան հետքեր: Կասկածից վեր է, որ այդ շինութիւնը ունեցել է սյունազարդ մեծ դահլիճ: Տեղում շերտազրկական կտրվածքների զննումը հետաքրքիր նյութեր տվեց. Այդ շինութիւնը գտնվում է անսխալապէս VII դ. սկզբում կաթողիկէ եկեղեցու վերակառուցման ժամանակ օգտագործված տուֆ քարերի տաշվածքի առաջացած թափոնի ասկ և թվագրվում է V—VI դդ.: Մեր շերտազրկութեան օգտին են խոսում նաև գտնված խեցեղեն անոթների բեկորները, եռաթև նետասլաքները և հրդեհած ապակիների բեկորները: Շինութեան հետագա պեղումները խոստումնալից նյութեր կտան Դվինի վաղ միջնադարյան մշակույթի վերարբայր:

բացված ճարտարապետական մանրամասները վերաբերում են մեծ շինութիւններ: Քննենք դրանք առանձին-առանձին:

Շինութեան ողջ ներսի տարածութիւնը, հատկապես նրա հարավային ընակելի թեղ a-e -19-21 քառակուսիներում ունի կավածեփ հատակ, որը բացվել է 1,90 մ խորութեան վրա: Հասակի հաստութիւնը մոտ 10—15 սմ է, նրան հաշորդում է 15—20 սմ հաստութեամբ մի շերտ, որը հազեցված է շինութեան վրա դրված քտրեբի աշխարհ թափոններով: Այդ շերտը շարունակվում է նաև շինութեան հյուսիսային թևում, տնասական բաժիններում: Այստեղ արգեն հատակը խիստ քայքայված է ու շրջանի թաղումների հետեանքով: -19 գծին ղուգահեռ -a-ի գծով անցնում է շինութեան արևելյան քարակերտ պատը 0,8—0,9 մ լայնութեամբ: Տեղ-տեղ պատն ունի եղևնած շարվածք ց-19 և ի-19 քառակուսիների հատվածում (աղ. XIV, 2): Եղևնած հասարակ շարվածքը Դվինում մեղ շի հանդիպում ավելի ուշ կառուցված շինութիւնների վրա: Նույն տիպի շարվածք հայտնի է Հացավան մարտի վերին շերտերի ճարտարապետական կոմպլեքսներում, որոնք թվագրվում են VI—VII դդ.²: Ընդհանրապես եղևնած շարվածքը բյուզանդական շինարկեստում բնորոշ է եղել վաղ միջնադարում, մի հանգամանք, որն ընդունելի է նաև հայկական հուշարձանների համար:

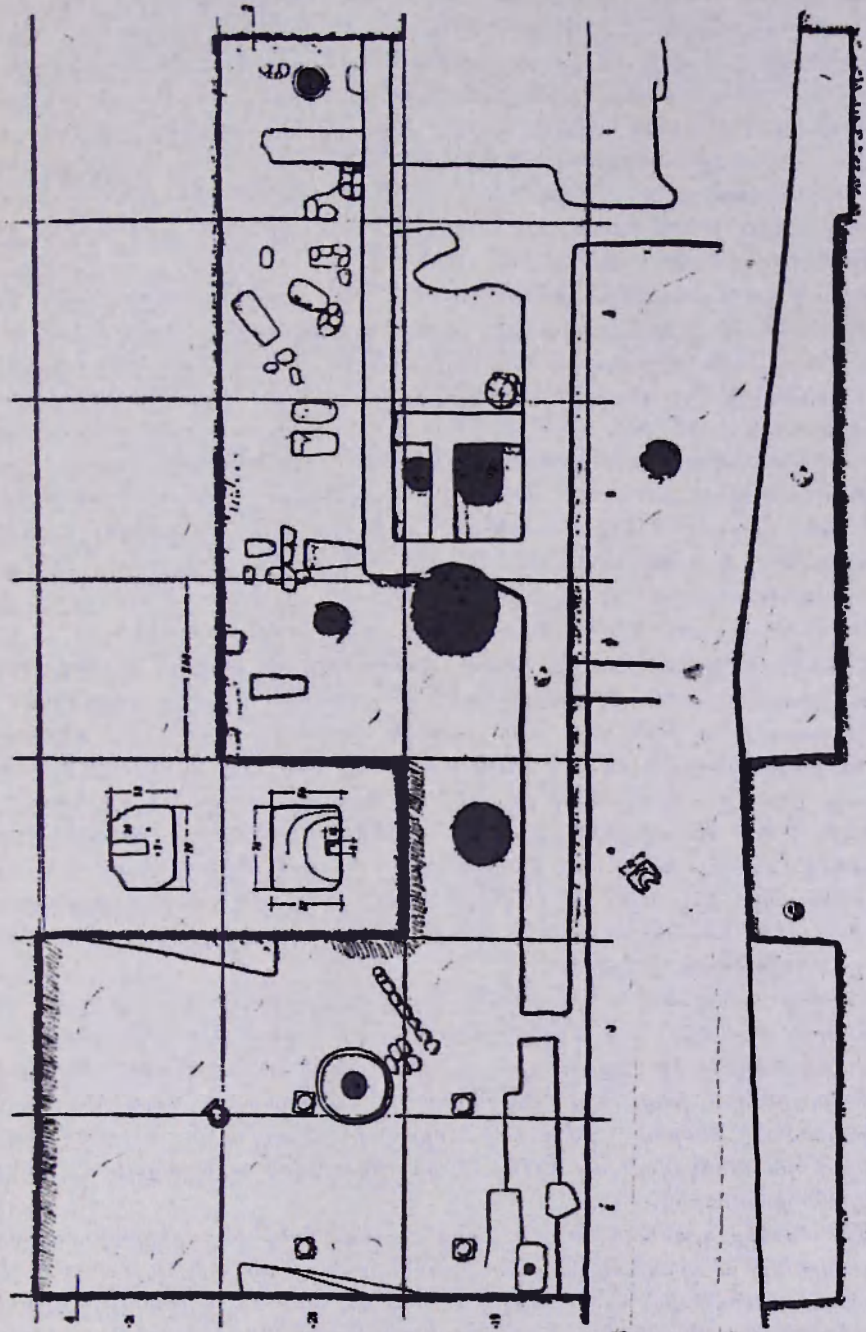
Շինութեան հարավային մասում՝ c-19 քառակուսու հատվածում, հատակից քիչ ցածր նկատվում են ավելի հին կառուցք հիմնապատեր. նույն հետքերը նկատվում են նաև d-19 և -20 քառակուսիներում: Դժվար է ասել, թե դրանք վաղ միջնադարյան կառուցքներ են, քանի որ ողջ պեղվող տարածութեան վրա դրանք միակն են: Ըստ երևույթին, այդ սասերում լրացուցիչ շարվածք է եղել, կամ հավելյալ մասեր՝ բնակելի բաժնում:

Շինութեան ընակելի բաժինն ունեցել է երկու մուտք, մեկն արևելյան մասում, որն անմիջապես կապել է ընդհանուր հետ, իսկ մյուսը հարավային մասում, որը սյունաղարդ սրահը կտպել է կից սենյակի հետ (աղ. XIV, 1): 1967 թ. այդ սենյակում հայտնաբերվեցին պատի ծեփի մնացորդներ, որոնք ներկված էին բաց մանուշակագույն, որպես ընդհանուր ֆոն և ունեին սև ներկով արված լայն գծեր: Նույն տեղում, անմիջապես դռան մոտ, դռնվեց եռաթև նետասլաք և դեանի մեջ թաղված բարձր հենակով, լայն իրանով և բերանով երեք կանթանի մի զարդարուն անոթ, որն, անշուշտ, VIII—IX դդ. է վերաբերում իր ձևով և զարդանսխաշերով (անոթների նկարագրութիւնը տե՛ս՝ «Վանապատասխան գլխում»):

Բնակելի շինութեան արևմտյան պատը շարված է եղել հում աղյուսներով: Այդ պատի խիստ քայքայված մնացորդները նշմարվում էին հատված առ հատված b, c, d-20 քառակուսիներում: Շինութեան կենտրոնական մասում բացվել է չորս սյուններով մի սրահ (աղ. XV), որը իր ձևով հիշեցնում է հայկական ժողովրդական տունը. (գլխատուն): Պետք է նշել, որ սյունների նման դասավորութիւնը (հեռավորութիւնը միմյանցից 7×7 մ վրա) լայն տարածում ունի Արարատյան դաշտի XIX դ. նույնատիպ շինութիւններում: Աղագրական նյութերը ցույց են աւելիս, որ նման շինութիւններում գլխավոր մուտքը պարապորտ արևելյան կամ հարավ-արևելյան կողմից է եղել, իսկ շակատային պատը՝ արևելյան կողմից և խուլ փակ: Դվինում այս հանգա-

² Գ. Ա. Տիրացյան, սյգ. ա:խ.:

Նկ. 7. Հատակագիծ շինության 1964—1966 թթ. պեղված հարկանիս

մանքը ակնառու կերպով երևում է, քանի որ արևելյան ամբողջ պատի երկսույրով, բացի Ը-19 քառակուսու նշված մուտքից, ոչ մի ուրիշ հետքեր չեն նկատվում:

Շինության հյուսիսային թևում եղել է տնտեսական բաժինը (նկ. 7), որից առայժմ բացվել են մի մեծ սենյակ Ե, Ի-19 քառակուսիներում, երեք փոքր սենյակ Զ, Ի-19, -20 քառակուսիներում, ինչպես նաև մի փոքրիկ հավելված Ի, Զ, Ի-18 քառակուսիներում: Ըստ երևույթին, շինությունն ունեցել է նաև մատանային սենյակներ, որոնց մնացորդները բացվում են Ը-21 և Ե-19 և -20 քառակուսիներում (նկ. 52): Այստեղ տեղում պահպանված էին տնտեսական կարիքների համար (ըստ երևույթին կաթնամթերքներ պահելու համար) օգտագործվող երկու մեծ անոթներ, որոնցից սեկի վրա դրված էր մարմարե լավ կոկած հարթ սալիկ:

Շինության հյուսիսային մասում՝ Ի-18 և -19 քառակուսիներում 1065 թ. հայտնարկվեցին տարրեր շափերի կարասների բեկորներ: Կարասների առատությունը ենթադրել է տալիս, որ այդ մասում հավանաբար եղել է նույնպես մատանային սենյակ, որի հետքերը, ցավոք, չեն պահպանվել: Խոշոր կարասներն ունեն կարճ վիզ, ուռուցիկ իրան և հորիզոնական լայն պսակ: Իրանի վեղին մասով անցնում է «եղենաձև» զոտի: Համեմատաբար փոքր կարասները նույնպես ունեն թեք, ներքևված փոսիկներով ուռուցիկ դոտիներ, «Եղենաձև» զարդով մեծ կարաս կիսով չափ պահպանված գտնվել է Զ-19 քառակուսում 2,0 մ խորությունից: Այդ կարասները թեև թվագրվում են V—VII դդ., սակայն նրանց առկայությունը VIII—IX դդ. շերտում օրինակաբար է, քանի որ նրանք կարող էին պահպանվել մի քանի հարյուրամյակ:

Շինության երկու մասերն իրարից բաժանվել են փոքրիկ բակով, որը պետք է լիներ Ը, Ե-19 -20 քառակուսիների շրջանում: Այստեղ բացվեց քարաշար պատերով ոչ խորը և ոչ լայն առվակի հետքեր (աղ. XVI): Այն սկսվում էր Ե-19 քառակուսում և ձգվում դեպի արևմուտք մոտ 11,0 մ երկարությամբ: Այդ ուղղությամբ առվակն ունի թեքություն: Առվակը դառնում է սյունազարդ սենյակից 9,0 մ հեռավորության վրա և անցնում է շինության հասակի մակարդակով (մոտ 2,0 մ. դետնի մակերեսից): Պետք է ենթադրել, որ սյունաշար սենյակին կից եղել են հավելվածներ, որոնց հիմնապատերը բացվել են Ե-20 և -21 քառակուսիներում: Նույն տեղում բացվել է քարակույտերի մեջ շուռ եկած մի իարիսիս:

Պեղվող հատվածում, շինության ներսի տարածությունում բացվել են 9 հոր, որից 4-ը՝ մեծ, 5-ը՝ փոքր (տրամագծով): Հորերի միևնույն ժամանակին պատկանելը ոչ մի կտսկած չի հարուցում, քանի որ հայտնարկված նյութերը, հասկապես խեցեղենը (ջնարակած և հասարակ) և ապակին իրենց պատրաստման ձևերով, դարդերով և որակով միասիպ են: Սիստամանակ այդ նյութերն ուղեկցվում են VIII—IX դդ. թվագրվող արաբական մի քանի տասնյակ գրամներով:

Մեծ հորերը գլանաձև են (մի մասը՝ հատած կոնի ձև), բերանի մասում՝ ունեն մոտ 2,0 մ տրամագիծ, խորությունները տաաանվում են 2,0—6,0 մ: Զ-19 քառակուսու հորը, որը բացվել է 1965 թ., ունի 5,5 մ խորություն, իսկ նրա բերանը հայտնարկվել է դետնի մակերեսից 3,2 մ խորության վրա: Այդ հորերի միջից, մյուս նյութերի հետ զուգահեռ, դուրս են եկել մեծ քանակությամբ թրծած ազյուսներ ասարբեր շափերի (պահվում են Կվինի հնաշի-

տական բաղադրում)։ Ըստ երևույթին, հորերի բերանների շուրջը՝ հատակը եղծ է աղյուսներից պատրաստված, որը հետագայում փուլ է եկել և լցվել հորի մեջ։ Այս ենթադրությունը հաստատվում է նաև նրանով, որ աղյուսները դնվել են գերազանցապես հորերի վերին շերտերում։ Նման մեծ հորեր հայտնի են նաև Դվինի միջնաբերդի պեղումներից, սակայն այն տարբերությամբ, որ այդ հորերը ղուրկ են եղել իրերրոց և օգտագործվել են հացահատիկ կամ գյուղատնտեսական այլ մթերքներ պահելու համար։ Կենտրոնական թաղամասում բացված մեծ հորերը իրենց մեջ հարուստ նյութեր են պարունակում։ Միայն ց-19 քառակուսու հորից հանվել է մոտ 200 իը, որոնց մի մասն՝ ամրողչական։ Միաժամանակ e-20 քառակուսու հորից հայտնաբերվել է ընգամենը 2 ամրողչական ապակե տափաշիչ։

Փոքր հորերը շատ չեն, սակայն իրենց նյութերով խիստ հետաքրքրական են։ ց-18 քառակուսու հորից գտնվեցին շուրջ երկու տասնյակ գունավոր ապակե բաժականման գավաթներ, որոնք հերթականությամբ շարված էին հորի պատի տակ։

Ի տարբերություն միջնաբերդում բացված հարյուրավոր հորերի, որոնց պերակչող մասը օգտագործվել է կոմունալ նպատակների, կերի ավելցուկը և կոտրված անոթները հեռացնելու համար, կենտրոնական թաղամասի պեղվող հատվածի հորերը ղուտ թաքստոցներ են, որտեղ պահվել են առարկաներ, որոնց մի մասն ամրողչությամբ հետագայում հանվել է, իսկ կոտրվածները և գեղարվեստական պակաս արժեք ունեցողները թողվել են տօղում։ Անոթները միատարր են, միատիպ (գավաթներ, սափորներ, քրեղաններ, ապակե դամպարներ և այլն)։ Որոշ անոթներ պատրաստված են գեղարվեստական բարձր ճաշակով։ Դրանք հավանաբար եկեղեցու սպասքի մի մասն են կազմել և կարող են թաքցվել միայն եկեղեցու կողմից։ Այս միտքը լոկ ենթադրություն է, որը կարող է հաստատվել հետագա պեղումների ընթացքում։

Հսրերը, ինչպես իրականում պետք է լինեք, բացվել են շինության տնտեսական բաժանմունքում և մասնաշին սենյակներում։ Չորս մեծ և երեք փոքր հորերը բացվել են հյուսիսային թևի սենյակներում։ Երկու փոքր հոր բացվել է e-20 քառակուսում։ Երկուսից մեկի մասում հորերի հետքեր չկան։ Դվինի միջնաբերդում XII—XIII դդ. աշխարհի շինությունների սենյակների կենտրոններում առկա են հորեր, որոնք ծածկված են եղել կավ և քարե գեղեցիկ հարգարանք ունեցող խփերով։ Այդ խփերը կենտրոնում ունեն անցք՝ ջուրը հորը թափվելու համար։ Որպես կանոն այդ հորերը լրիվ զուրկ են իրերից։ Կենտրոնական թաղամասի շինությունում ջրի հարցը այլ կերպ է լուծվել՝ ջրհորան խողովակներով թափվել է բակի առվակի մեջ և հեռացվել։

Պեղավայրի XI—XIII դդ. շերտերը հարուստ չեն նյութերով։ Երտերը սկսվում են 70—80 սմ խորությունից մինչև 1,5—1,6 մ։ Ամրողչական շինության հետքեր իսպառ բացակայում են։ Կան աղյուսաշեն պատերի առանձին մասեր, ճարտարապետական բեկորներ։ Պետք է նշել կարևոր մի հանգամանք, որը շատ ծանր հարված է հասցրել XI—XIII դդ. նյութական մշակույթին։ Սկսած XVII—XVIII դդ. Դվինի կենտրոնական թաղամասը համատարած վերածվել է մերձակա գյուղի գերեզմանոցի և թաղումները տակն ու վրա են արել այդ շերտերը։ Թաղումները խիստ շատ են և գտնվում են տարբեր խորություններում։ Պեղվող յուրաքանչյուր քառակուսում երբեմն հանդիպում է 15—20 դերեզման։ Ուշ շրջանի թաղումները ծածկված են քարե սալերով, իսկ

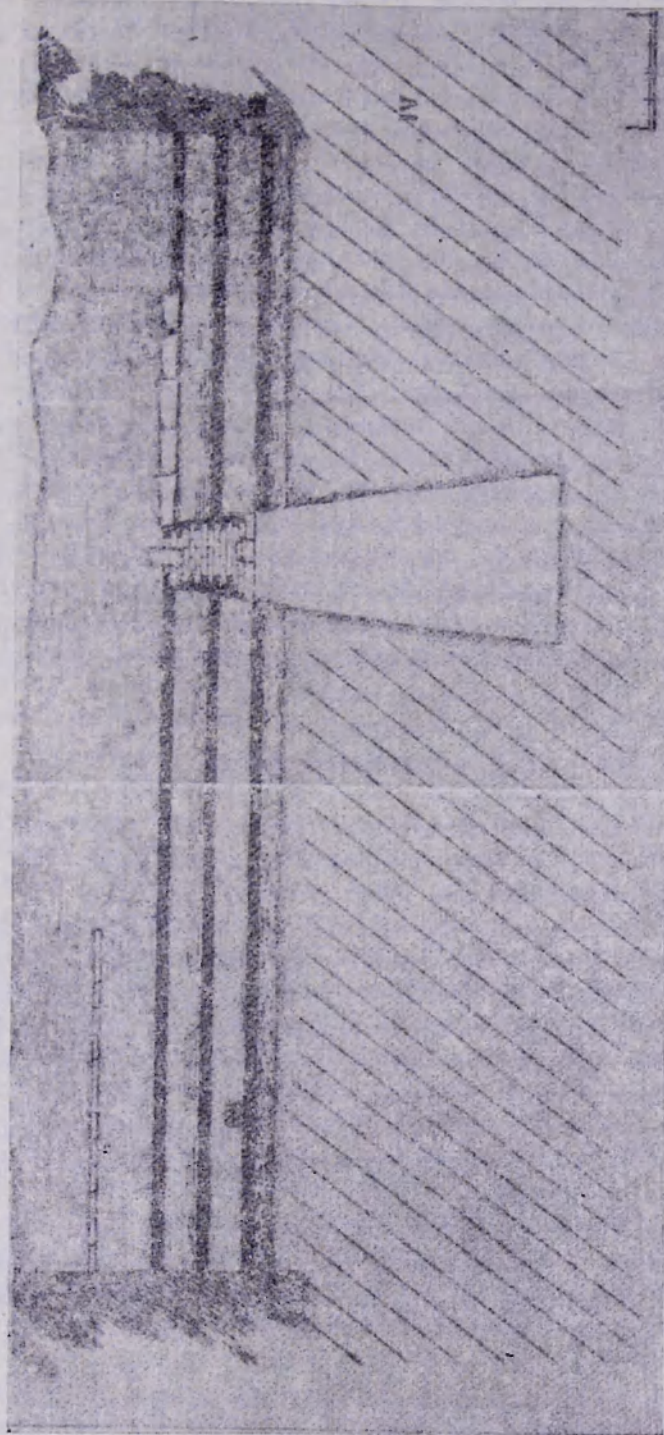

բուն գերեզմանները շարված են թրժած աղյուսներով: Համեմատաբար խոր շերտերում հանդիպում են թաղումներ, որ իրենց ձևերով լրիվ ասարբերվում են ուշ թաղումներից: Դրանք ծածկված են քարերով, եկեղեցու կրաշաղախ բեկորներով: Երբեմն հանդիպում են քարե իարբիսի մասեր, թևավոր խաչերի բեկորներ, իսկ Ի-20 քառակուսում, հանգուցյալի գլխի մասում դրված էր մի ամբողջական դարդարուն խոյակ, որը պատվանել է թևավոր խաչի պատվանդանի և թվագրվում է V—VI դդ.: Այս ամենը մեղ ենթադրել է տալիս, որ Դվինի կենտրոնական թաղամասը, մասնավորապես եկեղեցու շրջակա ողջ տարածությունը, ցարող էր մասսայական գերեզմանոցի վերածված լինել քառաքի կործանումից անմիջապես հետո: Ավելի վաղ այդ տեղի ունենալ չէր ցարող, քանի որ XI—XIII դդ. մենք ունենք հետաքրքիր նյութեր և կոմունալ կառույցների հետքեր:

Շերտադրական առումով խիստ հետաքրքիր է Ե-20 քառակուսում բացված հորը (նկ. 8, աղ. VII, 1) խողովակաշարով: Աղյուսաշեն բերանով հորը Դվինի նախորդ պեղումներից հայտնի են միայն կենտրոնական թաղամասում: Սա տրդեն ապացույց է այն բանի, որ դրանք հստակ կիրառություն են ունեցել և կապվել են ինչ-որ արտադրական օղակի հետ: Շերտը ցայտուն կերպով բաժանվում է պնդացրած հատակով, որի վրա կային թափված հում աղյուսի մեծ թվով բեկորներ, որոնք այդ շրջանի սառույցի պատերին են պատկանել: Խողովակները դեղնավուն կավից են և լավ թրծված: Դրանք տարբերվում են վաղ սիջնադարյան խողովակներից ըրենց անթերի մշակմամբ: Նույն խորության վրա -ա-19 քառակուսում բացվել է ես մեկ հոր, որի նյութերը աղբատիկ են, բայց ընտրող XI—XII դդ. հասար: Ե-20 քառակուսու հորի շերտը ճշտելու համար սյն մաքրվեց: Մաքրվելու ընթացքում հայտնաբերվեցին խիստ սակավաթիվ նյութեր, անշան բեկորներով, սակայն բնութագրական XI—XII դդ. համար: Առաջին հերթին խոսքը վերաբերում է ասյակե աղբարանջաններին, որոնք ունեն հարթ մակերես և բաց կապտավուն են: Նույն հորից դուրսաց ապակե սրվակի մի փոքրիկ կտոր, որն իր ձևով և տպակու որակով լրիվ տարբերվում է նույն տեղամասում դրոնված ասյակիների հոծ խմբից և, ընդհակառակը, մոտ է միջնաբերդի ուշ շրջանի շերտերում գտնված ասյակիներին: Հորը խորացվեց մոտ երեք մետր, որից հետո սկսեցին դուրս գալ վաղ երկաթի դարաշրջանի խեցեղեն: Պեղավայրի Ե-19 քառակուսում, նույն շերտում գտնվեց առաջին սանդանման ոչ խորը փոսով մի քար: Դժվար է կոահել, թե ինչի համար է այն օդտադործվել, սակայն մեր նախնական կարծիքով նրա մեջ կարող էին կավ մանրացնել: Պատահական չէ, որ Ե-21 քառակուսում դուրս եկան մեծ քանակությամբ հալված կավե տձե դանդաժի բեկորներ, որոնք ապակու տեսք էրն սաացել: Նույնպիսի առանձին բեկորներ հայտնաբերվել են նաև Ե-19 և -20 քառակուսիներում: Ե-20 քառակուսում հայտնաբերվեց մոտ 25 սմ տրամագծով Եավադունդ: Կարևոր է նաև նշել, որ վերոհիշյալ հորի միջից դուրս էր դալիս մանր կավահոդ և այն էլ մաքուր վիճակում: Ըստ երևույթին, մենք այստեղ գործ ունենք կավադործության հետ կապված ինչ-որ կառույցի սնացորդների հետ, որը խիստ ավերվել է հետագա թաղումների ընթացքում: Միաժամանակ պետք է նշել, որ պեղավայրը դեռևս լրիվ պեղված չէ և որոշ սպասելիքներ էարող են լինել ապագայում:

X—XIII դդ. նյութերը շատ աղբաաիկ են: Այդ նյութերի մեջ որոշ մաս են կաղմում ջնարակած խեցեղենը, իր ընտրող ձևերով և դարդամտիվներով (միադույն կանաչ և քաղմագույն փորագրի դարդերով): Հասարակ խեցեղենը

Նկ. 8. Եթեուլիան սյունադարձի աննյակի և աղյուսաշեն հորի շիրտադրական կառվածքը

շատ անպաճույճ է համեմատած IX դ. խեցեղենի հետ: Ապակին շատ քիչ է և լրիվ տարբերվում է IX դ. ապակիներից: Ալստեղ բնորոշ են մուգ դարչնադուրան, սևին հասնող ապակե փոքրիկ անոթների բեկորները: Այս տիպի ապակիները լայն տարածում են գտնում XI—XIII դդ.: Մետաղ գրեթե չի հանդիպում, լրիվ բացակայում են ուշ շրջանի դրամները³: Այս շերտում գտնված նյութերի մեջ հետաքրքրական է կալվե սլան բեկորը, որի վրա դրոշմելու միջոցով արված են երկրաչափական և բուսական դարձեր:

XI—XIII դդ. շերտերին բնորոշ են հախճապակուց պատրաստված ուլունքները (2305/16) և ապակե ապարանջանները (2449/97): Ուլունքներից մեկը հարթ է և վերին մասում ունի փոքրիկ ունկ՝ թելից կախելու համար: Ծրկորորդ ուլունքը ժանիքաձև է (նկ. 30 16, 17): Ապարանջանները գերսղանցապես կապույտ ապակուց են՝ շատ նեղ ոլորներով (նկ. 30 8, 9):

Եկեղեցուց հտրավ-արևմուտք, -ա -19 և -20 քառակուսիների ուղղությամբ, դեպի արևելք ձգվում է մի թանձր պատ (լայնությունը 2,5—3,0 մ), որի հիմքում շարված են եկեղեցու նախադռնի մեծ բեկորներ: Հենց այս հանգամանքը թույլ է տալիս ասելու, որ սլատը (պարիսպը) կառուցվել է X դ. ոչ շուտ և հավանաբար եկեղեցին բաժանել է քաղաքային թաղամասերից: Պարիսպը նկատվում է շուրջ 60—70 մ երկայնքով: Այն շարված է մեծ հում աղյուսներով և սվաղված է կավով: Բուն պարսպին հարավային կողմից հպվում են կավակերտ շինությունների պատեր: Այս հատվածում, որը պեղվել է 1970 թ., բացվել են նույն շրջանի սենյակներ, առանձին մուտքերով: Հեաագա աեղումները հետաքրքիր նյութեր կտան միջնադարյան քաղաքի առանձին թաղամասերի և շինությունների փոխհարաբերության հարցերը լուծելու ուղղությամբ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դվինի կենտրոնական թաղամասում բացված մեծ շինության հատվածում առկա են մի քանի շերտեր, որոնցից վաղադուրանը վերաբերում է վաղ երկաթի ժամանակաշրջանին (մ. թ. ա. IX—VII դդ.):

Վաղ միջնադարում այդտեղ եղել է հրապարակ կաթողիկե եկեղեցու շուրջը: Այդ շրջանի հնագիտական նյութերը պատահական են և սակավաթիվ:

Եկեղեցուց արևմուտք շինությունը կառուցվել է VIII դ. վերջում և իր գոյությունը պահպանել մինչև 893 թ. երկրաշարժը: Շինություն հորերից գտնված նյութերը առանց վերապահության թվագրվում են IX դ.: Գտնված նյութերի մեջ ստվար խումբ են կազմում խեցեղենը՝ ջնարակած և հասարակ, ապակին ու մեաաղը: Կան մեծ թվով ներմուծված ջնարակած անոթներ, որոնք սերում են մերձավոր-արևելյան արհեստագործական կենտրոններից (Սամառա, Անտիոք, Շոշ և այլն):

X դ., անմիջապես երկրաշարժից հետո, եկեղեցու շրջապատը հավանաբար բնակեցված չի եղել: XI—XIII դդ. կան շինությունների հետքեր և նյութեր, սակայն դրանք քիչ են, իսկ մի մասն էլ ավերված է հեաագա թաղումներով: XIII դ. հետո նյութեր չեն հանդիպում և այդ թաղամասը վերածվում է ճերմամանցի:

³ Գտնվել է ելտկուզյան մեկ դրամ:

III. ՄԵՏԱՂԵ ԻՐԵՐ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ

Ի վիճակում միջնադարյան Հայաստանի մետաղադործակտն խոշոր կենտրոններից ձեկն էր: Փաղաքի բազմամյա պեղումների ժամանակ գտնվել են մետաղի հետ կապված արհեստալին արաագրանքի տարրեր նմուշներ՝ սովորական. քամերից մինչև բարձրարվեստ մշակումով հիանալի ոսկյա դարձեր, բացվել են արհեստանոցների մնացորդներ արտադրական դործիքների հետ մեկտեղ:

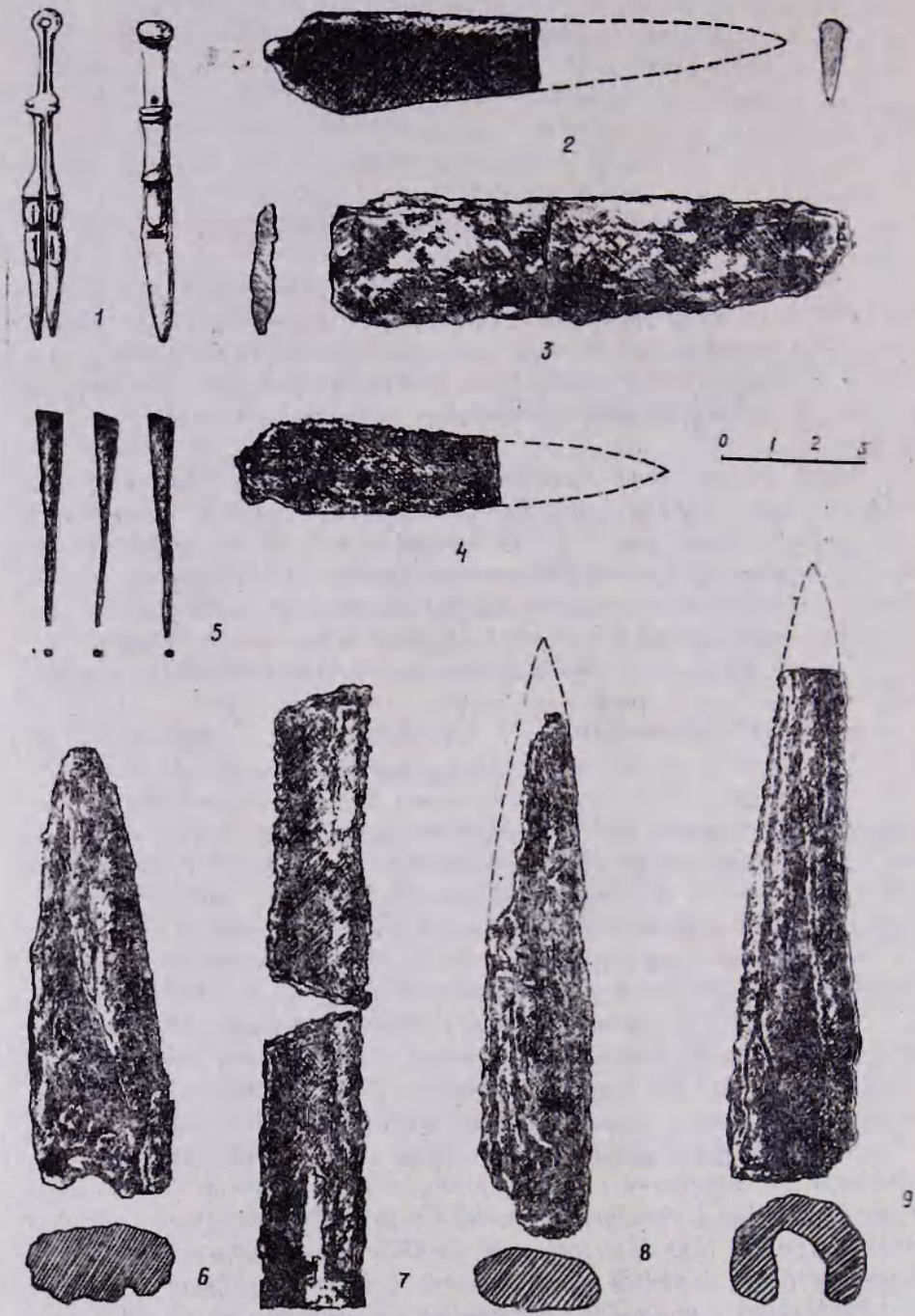
Ի վիճակում կենտրոնական թաղամասում 1964—1970 թթ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված և լավ թվագրված մետաղե իրերն ու առարկաները սակավաթիվ լինելով հանդերձ, մեծ նշանակություն են ձեռք բերում VIII—IX դդ. Հայաստանի նյութանյութ արտադրության ուսումնասիրության ուղղությամբ և միաժամանակ լրացնում են մեր գիտելիքները Հայաստանում արհեստալին արտադրանքի նոր վերելքի սկզբնական էտապի վերաբերյալ:

Մետաղե իրերի թվում, որոնք պատրաստված են հիմնականում երկաթից, կտն աշխատանքային գործիքներ, զենքեր, դարգեր և այլն:

Մոխատանգային գործիքներ. Իր նրբությամբ աչքի է ընկնում 1964 թ. 1-19 քառակուսու հորի մեջ հայտնաբերված բրոնզե փոքր ունեկին (2306/41): Այն վերին ծայրում ունի օղակ, հավանաբար թելով կախելու համար: Ունեկին ալրություն տալու համար, վերին մասում, որտեղից սկսվում են թևերը, առկա էն երկկողմանի թմբիկներ: Թևերը ճոխ հարդարված են: Ունեկին շատ լավ պահպանված է. մասնավորապես ստորին աշխատող մասերը: Երկարությունը՝ 7,3 սմ է. աշխատող մասի երկարությունը՝ 5,0 սմ (նկ. 91):

Նույն տեղում, բայց շերտից հայտնաբերվել է պղնձե տափակ մի ձողիկ (նկ. 102, աղ. XVII, 3), որը ստորին մասում ունի ակոս (2306/32): 1965 թ. 5-19 քառակուսու մեծ հորում գտնվեցին բրոնզե երեք փոքր բրիչներ (3225/37), որոնց հատվածքը մի ծայրում կլոր է, իսկ մյուսում՝ աափակ: Բրիչների բերանները սուր են և մի կողմի վրա թեք կտրվածք: Հավանաբար նրանք օգտագործվել են փորագրության համար: Երկարությունը՝ 4,7—5,0 սմ (նկ. 95, աղ. XVII, 4): Նույն հորի միջից գուրս եկավ նաև բրոնզե փոքրիկ գգալիկ (գեղձրթ), որն օգտագործվել է, ըստ երևույթին, փոշի լցնելու համար: Նույն նպատակի համար է օգտագործվել նաև 1970 թ. -2-20 քառակուսու գտնված փոքրիկ գղալիկը (նկ. 105), ուն ունի համեմատաբար երկար պոչ: Պոչի և փոքրիկ բերանի միացման անդը քառակող է ու իր վրա կրում է դարձեր: Գործիքների այս խումբը կիրառական տեսակետից կարող է ծառա-

1 և. Գ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Բ. Ն. Առաքելյան, Փաղաքների և առարկաները Հայաստանում IX—XIII դդ., Ա, Երևան, 1958, Բ, Երևան, 1963 և ուրիշներ:

Նկ. 9. Երկաթից և պղնձից աշխատանքային գործիքներ և նիզակներ:

յել ոսկերիչ արհեստավորի, ոսկուց կամ արծաթից պատրաստվող իրերի վրա փորագրութիւններ կատարելու և աշխատանքի ընթացքում տարրեր դեզափոշիններ օգտագործելու համար: Ոսկերիչի արհեստտնոցի առկայութիւնը կենտրոնական թաղամասում ակնհայտ է: Դեռևս նախորդ տաղիների պեղումները ժամանակ² նույն թաղամասում գտնվել են ասրբեր տիպի զործիքներ, հալոցներ, ինչպես նաև այդ արհեստի հեռավազ պատրաստի իրեր (օրարծաթե զարդերի դանձը՝ 1848/81), իսկ 1946 թ. բացվել է արհեստտնոցի հետքեր քուրայով, սակայն խիստ ավերված վիճակում: 1964 և 1965 թթ. գտնվել են մի փոքրիկ հալոցի բեկոր՝ ուժեղ թրծված հատակով, ինչպես նաև ոսկրե փոքրիկ զուլիկ: Աշխատանքային զործիքներ, հավանաբար կացին ձուլելու կավե կաղապարի մի փեղկ է հայտնաբերվել 1967 թ. 2-19 քառակուսում: Կաղապարը երկար օգտագործվելուց խիստ վատ է պահպանվել:

Դանակները ներկայացված են մի քանի օրինակով (նկ. 92-4 և 123, ազ. XVII, 17): Նրտնցից երկուսը դուրս են եկել Ե-19 քառակուսում և ժամանակադրական տեսակետից IX դարին են պատկանում: Դանակներից մեկը (2306/19) ունի բարակ ապակե շեղք, առանց բռնակի: Երկարութիւնը՝ 11,5 սմ, լայնութիւնը՝ 2,5 սմ: Երկրորդ օրինակն իր կորութեամբ մոտենում է վաղ միջնադարյան կորաշեղք դանակներին³: Այստեղ բացակայում է ծայրը, իսկ ստորին մասում ունի լեզվակ՝ փայտե կոթին միանալու համար (պահպանված մասի երկարութիւնը՝ 6,0 սմ): Դանակների բեկորներ հայտնաբերվել են նաև 1968—1970 թթ. պեղումների ժամանակ, որոնք իրենց ձևերով խիստ ընդունելի են այդ ժամանակաշրջանին: Դանակների սակավութիւնը մեզ հնարավորութիւն չի տալիս սովելի որոշակի խոսել նրանց ձևերի և զարդացման առանձնահատկութիւնների վերաբերյալ: Ծանփայն ակնհայտ է, որ IX դ. դանակների ձևերը արդեն կապող օղակ են վաղ միջնադարին բնորոշ դանակների և զարդացած միջնադարի տապակ, նեղ, երկարավուն շեղքով դանակների միջև:

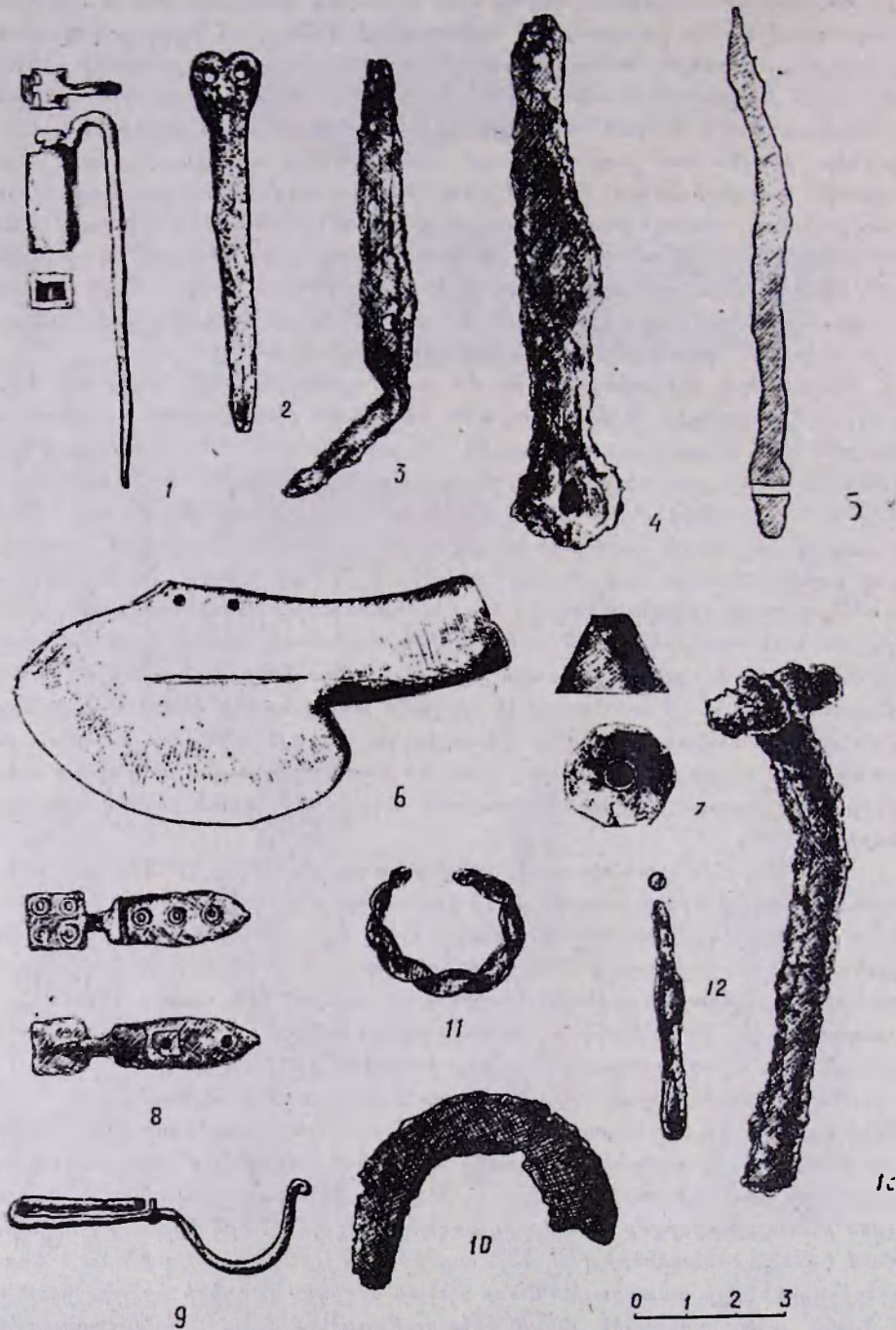
1967 թ. Ե-20 քառակուսում գտնվեց դուրի մի բեկոր (2451/26): Պահպանվել է դուրի միայն ստորին մասի լայնացող կտրիչ-բերանը, որը կտրված է հավանաբար կոթառի մոտ: Հնարավոր է, որ այն օգտագործվել է քարի վրա քանդակներ անելու համար և իր արտաքին տեսքով նման է Զվարթնոցի վարպեաների րարծրաքանդակներում հանդիպող այդօրինակ զործիքներին: Փորագրական գործիքի մի բեկոր հայտնաբերվել է 1966 թ., սակայն այսպեղ այն քառակող է և աշխատանքային մասը կտրված (2448/19):

Փականազործութիւնը միջնադարյան Հայաստանում նորույթ չէր և նույնիսկ դիտվում էր որպես առանձին արհեստ, «կողպայքարար» անունով⁴: Անիում գտնվել են կողպեքների մի քանի տեսակներ, այդ թվում՝ մարդու և կենդանիների արձանիկների անսքով: Դվինի կենտրոնական թաղամասում 1965 թ. հայտնաբերվեց մի փոքրիկ կողպեք (2325/49), որն իր ձևով ասրբերվում է Անիի օրինակներից (նկ. 101, ազ. XVII, 5): Պահպանվել է միայն կողպեքի վերին աշխատանքային մասը երկար ձողիկով (ձողիկի երկարութիւնը՝ 7,8 սմ, աշխատանքային մասի երկարութիւնը՝ 2,5 սմ): Աշխատանքային մասը մի քառակող երկայնակի սնամեջ թմբուկ է, որը ներսից բաժանված է

² Կ. Գ. Դափաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 57:

³ А. А. Калантарян, Материальная культура Двина IV—VIII вв., стр. 8.

⁴ Բ. Ն. Ասաֆխյան, նշվ. աշխ., Ա, էջ 139—140:

Նկ. 10. Երկաթեց և պղնձեց աշխատանքային գործիքներ և զարդեր՝
 երկու մասի: Սառրին մասը, որը բացակայում է հավանարար ունեցել է
 երկու ձողիկներ, որոնք մտել են թմրուկի մեջ և փոքր անցք, ուր հագել է ձո-
 ղիկի սուր ծայրը: Դժվար է ասել, նման կողպեքները եղել են զսպանակավոր,
 թե ոչ: Զուտ աշխատանքային տեսակեացից նման կողպեքներ հայանի են Սար-
 36

կելում, որոնք, սակայն, թվագրվում են ավելի ուշ ժամանակաշրջանով: Նույն տիպի կողպեք հայտնի է Ղրիմում, Բակլա ամրոցի պեզումներից (դաշտային ասմար 28):

Ձենեֆեռ. Դվինի զինագործական խոշոր կենտրոն լինելու փաստը ոչ մի կասկած չի հարուցում: Այդ առթիվ մեզ հասել են նաև պատմական վկայություններ⁶: Պեզումների ժամանակ գտնված զենքի տարրեր անասկները քանակական և կիրառման հնարավորությունների տեսակետից վերստին զալիս է հաստատելու այդ փաստը:

Կենտրոնական թագամասի պեզումներից հայտնարերված զենքերը սակավաթիվ են, սակայն շատ բնորոշ ավյալ դարձրջանի համար: Ձենքը շուտ երկաթից է և շատ վատ պահպանված: Միջնագարյան ռազմաթիվ զենքերից գանվել են թրի ընկորներ, նետասլաքներ՝ ամբողջական և ընկորներով, ինչպես նաև նիզակի ընկորներ:

Միջնագարյան սրեր և թրեր շատ քիչ են հայտնի պեզումներից: Երկաթյա մի սուր գտնվել է Անիում՝ Բազրատունիների պալատի նկուղում⁷ (մոտ 1,0 մ երկարությամբ): Թրերի ընկորներ հայտնի են Անիի, Դվինի, Գառնիի, Ամբերդի պեզումներից:

1967 թ. Դվինի կենտրոնական թաղամասում e-20 քառակուսում, անմիջապես շինություն հատակի վրա գտնվեց թրի շեգբի ծալոի մասը (2451/18, նկ. 136): Պահպանված բեկորը (երկարությունը՝ 16,5 սմ) ցույց է ապրիս, որ լուրը եզել է երկսայրի: Նույն քառակուսում, ռայց հորի միջից գտնվեց թրի մի դասապանակի ընկոր, վերին ուղուցիկ, բուրգանման մասով (2451/1): Դասապանակը պատրաստվել է կռելու եզանակով: Այն հտգել է փայտե կոթին, քանի որ սնամեջ է և իր մեջ կրում է փայտի մնացորդներ (նկ. 139): Ն-19 քառակուսում, հայտնարերվեց թրի մի բեկոր պալատի մնացորդներով (2451/27): Ընդ որում թուրը պատրաստված է երկաթից, իսկ պառլանը՝ պղնձից, որը ընդհանրապես թրերից է արված (նկ. 138): Այս համեստ խոմարը ինչ-որ շափով լրացնում է միջնագարյան զենքերի վերարբրյալ մեր ունեցած գիտելիքները, եթե հաշվի առնենք, որ մասնավորապես թրերի վերարբրյալ մեր ունեցած նյութերը խիստ սակավ են և լրացվում են միայն պամիների օգնությամբ վկայություններով:

Նետասլաքները միջնագարյան ամենատարածված զենքերից են: Դվինում դրանք մոտ 200-ի են հասնում: 1964—1970 թթ. կենտրոնական թաղամասի պեզումների ժամանակ նետասլաքներ քիչ են գտնվել, թվով 6 հատ՝ երեքը եռաթև. մեկը քառակող և երկուսը ձվաձև հատվածքով (նկ. 131-4, 7):

1967 թ. Ն-20 քառակուսում, անմիջապես սյունազարդ սենյակի հարավային մուտքի մոտ գտնվեց երկաթե եռաթև պոչովակվոր մի նետասլաք (2451/14), որն իր պահպանվածությամբ միջնագարյան նույնանման նետասլաքների մեջ միակն է: Նույն տիպի նետասլաք, ռայց ավելի վաա պահպանվածությամբ, գտնվել է 1966 թ. (2448/29): 1970 թ. a-21 քառակուսում գտնվեց եռաթև մի նետասլաք, ամբողջական: Այն թվագրվում է նաև նույն

⁵ С. С. Сорокин, Железные изделия Саркела-Белой Вежи, МИА, № 75, М.—Л., 1959, стр. 171—180, рис. 20, 23.

⁶ Պամոթիւն Ղեռնգեայ մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 133:

⁷ Բ. Ն. Առաքելյան, սշմ. աշխ., էջ 149, նկ. 22:

տեղից գտնված, VIII դ. վերջում և IX դ. սկզբում կտրված արաբական դրամով, որը վերստին խոսում է նրանց վաղ միջնադարյան լինելու օգտին:

Նկ. 11. Երկաթե գամեր, պայտեր և պղնձե մատանիներ:

Այս նետասլաքների վրա ցայտուն սրաահայտված են նիստերը և միացման տեղերը: Ոչ մի կասկած չի հարուցում այն հանգամանքը, որ եռաթե նետասլաքները պատրաստվել են կաղապարներում, մի եղանակ, որը բնորոշ է ուվելի վաղ ժամանակաշրջանի համար: Հետագայում՝ IX—XIII դդ. նետասլաքները պատրաստվում էին կռելու եղանակով, ինչպես նաև երկաթը տա-

փակեցնում էին և կտրում մկրատով (մոնղոլական շքանի տերևաձև նետասլաքները):

Նոաթև նետասլաքների ձևերի կիրառության և թվագրության վերաբերյալ կա հարուստ գրականություն: Բոլոր ուսումնասիրողները եռաթև նետասլաքների թվագրության վերին սահմանը համարում են VIII—IX դդ⁸: Հայաստանում եռաթև երկաթե նետասլաքների վաղ տիպերը հայանի են Կարմիր բլուրի քաղաքային մասի պեղումներից⁹, Արմավիրից¹⁰ և Արտաշատից¹¹: Մ. թ. ա. IV—III դդ. թվագրվող նետասլաքներ գտնվել են Գառնիում 1964 թ., վաղ հայկական դամբարաններից: Դվինում եռաթև նետասլաքները մի քանի ասանյակ են և թվագրվում են V—VIII դդ.: նետասլաքների այս տիպն իր նախահիմքն ունի ղաա վաղ ժամանակներից:

1967 թ. 2-19 քտոակուտում գտնվեց ձվաձև հաավածքով նետասլաք, որն սլոշուկը բացակայում է: նետասլաքը նույնպես թվագրվում է VIII—IX դդ.:

Քառափող նետասլաքները լայն տարածում ունեն դարդացած միջնագարում: Նրանք մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Անիի, Դվինի, Գառնիի պեղումներից¹²: Կենտրոնական թաղամասում 1966 թ. հայտնաբերված նետասլաքը այդ տիպի նախնական ձևերից է:

Նետասլաքների այս փոքրիկ խմբի քննությունը ցույց է տալիս, որ IX դ. դեռ շարունակվում էր նրանց մի մասի կիրառումը, որը, սակայն, աստիճանաբար իր անդը պետք է դիջեր, պատրաստման եղանակով ասարեր, ավելի զործածական ձևերի:

Նիզակները, որոնք գտնվել են Դվինի կենտրոնական թաղամասում, ընդամենը չորսն են (նկ. 9-9). այն էլ բեկորներով: Նրանցից երկուսը սայրեր են և ունեն օվալաձև հաավածք (2306/24, 2325/19): Իրենց ախտով նիզակները չեն տարբերվում նախորդ դարաշրջանի նիզակների ձևերից¹³: Ըստ երևույթին, ողջ միջնագարում նիզակների ձևերի մեջ էական փոփոխություն տեղի չի ունեցել: Առանձնապես ուշագրավ է 1965 թ. 1-19 քտակուտում հայտնաբերված նիզակի բեկորը (2325/20, նկ. 9, ադ. XVII, 8): Այն իր ձևով նման է

⁸ Կ. Գ. Ղաֆաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 161—162, Բ. Ն. Ասաֆեյան, նշվ. աշխ., էջ 145, Ա. Ա. Քալանթարյան, ձեռքերը V—VIII դդ., նույնի, Материальная культура Двина; Л. А. Чилашвили. Некоторые моменты археологического исследования Урбниси, ВГМГ, т. XXIV-В, Тбилиси, 1963: его же. Городище Урбниси (на гр. языке), Тбилиси, 1964; Г. М. Асланов. Материальная культура Мингечаура в I-VII вв. (автореф. канд. дисс.), Баку, 1963; Р. М. Ваидов. Мингечаур в III-VIII вв. (на азерб. языке), Баку 1961; А. М. Беленицкий, Раскопки здания № I на шахрестане Пенджикента (1947), МИА, № 15; его же. Общие результаты раскопок городища древнего Пенджикента (1951—1953), МИА, № 66; А. И. Тереножкин. Археологическая разведка на городище Афрасиаб 1945 г., КСИИМК, вып. XVII, 1947; Б. А. Литвинский. Среднеазиатские железные наконечники стрел, СА, 1965, № 2; R. Girshman, Recherches archéologiques et historiques sur les Kouchans, MDAFA, II, Caire, 1946 և ուրիշներ:

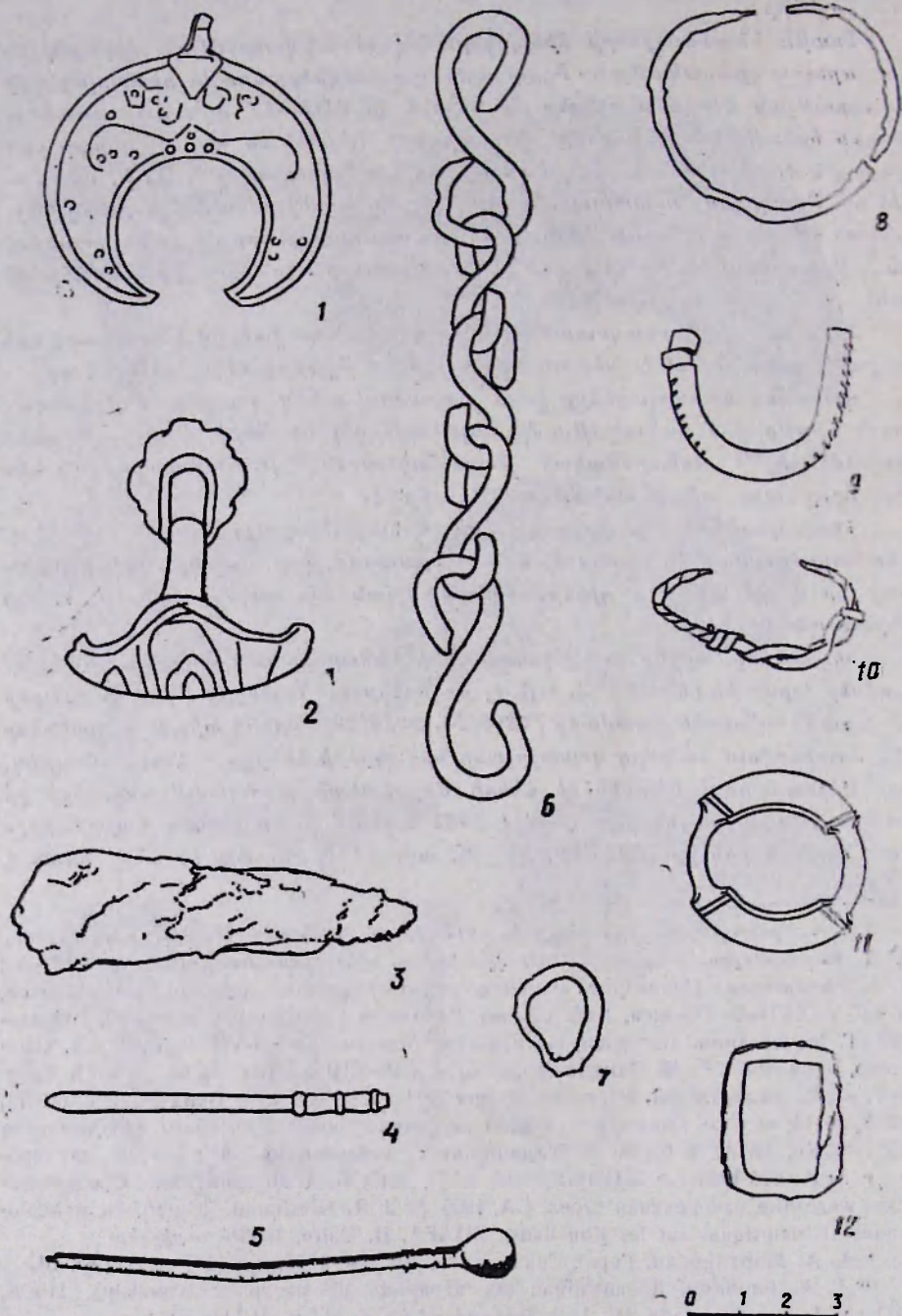
⁹ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаани, Ереван, 1961, стр. 137—138, рис. 61.

¹⁰ Г. А. Тирацян, Древнеармянская керамика из раскопок Армавира, ИФЖ, 1971, № 1, стр. 226, табл. IV, 1, 2. թվագրվում են մ. թ. ա. II-I դդ.:

¹¹ 1972 թ. պեղումների ժամանակ (արշ. պետ ՀՍՍՀ ԳԱ իսկ. անդամ, պրոֆ. Բ. Ն. Առաքելյան) գտնվել են հարյուրավոր նետասլաքներ, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում եռաթև սլաքները (II—I դդ. մ. թ. ա.): նյութերը հրապարակված չեն:

¹² Կ. Գ. Ղաֆաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 162, Բ. Ն. Ասաֆեյան և Գ. Հ. Կարախանյան, Գառնի, 3-րդ պրակ, Երևան, 1962, էջ 52, նկ. 9:

¹³ Ա. Քալանթարյան, ձեռքերը V—VIII դդ., էջ 245:

Նկ. 12. Պղնձե և բրոնզե զարդեր և այլ առարկաներ:

նույն թաղամասում 1938 թ. գտնված բոլորաանգ նիզակին (1617/65)¹⁴, նիզակների այս տիպը զուրկ է կոթաոից, մեկ ամբողջական զանգվածից է: Նրա

¹⁴ Կ. Լաֆոլարյան. Նշվ. աշխ., նկ. 145, Բ. Նաանյան. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., նկ. 18ր, Ա. Փալանջարյան, նշվ. աշխ., էջ 245, աղ. III, 4:

ստորին մասը, որը մտնում է փայտե բնի մեջ, սնասեջ է և մի կողմից խորը բացվածք ունի: Նիզակների այս տիպը հիշատակվում է պատմահայր Մովսես Խորենացու մոտ¹⁵ և ամենայն հավանականությամբ միջնադարյան վաղ Կենդանական զենքի բնորոշ օրինակներից է: Ողջ զարգացած միջնադարում մեղ այս ձևի նիզակներ չի հանդիպում և առայժմ հայանի չէ ոչ մի պեղարկում:

Նիզակի (կոթառի հետ միասին) և բնի միացման հարցերը լուծելու կապակցությամբ ուշադրավ է 1965 թ. յ-18 քառակուսում հայանարբերված նիզակի խողովակաձև կոթառի երկու բեկորը (2325/29): Կոթառի ստորին վերջավորության վրա արված է պղնձե օղակ (նկ. 97), որից դուրս են գալիս երկու պոչեր և ամուր գրկում են խողովակի ստորին մասը, ըստ երևույթին կոթառին ամրություն տալու և բնի հետ պինդ միանալու համար: Պեղումներից մեղ շատ են հտսել ամրոզջական կոթառով նիզակներ, սակայն այս օրինակն առայժմ միակն է. որը բնի հետ միացման հարցը լուծում է այս եզանակով: Նման տիպի հետաքրքիր նիզակ հայտնարբերվել է Հյուսիսային Կովկասում 1968 թ. կատակոմրային թաղումներից: Նիզակն ամրոզջական է և կոթառի վրա կրում է լրացուցիչ թերթիկներ (պղնձե), որոնք ամրություն են տալիս կոթառին¹⁶: 1969 թ. դտնվեց մի տեղ (նկ. 136), զենքի մի տեսակ, որը բավմիցս հիշատակվում է պամիչների մոտ, սակայն պեղումներից հազվադեպ է գտնվում: Այն ունի տերևաձև սլաք, սնամեջ կոթառ և իր շափերով՝ զիջում է նիզակներին (երկարությունը՝ 11,5 սմ, 2456/15):

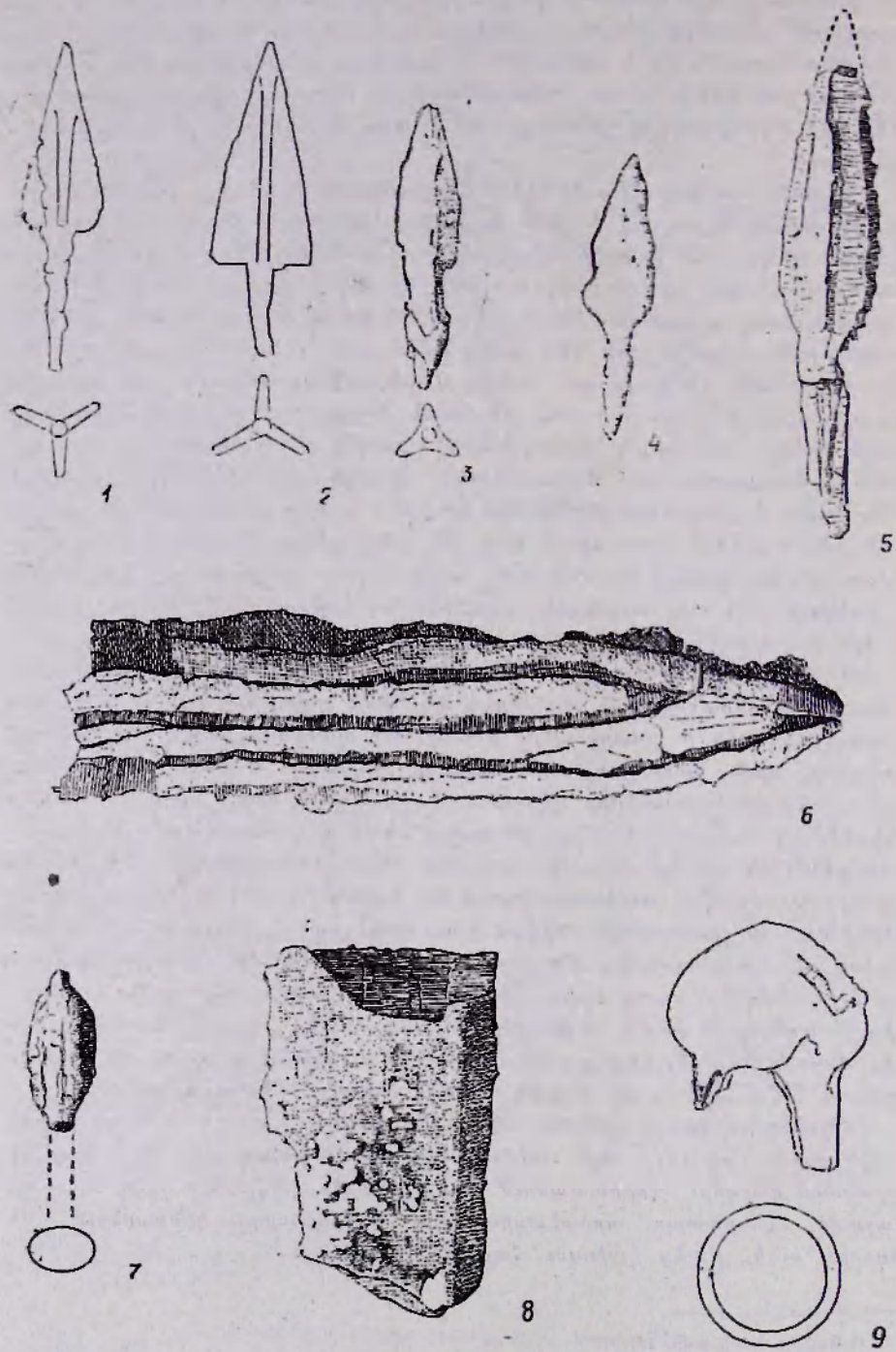
Մեաաղե այլ առարկաներ. Պեղումների ժամանակ կենտրոնական թաղամասում հայտնարբերվել են պղնձից և երկաթից պատրաստված ասրբեր կիրառության իրեր և առարկաներ: Դրանց սօջ առանձին խումր են կազմում գարդերը, որոնք դերագանցապես պղնձից են: 1964 թ. e-19 քառակուսում ուշ շրջանի դերեզմաններից մեկում դտնվեց պղնձե երկու բարակ մատանի (նկ. 11 11-12): Այլ մատանիները թվագրվում են IX դ. և հետադադում պատահական ընկել են դերեզմանի մեջ: Նրանցից մեկը վերին մասում ունի բրգաձև հավելված, որը կեղծ քարի ապավորություն է տալիս նրան: Երկրորդ մատանու վերին մասում քառակուսի է արված և ապակեցված է: Նույն թվին f-19 քառակուսում հայանարբերվել են պղնձե օգեր-մասանիներ: Գտնվել են նաև պղնձե կախիկներ, որոնք բարակ ձողից են, որոնց վրա ամրացված են փոքրիկ կիսադնդեր (2 հատ): Կախիկների այդ ձևը գալիս է դեռևս վաղ միջնադարից: Ըստ երևույթին, դրանք լայն տարածում ունեին IX դ. ոչ միայն Հայաստանում: Նմանօրինակ սր կախիկ հայանի է նաև Օրեն-Կալայում¹⁷:

Հիշատակության է արժանի 1969 թ. դտնված բրոնզե կիսալուսնաձև կրծքազարդը (նկ. 121): Այն ապակ է, սուր ծայրերով և իր վրա կրում է շրջանաձև զարդեր: Վերին մասում ունի մի երկրաչափական զարդ և խիստ մաշված արարատառ արձանագրություն: Կրծքազարդը կենտրոնում ունի փոքրիկ ունկ, թելից կախելու համար:

¹⁵ Մովսես Խորենացի, II, 9:

¹⁶ В. А. Кузнецова, Исследования Змейского катакомбного могильника в 1958, г., МИА, № 114, М., 1963, стр. 17, рис. 6.

¹⁷ А. Л. Якобсон, Раскопки на городище Орен-Кала в 1953—1955 гг., МИА (ТАЭ), № 67, 1959, стр. 140, рис. 113 ж.

Նկ. 13. Երկաթի զենքերի տեսակներ:

Հետաքրքիր են գոտու ճարմանդները և ֆիրուլաները: 1964 թ. Կ-19 քա-
ռահուսուց գտնվեց մի հետաքրքիր պղնձե ճարմանդի բեկոր՝ լեզվակը
(2306/26): Այն ունի քառակուսի հիմք, որի վրա սուր ծայրով գոգված է
լեզվակը: Հիմքի և լեզվակի վրա առկա են շրջկենարոն ակոսավոր զարդեր
(նկ. 10բ, աղ. XVII, 6): Նման ճարմանդներ առայժմ չեն բաղադրվում:

1965 թ. գտնվեց մի հետաքրքիր ֆիրուլա (2325/46), որը վաղ միջնա-
դարյան է, և պատահականորեն ընկել է ուշ շրջանի նյութերի մեջ: Այն
պղնձե տափակ ձողից է պատրաստված, ստորին մասը ծավլած է, իսկ վերին
մասն անցնում է կորուսված: Հիմնական աշխատանքային մասը կոտրված
է (նկ. 10գ, աղ. XVII, 12): Նման ֆիրուլաները լայն տարածում ունեն Անգլո-
կովկասում, հատկապես վաղֆեոզալայան դամբարաններում են հայտնաբեր-
վում: Նման մի ֆիրուլա գտնվել է Խնիսլիում (Աղրբեջան) և թվագրվում է
V—VI դդ.¹⁸: Ճարմանդների մասեր հայտնի են նաև 1966 և 1969 թթ. նյութե-
րում (2448/7, 8, 2456/5, նկ. 12^{11, 12}, 14₁):

1965 թ. հայտնաբերվել է նաև պղնձե կոնաձև սնամեջ մի իր, որը հա-
վանաբար զանգակի մաս է¹⁹ (նկ. 10դ):

Պեղումների ժամանակ գտնվել են տարբեր տեսակի պղնձե թիթեղներ
(2325/52), լարեր (2451/24) (նկ. 10և, 12¹⁰) և այլն: Հետաքրքրական է
2325/48 առարկան, որը գտնվել է 1-18 քառակուսում: Այն սակրաձև բրոնզե
փոքր իր է, որը վերին մասում ունի երկու անցք (նկ. 10ե, աղ. XVII, 16):
Դատելով առարկայի ձևից, այն պետք է, որ երկփեղկ եղած լիներ: Ստորին
մասում նկատվում են ինչ-որ հետքեր, որն ստորացել է այն օգտագործելուց:

Առաջկայի զրահաման հնարավորությունների սասին հնարավոր չէ որևէ
բան սուել: Խիսա ինքնատիպ է բրոնզե փոքր կաթսալի զարդարուն ոտքը
(2456/23, նկ. 12₂):

Բավականին շատ են տարբեր տեսակի գամերը (նկ. 11^{1-4, 9}, 14_{3, 4, 8, 9}):
Արժանի է հիշատակության մեծագույն կարճ գամերը, որոնք հավանաբար
հատուկ զրահություն ունեին: Նրանց մի մասն օգտագործվել է տանիքի հարթ
կղմինդներն ամրացնելու համար: Բացաված չէ, նաև, որ նրանք զարդա-
գամեր են և ամրացվել են փայտե դռների վրա:

Հաճախ հայտնաբերվում են պայտեր (նկ. 11^{5, 7}): Որոշ օրինակների վրա
պահպանված է ամրացվող գամը (2325/22):

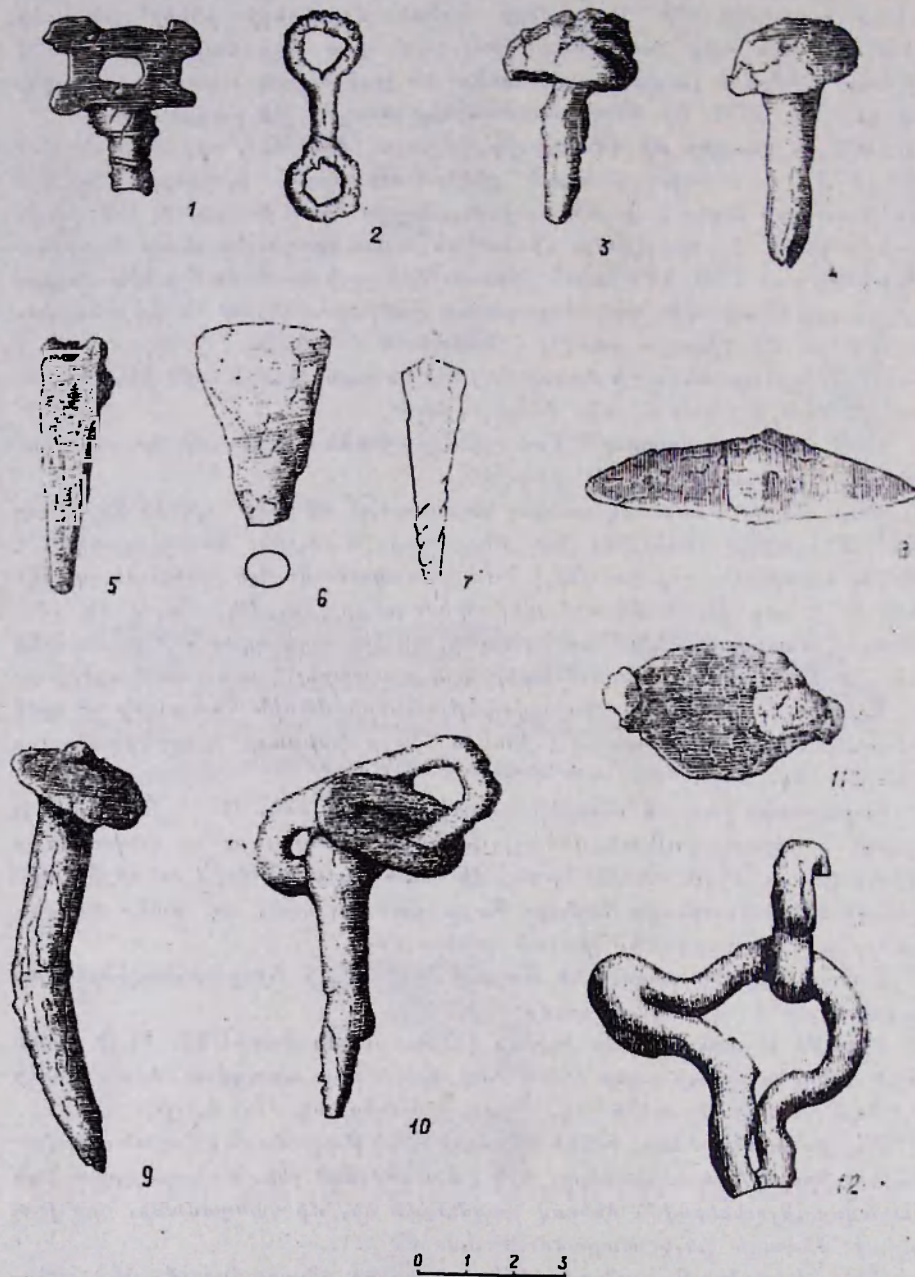
Նրկաթե և բրոնզե մյուս իրերից է ձիու սանձի մասը (նկ. 1¹⁰). զոան
փակի տարբեր տիպի օղեր (2306/26), իրար մեջ ագուցված ձվաձև օղեր
(նկ. 14¹⁰), ապարանջաններ (նկ. 12^{8, 9}), շղթաներ (նկ. 12⁶) և այլն:

Ինչպես ասելում ենք, Դվինի կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված
մետաղե իրերն ու առարկաները, թեև քանակով մեծ չեն, սակայն կիրառման
հնարավորություններով և ձևերով բաղմաղան են, մի հանգամանք, որը խո-
սում է մետաղի լայն տարածման մասին:

Քննարկվող նյութը սակավ լինելով հանդերձ, հնարավորություն է ընձե-
ռում որոշ զուգահեռներ անցկացնելու և համեմատելու նախորդ շրջանի (V—
VIII դդ.) մետաղե իրերի և առարկաների հետ: Նախնական դիտողություննե-

¹⁸ Д. А. Халилов. Древнее поселение в Хыныслы, ИАН Азерб. ССР, серия общ. наук, 1961, № 3, табл. VIII, 10.

¹⁹ А. Л. Якобсон, укр. соч., рис. 113 б.

Նկ. 14. Երկաթից աշխատանքային գործիքներ, դամեր և այլ առարկաներ:

րը թույլ են աալիս ասելու, որ որոշակի կտրուկ ասրբերութուններ վաղ միջնադարյան և IX դ. արաադրանքի մեջ չի նկատվում: Խորը կերպով զգացվում է նախորդ ավանդույթների կիրառումը մետաղադործական արհեստում, մի երևույթ, որը չի նկատվում արդեն կավադործության և ապակեդործության մեջ:

Սակայն որոշ ձևերի համար նկատելի են շեղումներ, որոնք կարծես թե սկսում են համարվել նոր դարաշրջանի նոր պահանջներին (դանակներ, նետասլաքներ, աշխատանքային և կենցաղային իրերի մի մասը): Այս երեւոյթը էլ ավելի խորանում է հետագա դարերում՝ մասսայական արաադր-րութիւն և շուկայական հարաբերությունների բուռն ծաղկման ժամանակ²⁰:

---

²⁰ Բ. Սոսնիկան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հ. Ա, 1952 և հ. Բ, 1963:

IV. Խ Ե Ց Ե Ղ Ե Ն

Դվինի IX դ. հասարակ խնցեղենի քննությունը կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում Հայաստանի միջնադարյան խեցեղենի ուսումնասիրության բնագավառում այն առումով, որ հիշյալ ժամանակաշրջանը անցման օղակ է նախորդ շրջանի և մասսայական արտադրության ժամանակաշրջանի միջև: Այդ անցման առանձնահատկությունները դիտելու համար անհրաժեշտ է հալացք ձգել նախորդ դարաշրջանների խեցեղենի արտադրության բնույթին:

Խնցեղենի արտադրության տեխնիկան, ինչպես ցույց են տալիս Խառնի-ից, Արմավիրից, Արտաշատից և այլ հնավայրերից գտնված նյութերը՝ սկսած վաղ հայկական ժամանակաշրջանից մինչև III—IV դդ. գտնվում էր բարձր մակարդակի վրա, շնայած իր ընդլայնված անընդհատ փոխվում էր: Մակայի IV դ. սկսած անոթների պատրաստման տեխնիկան նկատելիորեն հետադիմեց, որն արտահայտվում էր անոթների ավելի հասարակ ձևերի պատրաստման մեջ (լայնավիզ սափորներ, ձեռքով պատրաստված կճուճների և այլ անոթների աճ և այլն): Հաղ միջնադարը նախորդ շրջանի հետ հասեմաս: Ընդհանուր է խեցեղեն անոթների պատրաստման, նրանց ձևերի ավելի մեծ անկումով, որն արտահայտվում էր ցածրորակ կավերի օգտագործմամբ, հասարակ ձևերի ավելացմամբ, ինչպես նաև անոթների արտաքին ձևերի փոփոխմամբ: Արհեստային արադրության մեջ կատարվող այս կտրուկ փոփոխությունները կարելի է բացատրել միայն արադրական շին հարաբերությունների և քաղաքների անկումով, արհեստավորական կենտրոնների տեղափոխմամբ քաղաքներից՝ ավանները, ամրոցները, իսկ հետագայում՝ արաբական դերիշխանությամբ:

Սկսած VIII դ. վերջից նկատվում է գզալի աշխուժացում խեցեղենի արտադրության մեջ: Առաջին հերթին այն արտահայտվում է ջնարակի մուտքով, որը հեղաշրջում էր խեցեղենի արտադրության ընագավառում: Նկատելի կերպով երևան է գալիս կավե անոթների ստանդարտիզացիան, որն արդեն մասսայական արտադրության սկիզբ էր նշանակում: Որոշակի փոփոխություններ են նկատվում անոթների ձևերի մեջ: Ծթե կարասները և կճուճները հիմնականում փոփոխության չեն ենթարկվում, ապա սափորների և քրեղանների ձևերի մեջ աչք անցումները շատ զգալի են: Գրեթե անհետանում են տանձաձև իրանով և լայն հասակով սափորները, որոնց փոխարինում են կլոր, քիչ երկարավուն իրանով անոթները: Փոխվում է նաև նրանց կանթերի ձևը: Ծթե նախորդ ժամանակաշրջանի կանթերն իրենց ձևով և միացմամբ որոշ աղբյուրներ ունեին անտիկ շրջանի խեցեղեն անոթների կանթերի հետ, այստեղ արդեն միացումները բոլորովին այլ ձևով են կատարվում: Քրեղանների ձևերը հատկապես ցայտուն երևան են գալիս ջնարակած անոթների մեջ: Բուրոսովին

նոր տիպ են օղտկավոր նստուկով, թեք բարձր պատերով և դեպի ներս ծալված սյակակով թտսերր, թեև դրանց նախատիպերը ինչ-որ ձևով հանդես են գալիս և՛րտաշատի I—II դդ. շերտերում:

Նկատելի փոփոխություն է ղգացվում անոթների արտաքին հարդարանրում: Նյութի հետադա շարադրանքում կաշխատենք ավելի կոնկրետ օրրնակների վրա ցույց տալ այդ փոփոխությունները:

Դվինի կենտրոնական թաղամասի 1964—1970 թթ. պեղումների ժամանակ գտնված խեցեղենը խիստ հետաքրքրական է իր տարրեր ձևերով, գարդամոտիվներով: Այն բաժանվում է երկու մեծ խմբի՝ հասարակ և օնարտկած: Իր հերթին յուրաքանչյուր խմբի ներսում կատարված են ստորաբաժանումներ, ելնելով անոթների ձևերից և կիրառման հնարավորություններից: Առանձին տրված են ներմուծված ջնարակած անոթները:

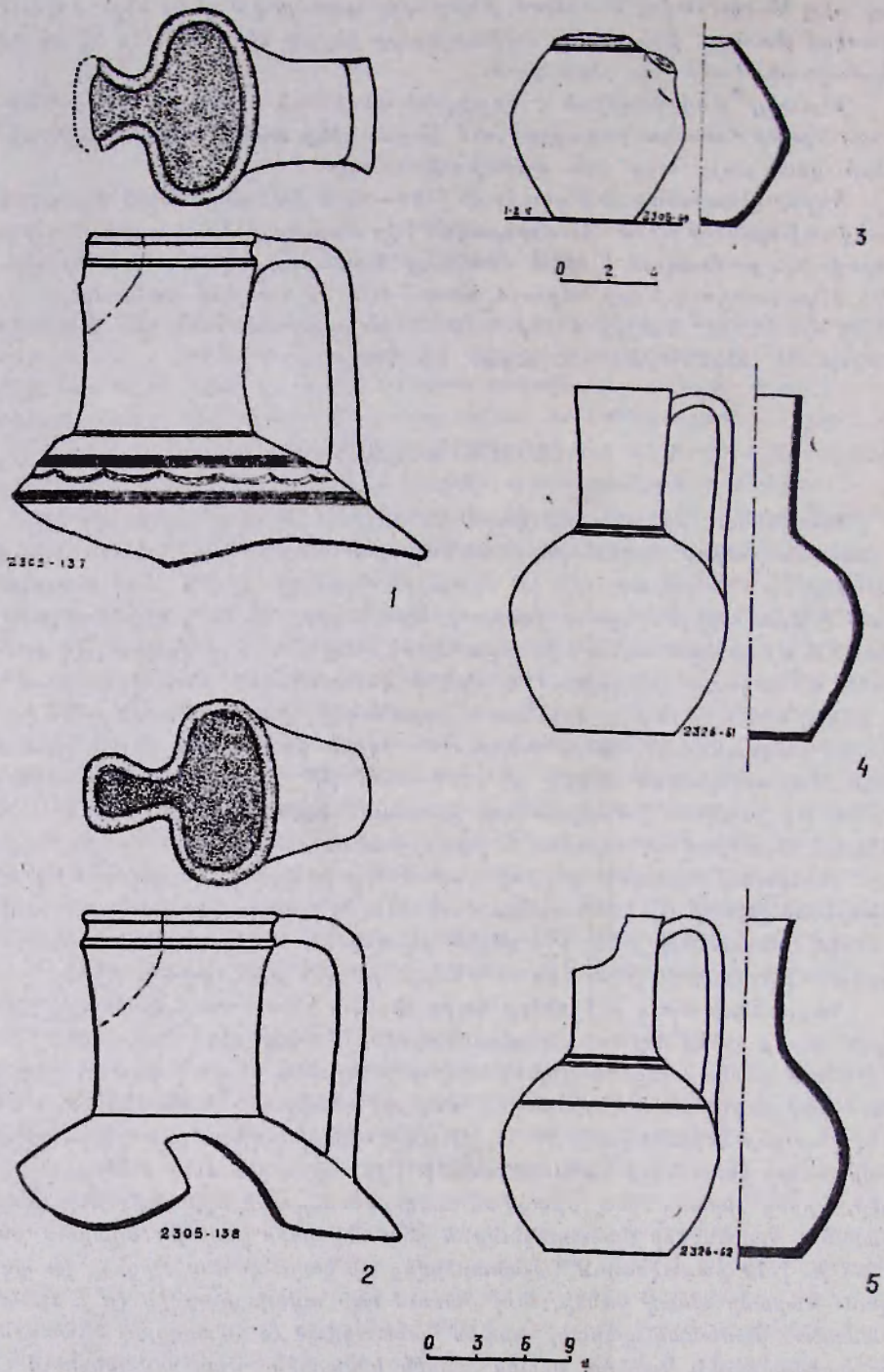
ՀԱՍԱՐԱԿ ԽՑՑԵՂԵՆ

Կարասներ. հիմնականում դուրս են դալիս (միայն բեկորներով) շինությունների անտեսական բաժիններից: Հարավային մասում՝ 2-19 քառակուսում բացվեց մի մեծ կարաս, որն իր արտաքին հարդարանքով և ձևով ասարերվում է մյուսներից: Կարասը (րերանի տրամագիծը՝ 40 սմ, րարձրությունը՝ մոտ 1,5 մ) պատրաստված է խոշորահատիկ կավից, ունի րավական լավ մշակում, արտաքուստ փայլեցված է: Իրանի կենտրոնական մասով անցնում է ուռուցիկ եղևնաձև լայն դոտին: Նման կարասները թվագրվում են VI—VII դդ.: Իրանց րազմաթիվ նմուշները հայտնի են Դվինի վաղ միջնադարյան շերտերում, մասնավորապես գտնվել են 1966—1967 թթ. միջնարբերի պեղումների ժամանակ բացված շինությունների շրջանում: Այդօրինակ կարասներ հանդիպում են Հացավան ամրոցում և թվագրվում են նույն ժամանակաշրջանով:

«Եղևնաձև» ուռուցիկ դոտիով կարասների բեկորներ հայտնաբերվել են Արարատի շրջանի Այգեվան գյուղի մոտ դանվող րլուրի (ակադ. Բ. Պ. Պիրոսովի պեղումները 1971 թ.) վերին շերտերում, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, թվագրվում են IV—V դդ., ինչպես նաև Արտաշատից:

Կարասների մյուս բեկորները դուրս են եկել շինության հյուսիսային թեվից: Նրանք իրենց ձևերով և դարդամոտիվներով ավելի վաղ կարասների անմիջական դարգացումն են: Եղևնաձև դարդն այսանղ ձևափոխվում է, նեղանում կամ րնդհանրապես դառնում է ուռուցիկ դոտի, որի վրայով անցնում են նեղ շեղադիր գծիկներ (աղ. XVIII, 1): Որոշակի փոփոխություն է նկատվում կարասների րերանների հարդարման մեջ: Այսանղ արդեն մենք ունենք պսակներ, որոնց՝ իրանի հետ միացման անղում առկա են ալիքաձև, ներձկված գարդեր: Կարասների հաստությունը և րնդհանրապես չափերը նվազում են: 1968 թ. յ-19 քառակուսում հայտնաբերվեց մի կարասի մնացորդներ իր տեղում: Կարասը պսակ չուներ, այդ մասում այն ավելի ուռուցիկ էր և պարասաման ժամանակ կրկնակի անղամ հասաացված էր (պարղորոշ նկատվում էր կարվածքում): Կարասի իրանի վերին և սաորին մասերով անցնում էր

1 Գ. Մ. Տիրացյան, Հացավան ամրոցի 1962 թ. պեղումները, «Եղևնագիր» հաս. գիտ., 1963, № 12, էջ 109, նկ. 7:

Նկ. 15. Սափարներ և մեծ կփերի բեկորներ

շուրջանակի ուռուցիկ զարդերով վերադիր դռտի: Դժբախտարար, կարաւի մի սասը հանված և ոչնչացված էր դեռևս նախորդ պեղումների շրջանում, որը և հնարավորութուն չտվեց սոսավորապես սփռականգնել նրա շափերը:

Կարասների գոլութունը Դվինում պատահականութուն չէ: Հայտնի է, որ Արարատյան դաշտի այդ հատվածում դեռ վաղ ժամանակներից բարձր արտադրում է ապրել խաղողագործութունը, այդ հիմունք վրա՝ գինեգործութունը: Դվինի մ. թ. ա. IX—VII դդ. շերտերում մենք ունենք 1000 լիտր տարողութամբ կարասներ, կարասներում պահել են նաև հացահատիկ և այլ զուղատնտեսական մթերքներ:

Լայնաբերան կժեր. Պեղումների ընթացքում գտնվել է 6 հատ (բեկորներով), որից երկուսը՝ H-19 քառակուսում (2305/127, 138), շինության պատերից թափված քարերի տակ: Հավանաբար, այդ անոթներում պահվել է սննդամթերք (պահպանվել են մնացորդները): Նույն տեղում գտնվել են նաև VIII դ. վերջով և IX դ. սկզբով թվագրվող արաբական դրամներ, որոնցով և թվագրվում է շերտը: Կժերը պատրաստված են մանրահատիկ դեղնավուն կավից, սևեն ձվաձև, երբեմն կլոր իրան (բարձրութ.՝ 50—55 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 12—16 սմ, բերանի բացվածքը՝ 9—12 սմ): Վիզը հաստաաբար կարճ է: Կտրվածքում տափակ կանթերը մի կողմից հենվում են իրանի ուսին, մյուս կողմից՝ անմիջապես միանում պսակին: Վիզը պատրաստելու ժամանակ ձևավորել է նաև բերանը, որի երկու կողմից մատով սեղմելու հետևանքով ստացել են եռատերե տեսք, ավելի շուտ՝ առջևի մասում ծորականման հատված է (նկ. 15 ադ. XIX, 1): Անմիջապես պսակի տակում անցնում է խորը ալիոս, որը պսակին կրկնակի բնույթ է տալիս: Կժերի մի մասն ունեն զարդեր (սանրի օղնութամբ շրջանաձև և ալիքաձև զարդեր, դերաղանցապես իրանի վերին մասում), որոնք սակայն բնորոշ չեն նման անոթներին: Պետք է ասել, որ տվյալ զարդերը գալիս են դեռևս վաղ միջնադարից, գուցե և՛ անախկ շրջանից: Հացավան ամրոցում առաջին դարերով թվագրվող հնագիտական շերտում, ըստ Գ. Տիրացյանի բանավոր հայտարարության, հայտնաբերվում են նման զարդերով խեցեղենի բեկորներ: Նշենք, որ կժերի այս ձևերը բավական կալուն են եղել և պահպանվել են հետագա դարերում: Դվինի X—XIII դդ. շերտերում մենք ունենք այս տիպի անոթների ամրոջական օրինակներ, սակայն նրանց մեծ մասի բերանները կլոր են: Ակոսավոր պսակով կժեր հայտնի են նաև Որոտնավանքում, որոնք թվագրվում են X դ. վերջով և XI դ. սկզբով: Նման տիպի անոթներ հայտնի են նաև անախկ շրջանում: Մասսիվ կանթով ու մեծ կժի բերանի մաս է գտնվել 1970 թ. Արտաշատի (Խոր-Վիրապ) հարավային ըլրի վրա (պատահական), որը թվագրվում է I—IV դդ.:

Սափորենք. հիմնտնվում դուրս են եկել 1965 թ. ջ-15 քառակուսու մեծ հորից: Իրենց ձևերով դրանք միօրինակ են, բայց միաժամանակ կրկնում են նախորդ շրջանի նույնատիպ անոթների ձևերը: Սափորենքը պատրաստված են դեղնավուն մանրահատիկ մաքուր կավից: Թրծումը կատարվել է համահավասար, որի հետևանքով կտրվածքում թրծման շերտերը շաա թույլ են նշմարվում: Այս հանդամանը խոսում է թրծման բարձր որակի մասին: Անոթների արտաքին մակերեսը հարթ է. մի մասի մոտ այն փայլեցրած տեսք ունի:

2 Ա. Ա. Քալանթարյան, Որոտնավանքի խեցեղենը, «Լրարեր» հաս. սխտ., 1967, № 4, տախտ. 2 շ.5:

Սափորների հասակները դերադսնցապես հարթ են, ուղիղ կարված: Իրաններն ուռուցիկ են, քիչ ձգված ստորին և վերին մասերում: Վզերը համեմատաբար լայն են և կարճ: Պսակները երկու տիպի են՝ ուղիղ կտրված և ակոսավոր (հասաատված կրկնակի գծով): Սափորներից երկուսը հանգես են զալիս երեքնուկաձև պսակով: Կանթերը կարվածքում ձվաձև են: Դրանք միանում են ուղղակի պսակին, իսկ այնուհետև գրեթե ուղիղ անկյան աակ իջնում են և մյուս ծայրով հենվում իրանի վերին մասում:

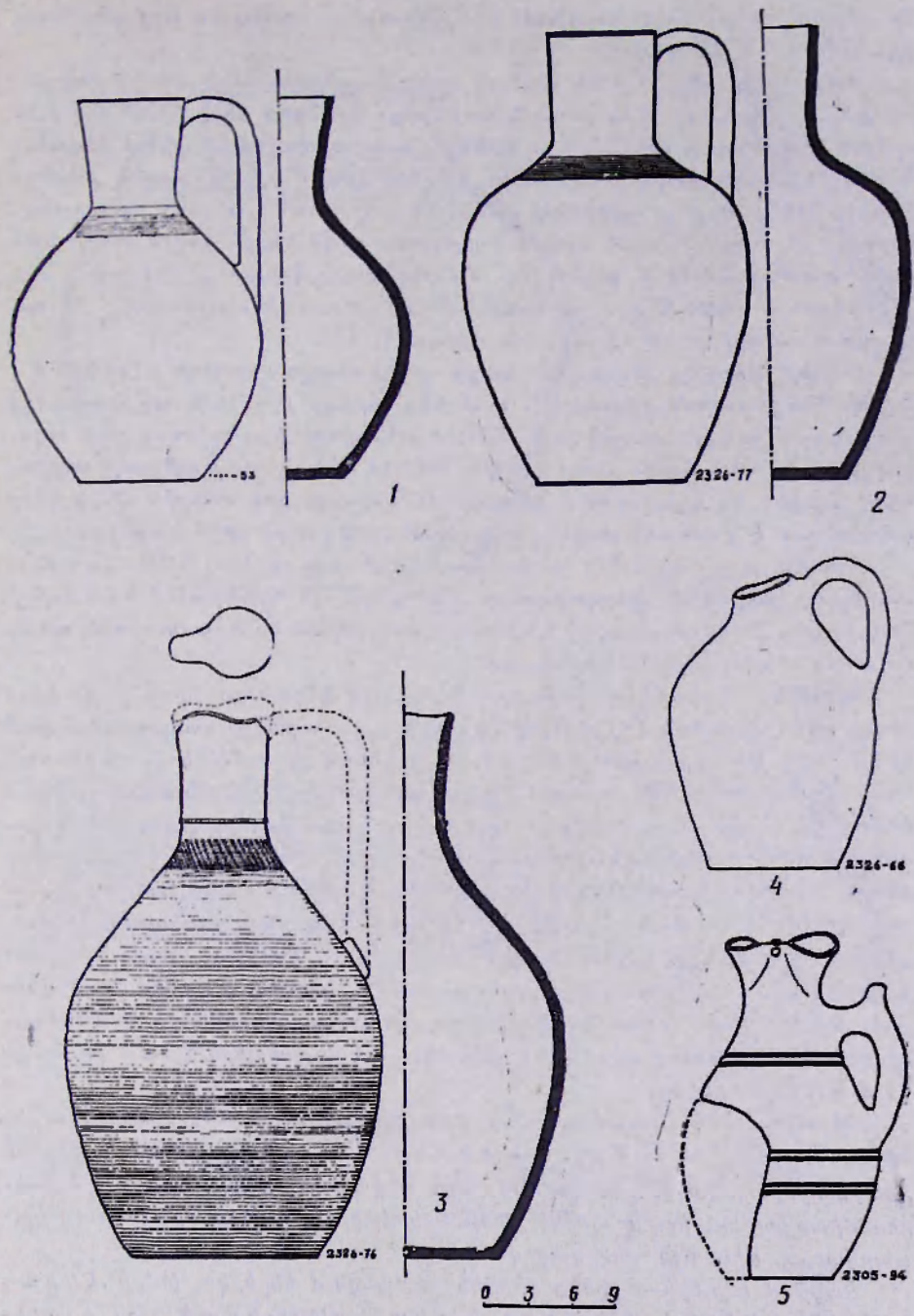
Սափորները պատրաստված են մեծ վարպետությամբ: Անոթների արբեր մասերի հարարերությունները նույնն է, որը ցույց է աալիս նրանց մեկ արհեստավորի կամ մեկ արհեստանոցի պատկանելու մասին: Պեղումների ժամանակ գտնվել է մոտ երկու տասնյակ ամբողջական սափորներ (նկ. 15³, 16^{1,2}, 21², աղ. XIX, 2, XX, XXI, 1, 2): Միաժամանակ հայանարերվել են մոտ 100 սափորի պրոֆիլավորված մասեր (պսակներ, վզեր, հասակներ, կանթեր և այլն)³: Զափումների հեականքով հեակյալ պատկերը պարզվեց: Պսակի արամագծի հարարերությունը իրանի ամենալայն մասի արամագծի հետ՝ կաղմում է 1:2,5, պսակի արամագծի հարարերությունը հատակի տրամագծի հետ՝ 1:1,3: Շաա կարևոր է սափորի ողջ բարձրության հարարերությունը վզի բարձրության հետ՝ 1:0,38: Սաացված թվական ավայնները կարևոր են անոթների ձևերը վերականգնելու համար առանձին բեկորներով: Այս ձևով կարելի է որոշակի նշել IX դ. անոթների բնութագրապան կողմերը և թվագրության հարցերում պակաս սխալներ թույլ աալ:

Սափորները քիչ են դարդարված: Զարդերը հիմնականում արված են սանրի օդնություն, որն անցնում է իրանի վերին մասով, կանթի վզի հետ միացման տեղից քիչ ներքև: Զարդերի մի մասը շրջանաձև 3—4 շարք ակոսներ են: Վզերը զուրկ են նախշաղարդումից, եթե չհաշվենք այն ակոսները, որոնք արվել են անոթի վիզը դուրսի պտակելու ժամանակ ձևավորելիս (բարձրութ՝ 29—32 սմ, հասակի արամագծը՝ 9—11,5 սմ, բերանի արամագծը՝ 7—8 սմ): 2305/94 սափորը (թերի է) մշակմամբ և առանձին մանրամասներով աաբերվում է IX դ. համար բնորոշ ձևերից: Անոթը մոխրագույն է, արտաքուսա՝ փայլեցրած: Համեմատաբար լայն և կարճ վիզն ավարավում է սեղմված թերանով, որի վրա դրված են երեք կոճականման դարդեր (նկ. 16⁶): Կանթը միանում է վզի տակ և որոշ չափով ոճավորված է (վերին հորիզոնական մասում ունի ուղղահայաց բարձրացող ելուսա): Սափորի իրանի վերին և ստորին մասերով անցնում են երեք զույգ շուրջանակի դնացող ակոսներ: Նման արաաքին մշակում ունեցող անոթներ Դվինի կենարոնական թաղամասում հայանի են նախորդ արարիների պեղումներից (խազոդազարդով փոքր կարասի բեկորը և թվագրվում են VII—VIII դդ.: հմում է. որ տվյալ սափորը ևս կարող է նույն ժամանակաշրջանին պատկանել (գտնվել է e-19 քառակուսում, շինության պատի աակ):

Սափորների այս խումրը իր արաաքին ձևերով և մշակմամբ բնորոշ է եղել Անդրկովկասի խեցեղեն արաադրանքում: Նույնանուն սափորների մենք

³ Բեկորների մի մասը պահպանվում է Դվինի հնագիտական բազայում, իսկ մնացածը՝ մանրակրկիտ չափումներից հետո, հեռացվել է, ավելորդ տեխնիկական դժվարություններ չաեղծելու համար:

Նկ. 16. Սափորներ շինուֆյան հորերից:

հանդիպում ենք Օրեն-կայալում⁴ և Թբիլիսում⁵, որտեղ ևս այդ անոթները թվագրվում են IX դարով:

Սափորների մեջ աչքի են ընկնում օրկուար, որոնք իրենց ձևով և զարդանախշերով տարբերվում են ընդհանուր խմբից: Նրանցից մեկը (2326/76) ունի երեքնուկաձև պսակ, որը թերի է. կանթը կոտրված է: Իրանն ավելի ձգված է և սլացիկ, Վիզն իրանին միանալու տեղում առկա է շուրջանակի անցնող թմբիկ: Իրանի ամբողջ մակերեսը ծածկված է շրջանաձև անցնող խիտ ակոսներով, որի վերին մասում արված է ալիքաձև դեպի ներքև ձգվող զարդ: Սափորը պարաստված է դեղնավուն մանրահատիկ կավից և թրծված է մեծ հմտությամբ: Չափերն են. բարձրութ.՝ 39 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 12 սմ, լրանի արամագիծը՝ 20 սմ (նկ. 163, աղ. XXI, 4):

Մյուսը՝ փոքրիկ, դեղնավուն, նուրբ պատրաստված սափոր է (գտնվում է Դվինի հնագիտական բաղայում), ունի նեղ, երկար վիզ, ոչն ավարտվում է գեպի դուրս փովող պսակով (աղ. XXI, 3): Սափորի իրանը խորը լայն ակոսով բաժանված է երկու մասի: Վերին մասում մեծ վարպետությամբ շուրջանակի արված են ալիքավոր և ղիզղազաձև զարդեր, իսկ սառորին մասի կեսը արդարված է շրջանաձև անցնող նեղ ակոսներով (շուրջ երեք տասնյակ):

Պետք է ասել, որ նման զարդամոտիվը ընդհանրապես չի եղել հայկական միջնադարյան խեցեղենի զարդարմանը: Այն դրեթե չի հանդիպում նաև ավելի վաղ շրջանում: Նման զարդով սափորներ հանդիպում են Վրաստանում, առավելապես միջնադարյան շերտերում:

Կճուճներ. Պեղումների ընթացքում դտնված կճուճների թիվը շուրջ երեք տասնյակի է հասնում: Քիչ լինելով հանդերձ այդ անոթները ստորաբաժանվում են մի շարք խմբերի և իրենց ձևերով, պատրաստման եղանակով, հարդարումով, հասկապես կտնթերի ձևերով լուրջ հետաքրքրություն են ներկայացնում և որոշակի հարցերի պատասխան տալիս: Նախ, շատ կարեոր է կճուճների ուղղակի համեմատությունը նախորդ շրջանի նյութերի հետ և IX դ. ձևերի համար բնորոշ առտնձնահատկությունների վերհանումը: Պետք է ասել, որ այս հարցերը լուծվում են տվյալ նյութի սահմաններում և բացահայտվում են խեցեղենի արտադրության հետ կապված առանձին հարցեր նրա հաավածներում: Նախքան այս հարցերը առաջաշումը նպատակահարմար է մանրամասն վերլուծության ենթարկել կճուճների տրպերը, որոնք բացառապես IX դ. են թվագրվում, եթե չհաշվենք մեկ-երկու օրինակ, որոնք շերտագրությամբ գալիս են VIII դ. 2-րդ կեսից:

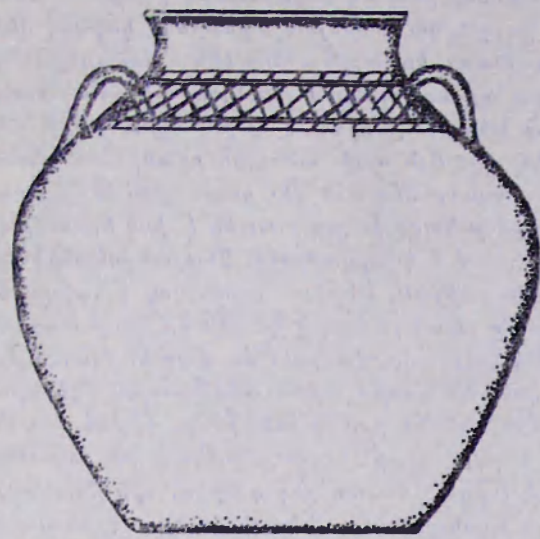
Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված կճուճները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ կանթով և անկանթ: Այս ստորաբաժանումն ինքնին իրեն արդարացնում է, քանի որ կանթերն անկախ անոթների շափերից և ձևերից մրատիպ են, իսկ անկանթ անոթների մանրամասների ձևավորումը կատարված է սիկնուլն սկզբունքով:

Կանթով կճուճներն իրենց հերթին բաժանվում են երկու խմբի՝ կիսակլոր և անթերով անոթներ և ձևավոր՝ ալիքաձև ու ելուստաձև կանթերով (ունկերով) անոթներ:

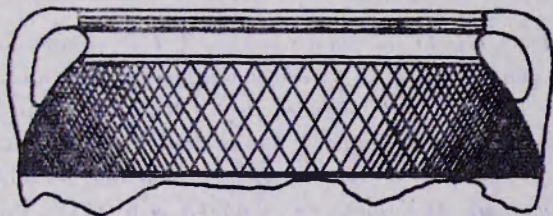
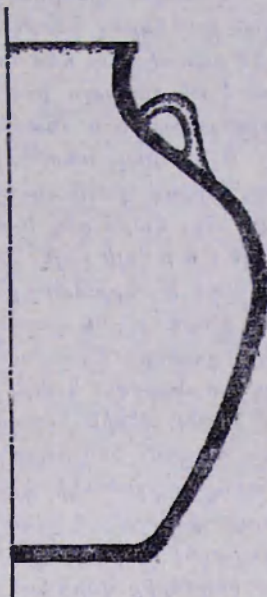
⁴ А. Л. Якобсон, Археологические исследования на городище Орен-Кала в 1957 г., МИА № 133, М.—Л., 1965, стр. 13, рис. 4.

⁵ И. Гзелишвили, О. Ткешелашвили, Памятники материальной культуры г. Тбилиси (на груз. языке), Тбилиси, 1961, табл. 19.

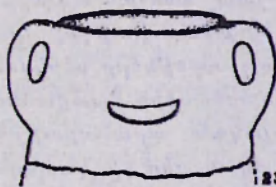
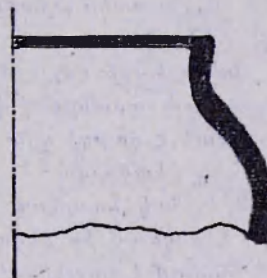

1

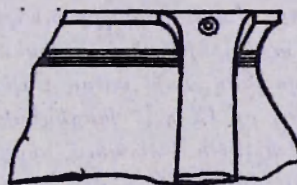

2

3

12305-96

4

0 3 6 9

Նկ. 17. ԿճՈՒՆՆԵՐ ԿԻՍԱԿԼՈՐ ԿԱՆՔԵՐՈՎ:

Կիսակյուր կանթերով կճուճները ժողովածուի մեջ ընդամենը շորսն են: Նման կանթերով անոթների բեկորներ շատ են հայտնարելվել (միայն 1965 թ. 9-19 քառակուսու մեծ հորում շուրջ երկու ասանյակ): Ընտրովի կարգով վերցված է մի քանիսը, իսկ մնացածները կրկնօրինակներ էին և հեռացել են գեղարվեստական և հնագիտական արժեք չունեցող այլ նյութերի հետ միասին:

Այս աիպի անոթների մեջ խիստ ուշագրավ է կարմրավուն խեցի ունեցող, ձեռքով պատրաստված կճուճը: Այն ունի ուռուցիկ իրան, համեմատաբար նեղ, կարճ վիղ և բերան, պսակը նեղ է և քիչ դուրս փուլտծ: Հատակը հորթ է և ավելի լայն, քան բերանը: Կավը խոշորահատիկ է, իսկ թրծումը կաարաված է անրավարար, որը երևում է կոարվածքում: Չնայած տեխնիկական որոշ բացասական կողմերի առկայության, անոթը կատարյալ է հորգարանքով և չափերի համեմատությունում (պահպանվել է կճուճի մի կեսը ուղղահայաց առանցքով): Կանթերը (մեկ զույգ) կտրվածքում տափակ են (լայնությունը՝ 3 սմ), վերին մասով հենվում են անոթի ուսին, անմիջապես վզի միացման տեղում, իսկ ստորին մասով՝ անոթի իրանի կենտրոնից քիչ ներքև: Ուսի վրայով շուրջանակի անցնում է լայն գոտի՝ երկրաչափական ղարդով: Ինքը՝ ղարդը փորագիր է և կազմված է իրար հատող 2-րդ գծերից, որի հեռանքով ստաբացել են շեղանկյուններ և եռանկյուններ: Ամրող ղարդը վերին և ստորին կողմերից վերցված է ակոսի մեջ, որի վրայով գնում են փորագիր ստորակետանման փոքր գծիկներ, Կանթի վերին մասի միացման աջ կողմում արված է ներձկված կլոր փոսիկ, որը կարծես թե կապ չունի ընդհանուր հարգարանքի հետ: Երկրորդ կանթը բացակայում է: Չափերն են. բարձրույթ՝ 26,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 15 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 13 սմ, (նկ. 171, աղ. XIX, 3):

Նույն խմբի մեջ է մանտամ մի այլ կճուճ (պահպանվել է 1/3 չափով, հորիզոնական առանցքով դեպի վեր): Նախորդի համեմատությունում այն պատրաստված է գուրգի վրա, վիղը կարճ է, իսկ բերանը լայն (20,5 սմ): Պսակը շատ լավ ձևավորված է: Այն ակոսով բաժանված է երկու մասի՝ վերին մասը հարթ է, իսկ ստորինը համան միջոցով ալիքաձև տեսք է ստացել: Կանթն աչքի է ընկնում իր ղեգարվեստական ձևավորմամբ: Այստեղ այն վերին մասով հենվում է պսակին: Կանթն իր մոտ երկու կողմից կրում է ակոսներ: Իրանի հետ միացման տեղում կտնթի սառլին մասից տորածվում են վերագիր ալիքաձև հավելվածներ, որոնք կանթին ղոմմորֆ տեսք են տալիս: Կճուճը ներկված է կարմիր գույնով, բայց ներկը հավասարաչափ չի տարածված: Ընդհանրապես գունազարգման անտիկ ավանդները շատ աննշան աղդեցություն ունեցան հաջորդ ժամանակաշրջանների խեցեղենի արտադրության վրա: Վաղ միջնադարում այն գրեթե չի հանդիպում: Ավելի ուշ՝ անոթները ներկվում են միայն կարմիր գույնով՝ կամ ամրողությունում, կամ առանձին հատվածներով: Կարելի է նշել, որ IX դ., խեցեղենի մասսայական արտադրության սկզբնավորման նախնական էապում ներկը որևէ էական դեր չի կատարել անոթների արտաքին ձևավորման մեջ և մենք առայժմ այդ շրջանից ունենք շատ քիչ նմուշներ:

Կճուճի իրանի վերին մասով շուրջանակի գնում է նույն ղարդաղոսին, որը նկարագրվեց նախորդ անոթի կապակցությամբ: Սակայն այստեղ ղարդը կատարված է ոչ թե փորագրման եղանակով, այլ փայլեցումով (նկ. 172):

Այս երկու, գրեթե միանման անոթների քննությունը (պահպանվում են

Դվինի հնագիտական բազայում) հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ զտրդարման այս ձևը միջնադարում երևան է գտլիս IX դ. և կիրառվել է միայն կճուճների հարդարման վրա: Ամբողջ վազ միջնադարում նման զարդեր չեն հանգիպում⁶: Այդ զարդը չի հանդիպում նաև հետագա դարերում, որն, ըստ երկվույթին, կապվում է նրա սխեմատիկ բնույթի հետ և խեցեղենի արտադրության մեջ չի կիրառվել: Հետևապես կարելի է ենթադրել, որ նման զարդամոտիվը բնորոշ է IX—X դարերին:

Հնաաքրթիր են նաև փայլեցումով կատարված զարդերը: Այս տեխնիկան հայտնի է շատ հնուց: Միջին դարերում այն տարածված էր հատկապես վազ ֆեոդալական ժամանակաշրջանում: Այսպիսի զարդերով անոթներ հայտնի են Գառնիի V—VI դդ., Դվինի V—VIII դդ. շերտերում (տե՛ս 1964 թ. պեղումները, 2305/62 ամբողջական քերզանը, որը հայտնաբերվել է Դվինի միջնադարի արևելյան լանջին, ներքուստ ամբողջովին պատած է փայլեցրած գծերով, որոնք արված են կարմիր դուլնի ֆոնի վրա), նման տիպի անոթներ հայտնի են նաև կենտրոնական թողամտսի ժողովածուում: Սակայն IX—X դդ. այդ զարդանախը ընդհանրապես դուրս է զալիս կիրառությունից: Նման երևույթը մենք բացատրում ենք նաև այն հանգամանքով, որ IX—X դդ. արդեն խեցեղեն անոթների զարդարման մեջ լայն տարածում էր ստանում դաճը, որն ալիլի ճոխ էր զեղարվեստական տեսակետից և հեշտ՝ աշխատանքային առումով:

Կիսակլոր կանթերով կճուճների դրեթե մեծամասնության մոտ կանթերը անսիջապես միանում են րերանի պակին: Կանթերը զուրկ են նախազարդումից: Նրանց վրա արվում էին ակոսներ երկու կողմից, իսկ առանձին նմուշների վրա վերին մասում սուր կլոր դործիքով արված են զույգ շրջաններ:

Ուշադրության է արժանի 2305/96 կճուճի բեկորը շրթի և վզի պահպանված մասով: Կճուճը պատրաստված է ձեռքով, այն բաց կարմրավուն է և շատ վառ է թրծված: Կճուճի բերանը նեղ է (9 սմ) և ստորին պահպանված մասից երևում է, որ ունեցել է նեղ, երկար իրան: Անոթն ունի զույգ՝ կլոր հատվածքով փոքր կանթեր, որոնք վերին մասում միացած են պակին, իսկ վզի կենտրոնական մասում ունի երկու ելուստաձև կանթ, որոնք, ըստ երևույթին, դեկորատիվ նշանակություն ունեն: Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված նյութերի մեջ սա միակ դեպքն է, երբ երկու ախի կանթեր հանդես են գալիս միասին (նկ. 17₃):

Կճուճների ձևերի ընդհանուր զարգացման դիտելը մեկ հարյուրամյա ժամանակահատվածում խիստ ուժեղացում է ներկայացնում, քանի որ հասարակ խեցեղենի արտադրության մեջ անոթների ձևերը պահպանողական են և կարող են շարունակվել դարեր ջարունակ: Սակայն կան առանձին մանրամասներ, որոնցով կարելի է դիտել այս նախ այն ժամանակահատվածում բնորոշ ձևերի առաջացումը, մյուս ձևերին զուգահեռ: Քննարկվող նյութերում, այդ առումով մեծ աեզ է հակացվում կանթերին, նրանց զտրագամանը: Պեաք է ասել, որ կանթերի ձևերը բխելով մեկը մյուսից, հանդես են գալիս միաժամանակ և ժամանակադրական տեսակետից չեն անշատվում:

Ձևավոր կանթերով կճուճները հանդես են գալիս շորս խմբով, ելնելով առանձին մասերի հարդարումից:

⁶ Ա. Քալանթարյան, Դվինի նյութական մշակույթը IV—VIII դդ., Երևան, 1970:

Առաջին խմբի հասար բնորոշ է 2326/83 անոթը: Այն կառմրավուն է, ձեռքով պատրաստված և վատ թրծված, կճուճը զուրկ է նախշերից: Հատակը հառթ է, իսկ բերանը խիստ լայն (բարձրութ.՝ 16,8 սմ, հատակի արամագիծը՝ 10,5 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 17,1 սմ): Կճուճի իրանը ուռուցիկ է, վիզ զրեթե շունի, պսակը կլոր է և մոտ 60°-ի ասկ դուրս թեքված: Կճուճն ունի յորս Լանթ, երկուսը ուսի վրա (մեծ) և երկուսը՝ իրանի և Լնտրոնում (փոքր): Կանթերը կիսակլոր են, սակայն ամրացված են հորիզոնական դիրքով (նկ. 1Տ₁): Կանթի այս ձևերը շատ են հանդիպում հետադայում, հատկապես խոհանոցային անոթների և մեծ կաթսաների վրա: Որպես պարտադիր կանոն այս տիպի անոթները խիստ մրապատ են: Դրանք օգտագործվել են խոհանոցային նպատակների համար և անոթները դրվում էին օջախի վրա: Նման կանթերը քիչ ավելի այլ մշակմամբ և ժամանակաշրջանով ավելի ուշ (X—XI դդ.) հանդիպում են Սյունիքում⁷, Լեռնային Ղարաբաղի հուշարձաններում⁸, Օրեն-Կալայում⁹ և այլուր: Դվինի միջնաբերդում ևս այդ տիպի կանթով կճուճներ հայտնի են, բայց քիչ քանակությամբ: Կանթերի այս տիպը, բացի Լեռնա-Կան տեսակեանից, հետաքրքիր է նրանով, որ սրանք մի անսակ անցում են կիսակլոր կանթից դեպի ձևավորը, ելուսաձև կանթերը:

Ականջաձև կանթերով (ունկերով) կճուճները հիմնականում երկու տիպի են՝ դուրգի վրա պատրաստված և ձեռքով: Դուրգի վրա պատրաստված անոթները աչքի են ընկնում իրենց լավ մշակումով, կավի համեմատարար լավ որակով: Չափերն ավելի համամասն են, իսկ վզի, բերանի, և պսակի ձևավորումը՝ կաարյալ: Ձեռքով պատրաստված կճուճների արտաքին մակերեսներն անհարթ են, հատակները՝ կպցրած, բերանները թերի մշակված: Երկու տիպերն էլ կարմրավուն կավից են, խիստ մրապատ (կիրառական անսակեանից այս անոթներն առնչվում են առաջին խմբի հետ): Անոթները լայնաբերան են, ուռուցիկ իրանով և հարթ հատակով, (նկ. 18₂, 19₆, ադ. XIX, 5): Այս տիպի կճուճների մոտ հետաքրքիր օրինակափոփյուն է նկատվում՝ բերանների արանագծերի և անոթների բարձրությունների համասպատասխանություն (բարձրութ.՝ 14—22,5 սմ, հատակի արամագիծը՝ 10,5—12 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 13,5—22,5 սմ):

Կճուճներն ունեն պրիմիտիվ զարդեր, որոնք շուրջանակի գնացող ակոսներն են ալիքաձև մի դծանի և, համեմատարար շատ տարածված, փատի սուր ծայրով սեղմված զարդեր, որոնք գերազանցապես անոթի ուսի վրայով են դնում: Կճուճների մեկի պսակի տակով սեղմումով արված ալիքաձև զարդ է դնում (2449/49) (նկ. 18_{3A}, 19₁, ադ. XXII, 1):

Կճուճների ունկավոր կանթերը դրված են իրանի ուռուցիկ մասում, ամրացված են հորիզոնական դիրքով և սեղմված են դեպի վեր: Կանթերը ռստ երևույթին առաջացել են հորիզոնական դեղով ամրացված կիսակլոր կանթերի անմիջական ազդեցության ասկ: Նման կանթերով անոթները հանդիպում են գերազանցապես IX—X դդ. շերտերում ինչպես Դվինում, այնպես և Անդրկովկասի այլ հուշարձաններում: Այս տիպի կանթերը Դվինում երևան են դալիս հավանաբար VII—VIII դդ.¹⁰, և բավական լայն տարածում են ստանում IX դդ.:

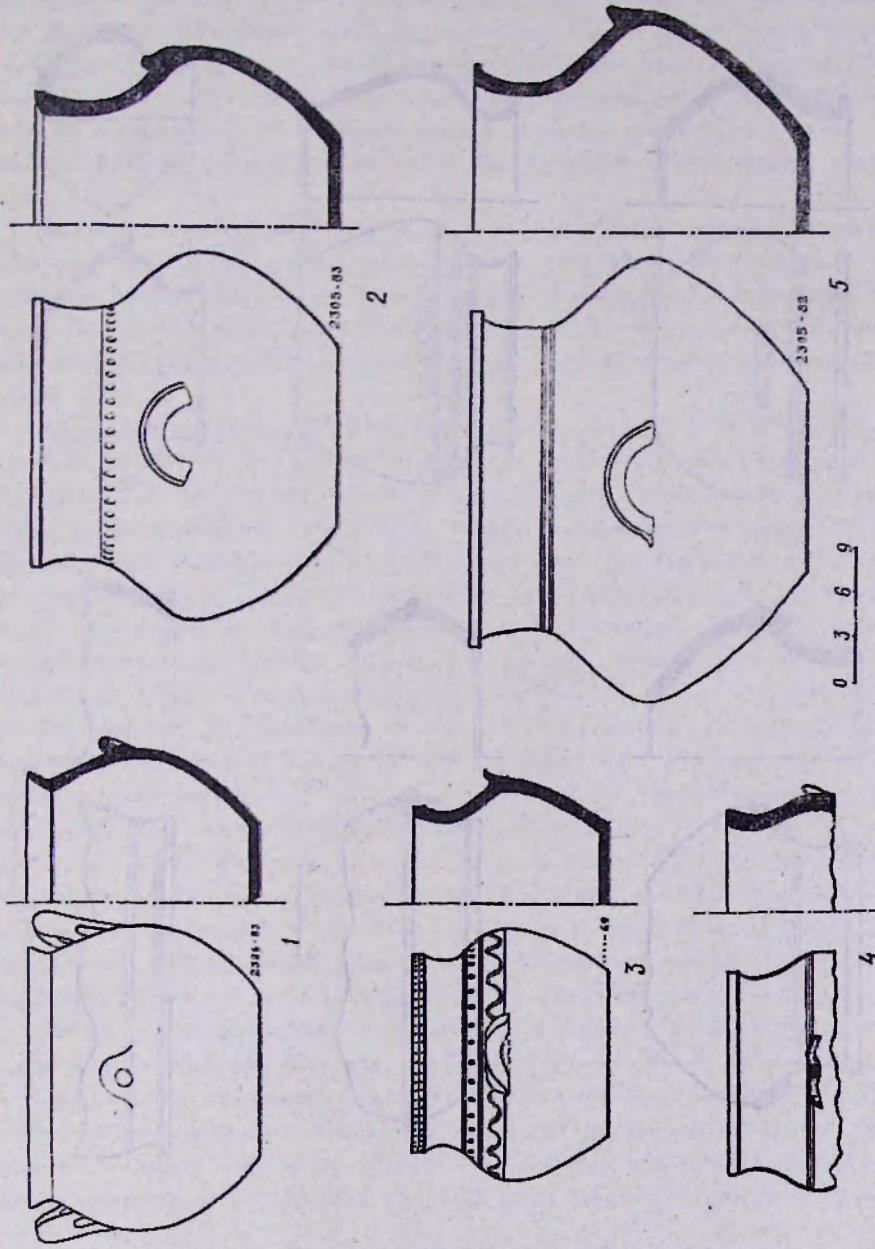
⁷ Ա. Քալաբաղյան, Որոտնավանքի խեցեղենը, տախտ. III, 1, 3:

⁸ Ցուցադրված է Ստեփանակերտի զավառագիտական թանգարանում:

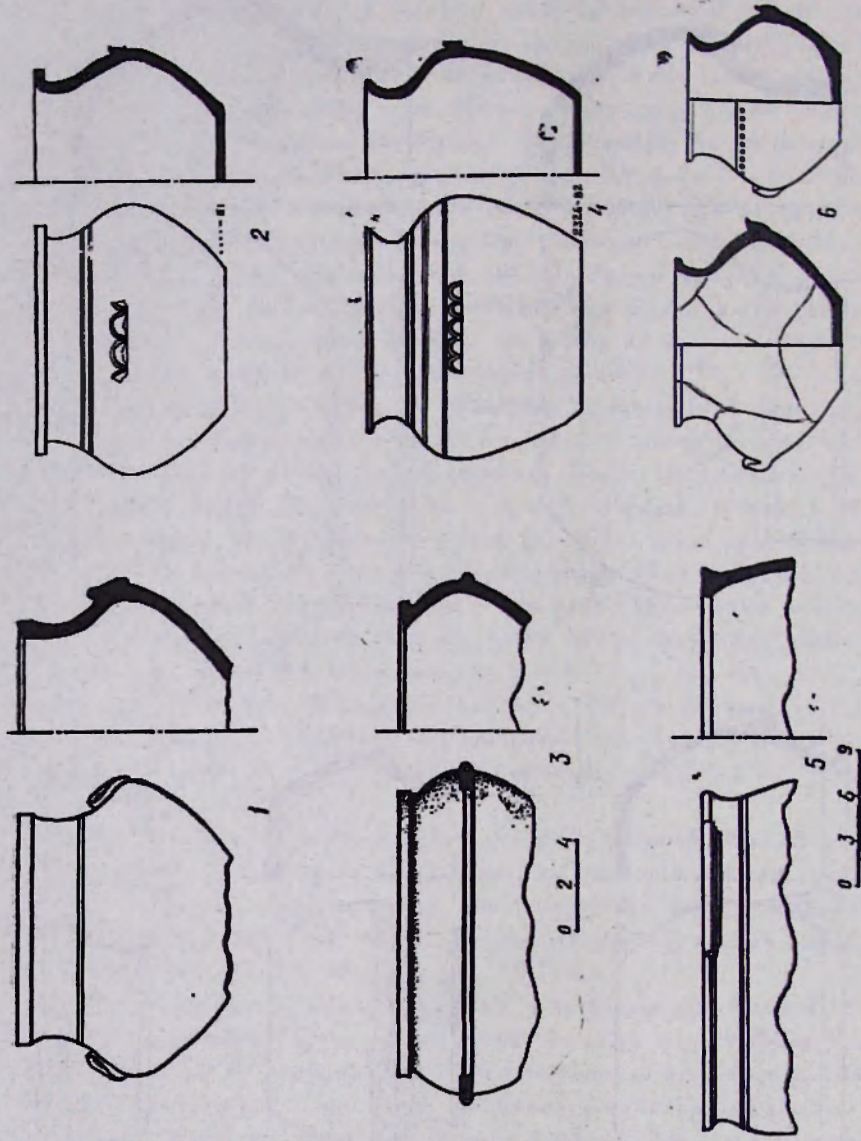
⁹ Գ. Մ. Ախмедов, Неполивная керамика Орен-Кала, IX-XIII вв., МИА № 67.

¹⁰ Ա. Քալաբաղյան, Դվինի նյութական մշակույթը IV—VIII դդ., ադ. XXVI, 1, 2, 4:

Նկ. 18. ԿճՈՏՆԵՐ ՀՈՐԻՉՈՒՄԻ ԿՈՆՏՐՈՒԼ

ԱԿ. 19. ԿՆՈՒՆՆԻՐ ՀՈՐԻՂՆԱԿԱՆ ԿԱՆՔԻՐՈՎ:

Նրորորդ տիպի կճուճներն իրենց արտաքին տեսքով նման են նախորդ անոթներին (բարձրութ.՝ 12,5—14 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 9—10,5 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 14—15 սմ), տարբերվում են միայն կանթերի ձևերով: Այս խմբի համար բնորոշ են 2326/82 և 2449/51 կճուճները: Երկուսն էլ պատշատված են ձեռքով, կարմրավուն խոշորահատիկ կավից և ունեն անբավարար թրծվածք: Կճուճներն ունեն հորիզոնական դուրս ցցված պսակ և շատ կարճ վիղ: Զարդերը պարզ են և կազմված են ուսի վրայով դնացող և վզի սասուն առկա շուրջանակի ակոսներից՝ երկուսից շորս դույզ: Կանթերն ալիքաձև են և ականջավոր կանթերի ուղղակի հետևանք (նկ. 19₂₄, աղ. XX, 2): Նման կանթերով կճուճներ հանդիպում են Թբիլիսիի միջնադարյան շերտերում¹¹:

Բավական ստվար են հորիզոնական ու ուղղահայաց դիրքով ելուստաձև կանթերով կճուճները: Նրանք իրենց ձևերով բազմադան են և աարբեր կիրառական նշանակությամբ են հանդես գալիս: Ի աարբերություն նախորդ տիպերի, այս խմբի մեջ մտնող անոթներն ունեն կատարյալ մշակում, կավը մանրահատիկ է և դերազանցապես դեղնավուն: Անոթները պատրաստված են չուրդի վրա:

Ելուստաձև կանթերով կճուճների մեջ ուշադրավ է 2326/43 անոթը (նկ. 22₁, աղ. XXIV, 6): Այն համեմատաբար փոքր է (բարձր.՝ 9 սմ, հատակի տրամ.՝ 6,6 սմ, բերանի տրամ.՝ 10,2 սմ), լայն բերանով և քիչ թեքությամբ իջնող պատերով, որը իրանի ստորին մասում կտրուկ անցում է կատարում դեպի հատակը: Ունի նեղ, քիչ դեպի վեր բարձրացող պսակ: Իրանի իենտրոնով անցնում է ալիքաձև դարդ, որը վերցված է երկու զույգ շուրջանակի դնացող ակոսների մեջ: Կճուճն ունի շորս ելուստաձև կանթեր՝ երկուսը հորիզոնական, իսկ երկուսը ուղղահայաց դիրքով, որոնք սիմետրիկ դասավորված են իրանի կենարոնական մասում: Պետք է ասել, որ նման տիպի կճուճներ հայանի են Մերձավոր Արևելքում՝ հատկապես Սամառայում, ուր նույնպես թվագրվում են IX դարով¹², Նույն տիպի անոթներ, ըստ երևույթին, արտադրվել են նաև Միջին Ասիայում: Ելուստաձև հորիզոնական կանթով, հարթ հաակով ուռուցիկ անոթներ հայտնի են Մերվում, որոնք նույնպես թվագրվում են IX դարով¹³: Նման ձևերի լայն տարածումը խոսում է նրանց մասսայականության մասին: Նույնատիպ կանթերով կճուճներ Դվինի կենարոնական թաղամասում հայտնի են ևս մի քանի օրինակով: 1965 թ. ց-19 բառակուսու մեծ հորում հայտնարբերվեցին մի քանի բեկորներ, որոնց մեջ իր վարդարումով աչքի է ընկնում դեղնավուն մանրահատիկ կավից պատրաստած մի անոթի կեսը (անհամար, պահպանվում է Դվինի հնադիտական բազայում): Կճուճն ունի քիչ ուռուցիկ իրան, մոտ 18 սմ բարձրություն: Այստեղ ևս հորիզոնական և ուղղահայաց ելուստաձև կանթերը զուգորդում են մեկը մյուսին, միայն այն տարբերությամբ, որ կանթերը դրված են իրանի վերին մասում: Կանթերի այս դիրքը բնորոշ է Սամառայի խեցեղենին: Անոթի մակերեսը փայլեցված է և կրում է մի քանի զույգ ակոսավոր շուրջանակի դնտ-

¹¹ И. Гзелишвили, О. Ткешелашвили, ук. соч., табл. 28 182.

¹² F. Sarre, Die Ausgrabungen von Samarra. Band II. Die Keramik von Samarra Berlin, 1925, էջ 21, նկ. 63.

¹³ С. Б. Юнива, Гончарное производство в Мерве X—начала XIII вв., ЮТАКЭ т. XI, Ашхабад, 1962, стр. 227, рис. 7.

ցող ղարճեր: Կճուճն ունի փոքրիկ, դուրս թեքված, տափակ պսակ: Պսակի վերին մասում արված է ալիքաձև զարդ, որն ավելի քան հարստացնում է անոթի տեսքը (նկ. 20₁, աղ. XXIV 3):

Հետաքրքիր է նշել, որ ելուստաձև կանթ ունեցող անոթները պարտադիր իրենց վրա կրում են այլ տիպի կանթեր, որոնք զուտ գեկորատիվ նշանակություն ունեն: Այսպես, անոթներից մեկը (պահպանվել է վերին մասը, գտնվում է Դվինի հնագիտական բազայում), իր ձևով և կամի որակով նման է նախորդ անոթին, ունի ելուստաձև կանթ, որն անմիջապես դրված է պսակի վրա (նկ. 20₃): Անոթն ունի երկու գեկորատիվ կանթեր, որոնք անմիջապես պսակի տակ են: Կանթերը վերադիր են, մատով սեղմված և ունեն ալիքաձև տեսք: Նույնատիպ կանթերով մեկ այլ անոթ, միաժամանակ ունի երկու կողմից ուռուցիկ գլանաձև ելուստներ: Վերջին երեք անոթներն իրենց մշակմամբ, գույնով, կանթերի ձևով և ղարճերով այնքան սոստ են կանգնած միմյանց, որ նրանց միևնույն արհեստանոցի արտադրանքին վերագրելը տարակարծություններ չի կարող տոաշացնել: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ նրանք գտնվել են միևնույն տեղից և ժամանակագրական տեսակետից թվագրվում են IX դ.:

Ելուստաձև հորիզոնական և ուղղահայաց դիրքով կտնթեր Դվինում հայտնի են ինչպես վաղ միջնադարում, այնպես և ավելի ուշ՝ XII—XIII դդ. նյութերի մեջ¹⁴: Սակայն ավելի ուշ շրջանում դրանք ստկավ են հանդիպում: Պետք է ասել, որ XII—XIII դդ. նման կանթով անոթներն իրենց վրա կրում են բրոնզե կաթսաների ձևերի անմիջական ազդեցությունը: Այդ ավանգույթը հավանաբար գալիս է շատ վաղ ժամանակներից:

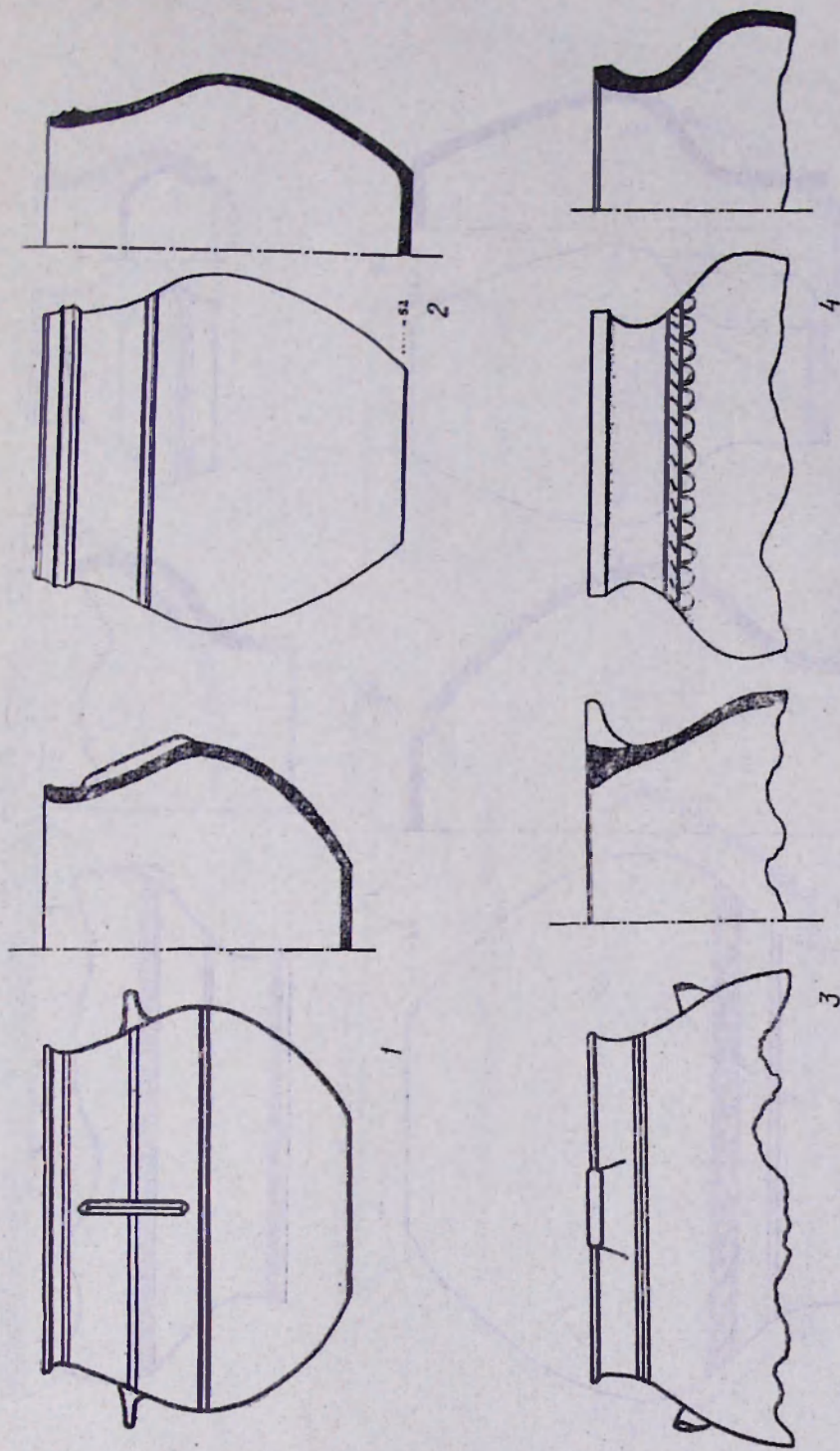
Անոթների երկրորդ մեծ խումբը ներկայացված է անկանթ կճուճներով: Դրանք տարբեր են ինչպես իրենց շափերով, այնպես և զարդամոտիվներով: Այս տարբերություններով հանգերձ անոթներն ունեն որոշ ընդհանրություններ, մասնավորապես պսակների ձևավորման ուղղութայամբ: Քննարկվող անկանթ կճուճների երեքի պսակները եռաստիճան են և իրենց վրա կրում են փոքրգիր ղարճեր: Պետք է նշել, որ նման պսակներով անոթների բեկորներ շատ են հանդիպում կենարոնական թաղամասում, հատկապես IX դ. շերտում:

1968 թ. Ժ-21 քառակուսում, 2,0 մ խորության վրա հայտնաբերվեց մի մեծ կճուճ (բարձ.՝ 33 սմ, բերանի արամ.՝ 24 սմ, հատակի տրամ.՝ 25 սմ), ուղղահայաց կանգնած վիճակում, կիսով չտփ թաղված գետնի մեջ, բերանը ծածկված ողորկ մարմարի տձև սալով (նկ. 21, աղ. XXIII): Կճուճը պատրաստված է դեղնավուն կավից, լավ մշակված է: Ունի կլոր իրան, հարթ հատակ, համեմատաբար երկար վիզ և լայն բերան: Պսակը միջին, ուռուցիկ մասում ունի փայտով սեղմված զարդեր: Վզի և իրանի միացման տեղում տնցնում է ակոսավոր զարդ, իսկ իրանի վերին մասում շուրջանակի անցնում է սանրի օղնությամբ արված նեղ ալիքաձև զարդամոտիվ, որը վերցված է կրկու կողմից երեք շարք ակոսների մեջ: Կճուճն օդտադործվել է մթերք պահելու համար:

Նույն տիպի պսակով դեղնավուն մի կճուճ հայտնի է 1964 թ. e-19 քառակուսու հորից (2449/52): Այստեղ իրանը ավելի երկարավուն է, ունի հազիվ նշմարվող լայն վիզ, բերանը ավելի լայն է. հատակը հարթ (բարձրութ.՝

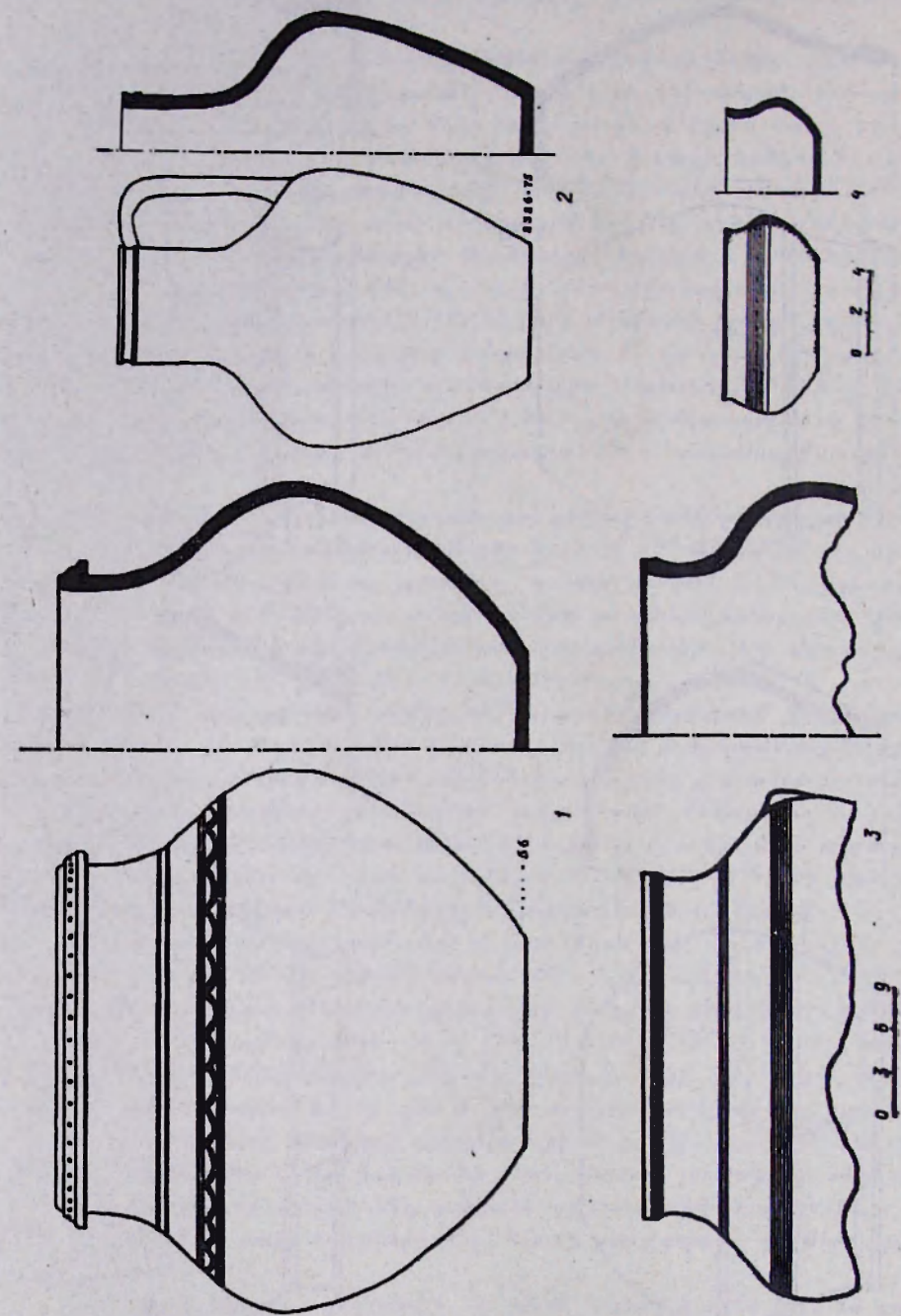
¹⁴ Կ. Ղաֆադարյան, նյս. աշխ., նկ. 174:

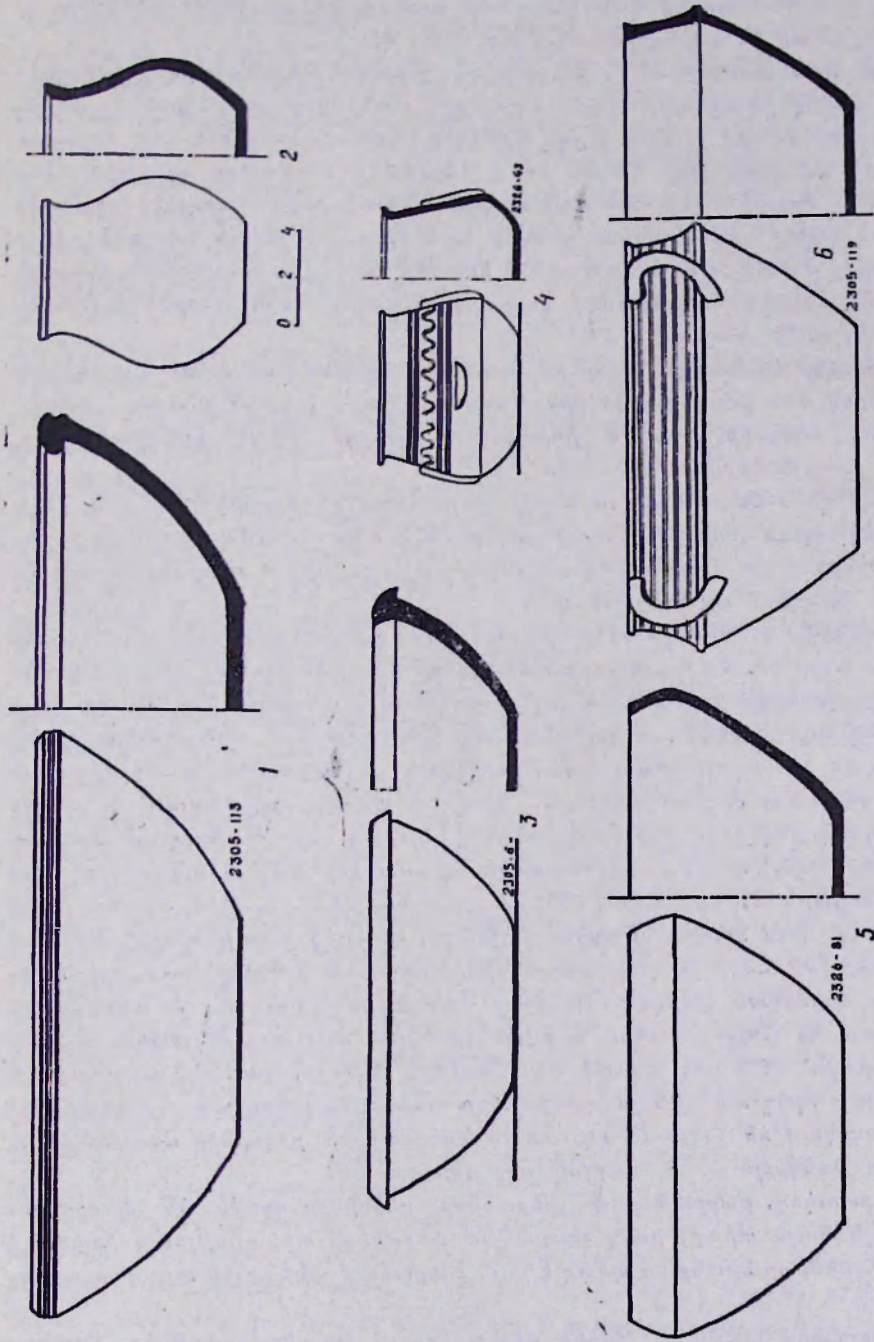
0 3 c 0

Նկ. 20. ԿճԱՆՆԵՐ ԱՆԿԱՆՔ և Հարկանախան ու յարկաճառաց սեղերով

Նկ. 27. Անկառիկ կնույններ և սափոր:

14, 22. Խորջ մտն քրեզաններ և փոքր կճուճների բնորոշ տիպեր:

22,5 սմ, բերանի տրամ.՝ 16,5 սմ, հաասակի արամ.՝ 10,5 սմ: Կճուճն իր զար-
պով պատրաստման տեխնիկայով, ինչպես նաև շափերի համամասնություններ
համապատասխանում է նախորդի հետ և տուենայն հավանականությամբ
միևնույն արհեստանոցի կամ վարպետի արտագրանք է: Երկու անոթներն էլ
թվագրվում են IX դարով (նկ. 20₂, աղ. XIX, 4):

1964 թ. Կ-19 քառակուսում VIII—IX դդ. շերտում հայտնաբերվեց նրբախե-
ցի մի կճուճի բեկորներ: Կճուճի արտաքին մակերեսը փայլեցրած է: Նեցին
շատ ամուր է, որը խոսում է լավ թրծման մասին: Անոթն ունի քիչ ուռուցիկ
իջան, կտրճ, լայն վիղ: Պսակը ետ է ծալված և սեղմումով ալիքաձև տեսք
է ստացել: Իրանի և վիղ միացման տեղում առկա է փոքր, ուռուցիկ, շրջանաձև
գնացող զարդ: Նույն տեղում գտնվեց նաև մի ուրիշ կճուճի հատակի բեկոր
իրանի մի մասով: Այն ևս պատած է կտրմիր ներկով և փայլեցված: Սակայն
այստեղ առկա է փայլեցումով կատարված դարդը, որն անոթին առանձին
շքեղություն է տալիս:

Անկանթ կճուճներից մեկը իր արտաքին տեսքով շատ նման է ունկավոր
կանթերով մեծ կճուճների ձևերին: Վերջինս իր վրա է կրում տարբեր զարդեր՝
ակոսներ, ալիքներ, փայտով փորագրված զարդեր: Անոթը կարմրախեցի է,
կավը խոշորահատիկ (նկ. 20₁):

1967 թ. Ե-20 քառակուսու հորից գուրս եկավ մի փոքրիկ կճուճ (նկ. 22₂),
որը գեղնավուն կավից է պատրաստված: Այն ունի համեմատաբար լայն բե-
րան, փոքր դուրս եկած պսակ, հարթ հատակ (բարձր.՝ 9 սմ, բերանի տրամ.՝
6 սմ, հատակի տրամ.՝ 4,5 սմ):

Քրեղաններ. Կենտրոնական թաղամասում գտնված քրեղանները գերազան-
ցապես խորն են, հաստապատ և ունեն հարթ հատակ: Այս ձևը գալիս է դեռևս
նախորդ շրջանից և բովանական լայն տարածում է ստանում X—XIII դդ. ինչ-
պես Դվինում, այնպես և հայկական այլ հնավայրերում: Քրեղանները պատ-
րաստված են դուրզի վրա, ունեն բավական լավ մշակում, պսակները լայն
են և գեպի ետ ծալված (2326/81. քրեղանի պսակը բացակայում է, անոթի
պատերը կորուսյալ վեր բարձրանալով կտրուկ ներս են թեքվում: Չափերն
են. բարձրութ.՝ 9—13,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 10,5—13,5 սմ, բերանի
տրամագիծը՝ 22,0—36,0 սմ, (նկ. 22_{1,3,5} աղ. XXIV, 1, 2, 4, 5): Այս խմբի
մեջ են մտնում նաև կանթավոր անոթները, որոնցից շատ բնորոշ է 2305/119
քրեղանը (նկ. 22₆): Արտաքուստ, վերին մասում անոթն ունի 3—4 շարք ակո-
սավոր ներճկված զարդեր: Կանթերը կտրվածքում կլոր են և անմիջապես
միանում են փոքր և ուղիղ կտրված պսակին: Հասակը՝ նույնպես հարթ է
(բարձրութ.՝ 22,0 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 12,0 սմ, հաասակի արամագիծը՝
10,0 սմ): Քրեղանների այս օրինակները գտնվել են շինության հատակի վրա
և թվագրվում են VIII—IX դդ.: Նման քրեղանների բեկորներ մեծ քանակու-
թյամբ հանդիպում են պեղվող ողջ հատվածում:

Սասուկով, բարակապատ քրեղանների բեկորներ գրեթե չեն հանդիպում:
Սակայն նույն տիպի, բայց ջնարակած անոթների առկայությունը խոսում է
այն մասին, որ նրանք ևս պետք է լայն տարածում ունենային այդ դարաշրջա-
նում:

Մոռակով անոթներ. Դվինի միջնաբերդում ծորակով անոթները, մասնա-
վորապես սափորներ գտնվել են մեծ քանակությամբ: Կենտրոնական թաղա-
մասում դրանք հայանի են միայն 1965 թ. պեղումներից, այն էլ քիչ քանա-
կությամբ: Անոթներից մեկը գտնվեց Գ-19 քառակուսու մեծ հորում: Այն կճուճ
64

1 (2326/69), լալն ըրբանով և երկար վզով: Կանթերն անոթի համեմատութիամբ մեծ են և ստորին մասով միանում են կճուճի ուռուցիկ իրանին: Իրանի կենարոնում կա ծորակ, որն անփուլթ միացվել է անոթին (ծայրը կոարված է): Կճուճը պատրաստված է ձեռքով, դեղնավուն կավից: Չափերն են. բարձրութ.՝ 13,0 սմ, բերանի արամագիծը՝ 9,0 սմ, հասակի արամագիծը՝ 7,5 սմ (նկ. 23₆, աղ. XXVI, 2): Երկու այլ բեկորներ (պահպանվում են Դվինի հնագիտական բազայում), պսակներ են և պատկանում են կաթնամանների (նկ. 23₅ աղ. XXVI, 1): Դրանք ունեն փոքրիկ ծորակներ, որոնք արված են անոթից պսակի ապ: Անոթներից մեկը պսակը վրա ունի հորիզոնական տափակ կանթ: Ուշագրավ է ծորակով սափորի բեկորը դանված նույն տեղից: Այն ունի ղուլզ, իրար կպած ծորակներ, որոնց երկու կողմերից, իրենց շրմբում արված են կոճականման զարդեր (նկ. 24₁, աղ. XXIV, 3): Սափորը պատրաստված է մանրահատիկ դեղնավուն կավից: Ըուլզ ծորակներով սափորներ Դվինում չեն հայտնաբերվել և այդ առաջմ միակ օրինակն է:

Խփեր և կափառիչներ. Շինության անասական բաժիններից, մասնավորապես ց-19 քառակուսու հորից դուրս են եկել մեծ քանակությամբ խփերի բեկորներ, որոնք իրենց ձևերով բազմազան են և աարբեր նպատակների համար են օգտագործվել: Խփերի առկայությունը կենտրոնական թաղամասում և նրանց բազմազանությունը բխում է անասական նշանակություն ունեցող կավանոթների առատությունից: Իրենց ձևերով խփերը բաժանվում են հեռավար խմբերի. կարասների խփեր, լալն բերանով մեծ կճուճների խփեր և նեղ ըրբանով անոթների խփեր և կափառիչներ:

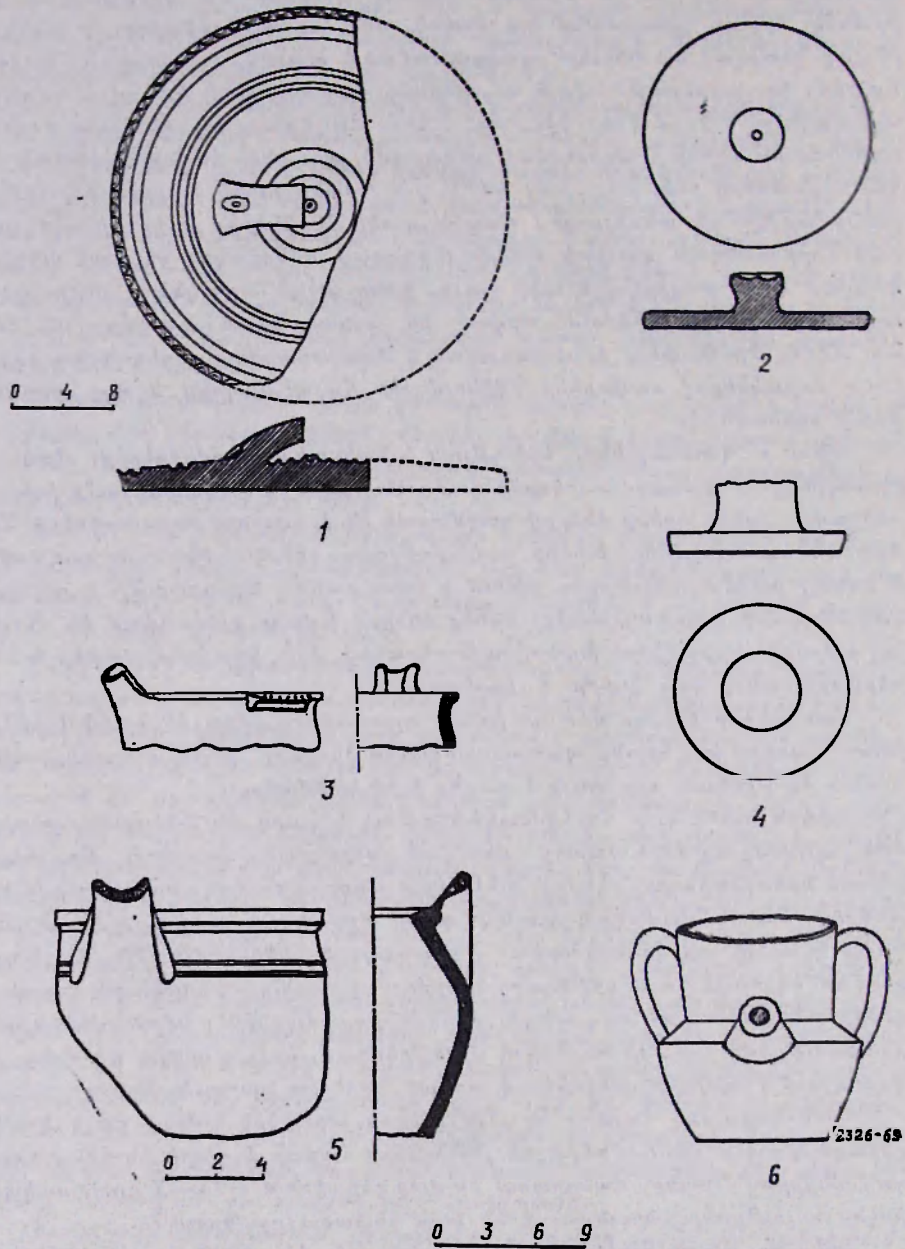
Կարասների խփերը մեծ են իրենց տրամագծով (մոտ 50,0—55,0 սմ) և խիտ մասսիվ են: Նրանք պատրաստված են ձեռքով, խոշորահատիկ կավից և վատ են թրծված, որը ցույց է տալիս խիտ կտրվածքը:

Խփերն ունեն կլոր հորիզոնական բունակ և ղուրկ են նախազարդումից. եթե շնչվենք եզրերին մատով սեղմված ներճկված զարդերը: Այս տիպի խփերը կենարոնից քիչ շեղված ունեն կլոր անցք, որը հավանաբար արված է բազցուի եռման ժամանակ գազերի դուրս մղման համար (աղ. XVIII, 2): Դետք է ասել, որ կենտրոնական թաղամասում 1964—1970 թթ. հայանաբերված եզենաձև լալն գոտեզարդ ունեցող կարասների բերանների տրամագծերը համընկնում են այս տիպի խփերի տրամագծին: Նման խփեր մեծ քանակությամբ հայտնի են Դվինի միջնաբերդում, որանց զրանց մի մասը իր վրա կրում է աարբեր զրոշմներով արված հարուստ զարդանախշեր:

Օրեն-Կալայում հայտնի են այդ խփերի առանձին ձևերը, բայց նրանք բերազանցապես օգտագործվել են թոնիրների համար և ղուրկ են կենտրոնական անցքից: Դրանք հանդիպում են վաղ շերտերում (IX—X դդ.), սակայն իրենց զոյությունը շարունակում են նաև հետագա դարերում¹⁵:

Երկրորդ տիպի խփերը համեմատաբար քիչ են: 1968 թ. գտնված օրինակներից մեկը կլոր սլավառակ է, կենտրոնական ապակ հորիզոնական բունակով (պահպանվել է բոնակի կեսը): Բունակը երկու կողմից ունի ներճկված, սեղմումով կատարված փոսիկներ: Ի աարբերություն նախորդ տիպի, խփերի այս խումբը որոշ չափով զարգարուն է: Հորիզոնական բունակի ապ

¹⁵ Г. М. Ахмедов, Неполивная керамика Орэн-Кала IX-XIII вв., МИА, № 67, М.—Л., 1959, стр. 207.

Նկ. 23. Մորակով անոթների բեկորներ և խփեր

անցնում են շորս շրջկենտրոն ակոսներ: Միջին մասով անցնում է մեկ զույգ ակոս, որոնք ավելի լայն են: Համեմատարար գեղեցիկ է հարգարված խփի եզրը: Այստեղ անցնում են մեկ զույգ ակոս և սեղմումով արված ներձկված զարգեր, որոնք նրան արթի ձև են աալիս: Խուփը պատրաստված է բաց դեղնավուն մանրահասակ կավից, ձեռքով, սակայն զարգերը, որոնք շաա

համաչափ են, ըստ երևույթին, արվել են դուրգի վրա: Չափերն են. տրամագիծը՝ 32,0 սմ, հաստութ.՝ 2,4 սմ (նկ. 231, աղ. XXV, 2):

Այսու խփերն աչքի են ընկնում իրենց փոքր շափերով և լավ մշակմամբ: Իլյատեղ արդեն բռնակները ուղղահայաց դիրք ունեն, որը վերջանում է քիչ փոս ընկած ծալումով: Այս խփերը գերադանցապես պատրաստված են կարմրավուն կավից և լավ թրծված են: Չափերն են. տրամագիծը՝ 16,0 սմ, բռնակի ընդհանուր.՝ 2,4 սմ (նկ. 232, աղ. XXV, 1): 1967 թ. գտնվել է մի փոքրիկ սպիտակ, որի տրամագիծը՝ 7,0 սմ է. այն ունի ուղղահայաց բարձրացող բռնակ (նկ. 23), որի ծայրը կտրված է (տրամագիծը՝ մոտ 3,6 սմ):

Այսանգ մենք շենք ուզում կանգ առնել պարաստման եղանակի ընդհանուր կողմերի վրա, որովհետև նրանք պարտադր են դրժթե ողջ միջնադարի համար: Սակայն խփերի առանձին մասերի ձևավորման դործում, իհարկե, մեծ գեր են խաղացել կոնկրետ ժամանակահատվածում գործող ձևերը, ճաշակը և այլն: Այդ են վկայում բռնակների ձևերը: Հորիզոնական բռնակները նորույթ չէին խեցեղենի արտադրության մեջ: Սակայն այս տիպերը հանդես են գալիս VIII-IX դդ. և տարրեր ձևերով գոյատևում մինչև XIII դ. (Դվինում): Պետք է ասել, որ այս երևույթը ավելի ցայտուն երևան է գալիս կավանոթների արտադրության մեջ: Ուղղահայաց բռնակները, դարձացած միջնադարում լայն զարգացում ստացած փոսիկավոր բռնակներով խփերի նախնական տիպերն են: Նախնական այս դիտողությունը խփերի մասին կարող է հետադարձում որոշ փոփոխություններ կրել նոր նյութերի բացահայտման շնորհիվ, սակայն նույն երևույթը դիտվում է Անդրկովկասի միջնադարյան այլ հուշարձաններում՝ Օրեն-Կալայում¹⁶, Թրիլիսիում¹⁷ և այլուր:

Այրաճեցանք. Կենտրոնական թաղամասում ձիթաճրագներ քիչ են գտնվել, սակայն նրանց համար բնորոշ է միաախպությունը: Ծրագներն ունեն կլոր ուռուցիկ իրան, ոչ շառ լայն պսակ, խողովակաձև երկար քթիկ (անցքով), որն իրանին միացվել է առանձին: Կանթերը կարվածքում կլոր են և վերին մասով միանում են պսակին, հասակները հարթ են, տափակ: Բոլոր ճրագները պատրաստված են ձեռքով: Չափերն են. ընդհանուր.՝ 4,5—8,0 սմ, բերանի ընդհանուր.՝ 4,0—5,0 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 4,0—5,0 սմ (նկ. 255, աղ. XXVI, 6,7): Ելնելով ճրագների արտաքին անսքից, կարելի է ենթադրել, որ նրանք կապվում են մետաղական ձևերի հետ¹⁸: Բացառված չէ նաև այն փաստը, որ նրանք անախկ շրջանի նավակաձև ճրագների հետադա զարգացած ձևերն են: Ծրագների այս տիպը Հայաստանում երևան է գալիս VII—VIII դդ. (Դվին), Անդրկովկասում այն հայտնի է Մինդեշաուրից¹⁹ և Թբիլիսիից²⁰: Պոչովակոր ճրագների ընդհանուրությունը IX դ. շերտում, արդեն խոսում է այն մասին, որ դրանք, մասնավորապես Դվինում, երևան են գալիս սկսած X դ. և լայն ատարածում են ստանում XII—XIII դդ.:

Այլ անոթներ. Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված կավանոթ-

¹⁶ Г. М. Ахмедов, ук. соч., стр. 205—210.

¹⁷ И. Гзелишвили, О. Ткешелашвили, ук. соч.

¹⁸ O. M. Dalton, Catalogue of early christian antiquities and objects from the Christian East in the Department of British and Medieval antiquities and ethnography of the British Museum, London, էջ 103, աղ. XXVI, 525.

¹⁹ Р. М. Ваидов, 224. աշխ., աղ. 8/9:

²⁰ И. Гзелишвили, О Ткешелашвили, 224. աշխ., աղ. 29/103:

ները երբեմն կրում են դարձեր, որոնք իրենց կաարման տեխնիկայով շատ մոտ են այլ նյութերով պատրաստված առարկաներին: Խոսքն այստեղ, ընթացիկ, աարբեր արհեստների մեջ կիրառվող զարդարման ձևերի փոխազդեցության մասին է: Կոնկրետ, սենք ունենք մի քանի անոթներ, որոնք իրենց հարդարումով շատ մոտ են փայտի փորագրման տեխնիկային: Այս տիպի փորագրված անոթների լավագույն ձևերը գտնվել են 1965 թ. ց-19 քառակուսում: Նրանից մեկը կրում է մուգ կանաչ ջնարակ²¹, իսկ մյուսը դեղնավուն մանրահատիկ կավից է: Անոթը կլոր է (2326/36), ուղիղ պատերով և հարթ հատակով: Պսակի և հատակի մասում շուրջանակի անցնում են դիզագաձև զարդեր, որի հետևանքով առաջացել են խորը փորագրված եռանկյուններ: Անոթն արտաքուստ ուղղահայաց անոթով բաժանված է երկու մասի (պահպանվել է 1/3 չափով), որոնց զարդերը միմյանցից տարբերվում են: Մի մասում՝ դերիշխում է ումրած փորագրի երկրաչափական դարձր, իսկ մյուս մասում՝ բուսականը, նման մանր տերևների, ծաղկի թերթիկների (նկ. 242, աղ. XXVI, 5): Մի ուրիշ նույնատիպ անոթի բեկոր, հարթ հատակով և երկրաչափական զարդերով հայտնի է 1966 թ. պեղումներից, սակայն իր դեղարվեստական արժանիքներով այն շատ ու շատ զիջում է նախորդ անոթին:

Զարդարման այս եղանակը և անոթների ձևը նորույթ չէ խեցեղենի արտադրության ընդհանուրում: Ինչպես Մերձավոր Արևելքում, այնպես և Անդերկովկասում: Դրանք թվագրվում են VIII—IX դդ.: Սամառայում այս տիպի կարդարումով անոթները բացառապես կապտա-կանաչավուն ջնարակով են պատած²²: Իսկ Օրեն-Կալայում հանդիպում են և միադույն կանաչ ջնարակով, և անջնարակ, դեղնավուն խեցիով, շատ նման Դվինի օրինակներին: Օրեն-Կալայում այդ անոթների վաղ տիպերը նույնպես թվագրվում են IX դ., սակայն դրանք հանդիպում են նաև ավելի ուշ՝ XII դ.²³: Նույնպիսի զարդերով անոթներ հայտնի են նաև Կասպադակից, որոնք թվագրվում են IX—X դդ.²⁴:

Դվինի միջնաբերդում այս տիպի անոթներ առայժմ չեն հանդիպում. այդ խոստում է դրանց կիրառման քիչ հնարավորությունների և արտաբերության բարդ ձևերի մասին:

1966 թ. գտնվեց քառոտանի տափակ անոթի մի բեկոր (աղ. XXVI, 2), որը նույնպես զարդարված էր փորագրման եղանակով և իր վրա կրում էր երկրաչափական զարդեր (քառակուսին ուղիղ դժերով բաժանված է 4 եռանկյունիներին): Այս տիպի անոթները քառակող էին և IX դ. բավական տարածում ունեին: Նման անոթներ, դրեթե նույն զարդերով հայտնի են Օրեն-Կալայում և թվագրվում են նույն ժամանակաշրջանով²⁵: Ա. Յակոբսոնը այն միտքն է հայտնում, որ դրանք հենակ-տապակներ են, որը սակայն ժխտվում է, քանի որ դրանց վրա ոչ մի կրակի և մրի հետք չի նկատվում: Նույնաառիպ անոթներ

²¹ Մանրամասն տե՛ս հաջորդ բաժնում:

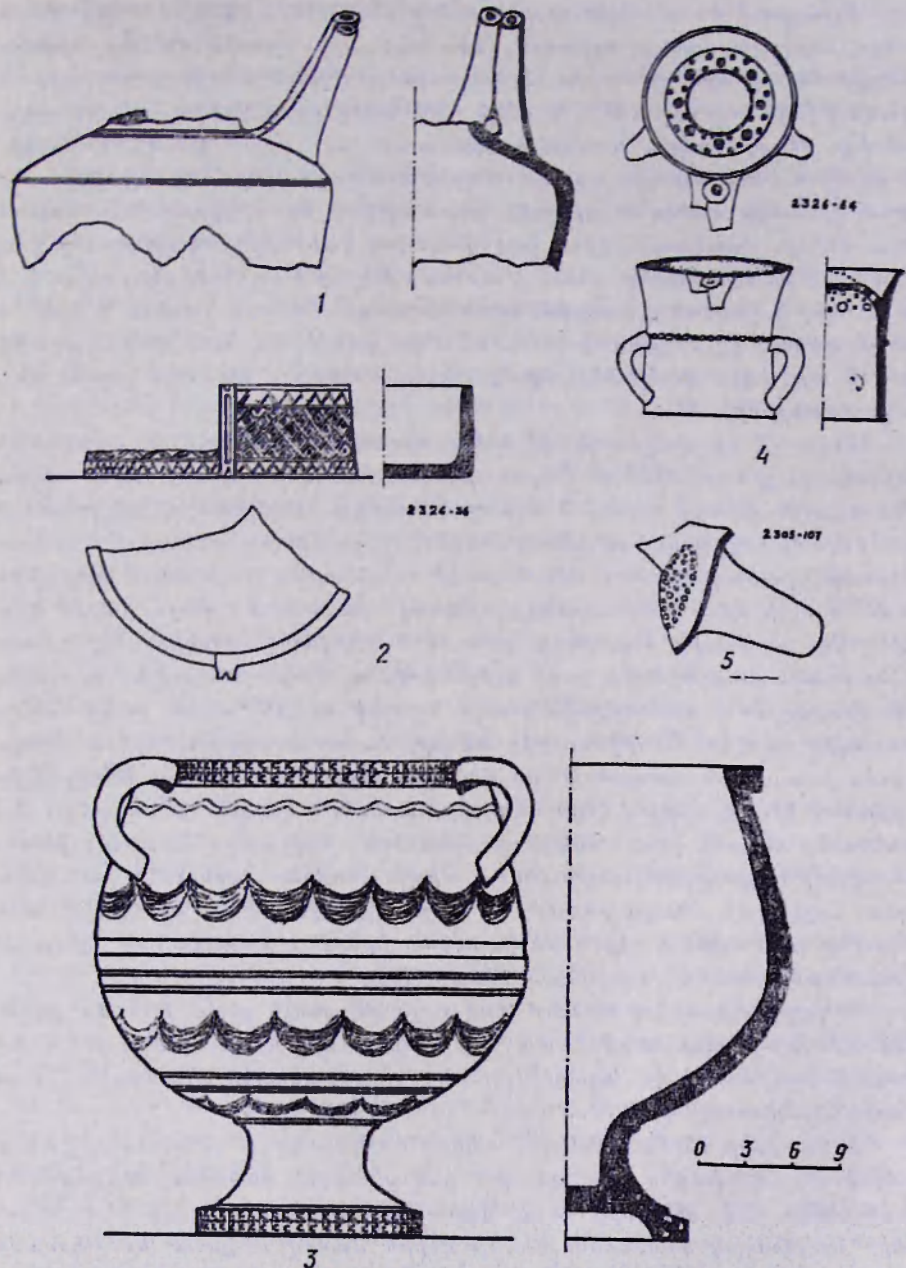
²² F. Sarre, *աշխ.*, աղ. V, 8, 9:

²³ А. Л. Якобсон, Художественная керамика Банлакана, стр. 282—286, гр. II, табл. XXXVII—XXXVIII; его же. Археологические исследования на городище Орен-Кала, стр. 17—18, рис. 8.

²⁴ С. М. Казиев. Историко-археологическое обследование городища Кабалы (на азерб. языке), МКА, т. IV, Баку, 1964, стр. 40, табл. XI, 12, 14, 15, 19.

²⁵ А. Л. Якобсон, Археологические исследования на городище Орен-Кала, стр. 24, рис. 17.

Նկ. 24. Խեցեղեն անոթների տարրեր նմուշներ:

Հայտնի են Դվինի միջնադարերում և նույնպես թվագրվում են IX դ.: 1970 թ. Խոր-Վիրապում՝ Արտաշատ մայրաքաղաքի պեղումների ժամանակ պատահական գտնվեց մի անոթի ոտք, որն իր զարդերով խիստ մոտենում էր Դվինի օրինակներին: Դվինի VII անդամասում, Ե քառակուսու 4-րդ խողովակաշարը բացելու ժամանակ 1,5 մ խորության վրա հայանարերվեց իր ձևով խիստ հետաքրքիր մի ճրագ, որը կրում էր նույնատիպ փորագիր զարդեր:

Ուշագրավ են քամիչների բեկորները (2305/107, 2326/64): Բեկորներին մեկը ներկայացված է ծորակով (նկ. 24₃), որի ստորին մասում նախքան անոթի հետ միացնելը արված են ծակոտրներ: Մյուսն անոթի վերին, բերանի մասն է (նկ. 24₄, աղ. XXVI, 4): Այն ունի զույգ փոքր կանթեր, որոնք գրված են վզի կենտրոնական մասում և սիմետրիկ շեն: Մյուս կանթը հրկնակի է և սկսվում է անմիջապես պսակի մոտից և ունի անցքեր: Բերանը վերին մասում կրկնակի ծածկված է. որից հետո արված են անցքեր: Ընդհանրապես նրա ձևերը, հատկապես կեղծ խողովակավոր կանթերի առկայությունը ցույց է տալիս, որ այս անոթը պետք է ունենար ինչ-որ նպատակ: Հնարավոր է, որ այն եզել է փորձանոթ, ալքիմիական փորձերի համար: Կարևոր է նշել, որ նույն տեղում (ց-19 քառակուսու մեծ հոր) դսնվել են նաև բրոնզե գդալիկներ և այլ մանր գործիքներ, որոնք անշուշտ պետք է կապված լինեն նույն աշխատանքների հետ:

VIII—IX դդ. դավանոթների ձևերի մեջ, ուսումնասիրության տեսակետից խիստ ուշագրավ է 1967 թ. հայանաբերված (գտնվել է սյունազարգ սենյակի հարավային մուտքի մոտ 2,2 մ խորությունից), բարձր ոտքով, գնդաձև, քիչ վեր ձգված, լայն բերանով անոթը (նկ. 24₅): Չափերն են. բարձրույթ՝ 31,0 սմ. բերանի տրամագիծը՝ 24,0 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 15,0 սմ: Անոթը վերին մասում ունի երեք կանթ, որոնք մի մասով միացված են գուրս փոված պսակին: Ողջ արտաքին մակերեսը պատած է զարդերով՝ վերևից ներքև սանրի օգնությամբ արված երեք շարք ալիքներով, որոնք բաժանված են շուրջանակի գնացող 1—2 ակոսներով: Պսակը և ոտքի ստորին մասն ունեն ձևավոր փորագրեր զարդեր: Անոթի սլացիչ տեսքը, համամասնությունները և զարդարումը խոսում են պատրաստման մեծ վարպետության մասին: Անոթը թվագրվում է VIII դ. վերջով (ներառելից գտնվել է եռաթև նետասլաք): Զուգահեռներ հայտնի չեն, սակայն դարձաձևերն ընդհանուր առմամբ խոսում են նրա թվագրության օգտին: Նման աիպի անոթներ Դվինում և ընդհանրապես հայկական հնավայրերում չի հայանաբերվել: Ըստ երևույթի, մենք այստեղ գործ ունենք խեցեգործ վարպետի իրերի պատրաստման անհատական մոտեցման մի յուրօրինակ գեպքի հետ:

Ժողովածուի մեջ է մտնում նաև լայն բերանով, դեղնավուն մի դավաթ (2376/70): Այն ունի հարթ հասակ, լայն, կարճ միջ և ուռուցիկ իրան: Կանթը կարվածքում ձվաձև է: Բարձրությունը՝ 11,4 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 9 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 8,7 սմ (աղ. XXVI, 8, XXXVI, 3):

Հետաքրքիր ձև ունի 2305/95 անոթը (աղ. XXXVI, 1): Այն կլոր է, 8 սմ բարձրությամբ, խեցին գորշ գույնի է, իսկ արտաքին մակերեսը փայլեցված է: Պահպանվել է կանթը, որը հորիզոնական ելուստ է և իր ձևով նման կճուճների նույնատիպ կանթերին: Անոթի վերին մասով անցնում են ակոսավոր երեք դոտիներ, ստորին մասով՝ երկուսը: Անոթը թվագրվում է VIII դ. վերջով: Այն գտնվել է երեքնուկաձև բերան ունեցող և նույն մշակումով սափորի հետ, շինության արևելյան սյառի միջից:

Կենտրոնական թաղամասում հայանաբերված խեցեղենի մեջ խիստ սակավ են գրոշմաղարգ և կաղապարի օգնությամբ զարդարված անոթները: Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ ընդհանրապես խեցեղենի պարզոր-

յան հիշյալ ահինիկան սկսում է երևան դալ սկսած VIII—IX դդ. (Մերձավոր Արևելք, Իրան)²⁶։

Հալաստանում դրոշմադարձ խեցեղենը լայն տարածում է ստանում XI—XII դդ., իսկ կաղապարի օղնությամբ զարդարված անոթները նախորդում են դրոշմադարձին²⁷։

Այդօրինակ խեցեղենի առաջին օրինակները մինչև այժմ հայտնի էին Անիից։ Դրանք սննդկասաններն են, որոնք կրում են բուսական և երկրաչափական բարդ զարդեր։

1970 թ. Դվինի կենարոնական թողամասի-ա-21 քառակուսում, 1,10 մ խորությունից, X դ. շինության մնացորդների միջից դտնվեց թտսի մի բեկոր (ջրթնամաս), որն ամբողջությամբ սլատած էր զարդադափնեբով (նկ. 25₁)։ Գոտիների սև լպտոկերված են լայնաաերև, երկար ցողուններով և պտուղներով ինչ-որ բույս, գուցե արմավենի, որոնց մեջ խառը տեղադրված են արմավենու պաղի կորիղներ հիշեցնող զարդեր։ Բուսական զարդերի միջև արված են մանր կետեր։ Պետք է ասել, որ նման յուրահատուկ զարդամոտիվով խեցեղեն հանդիպում է առաջին անգամ և դժվար է որևէ բան տեսել նրա տեղական ծագման վերաբերյալ։ Կաղապարով պարտստված թասի մի հետարբերի օրինակ կա Սամառաում²⁸, որը լոկ արտաքին նմանութուն ունի Դվինի օրինակին։ Հետաքրքիր է դրոշմադարձ սափորի բեկորը (ադ. XVII, 1), որն ամենայն հավանականությամբ թվագրվում է XI դ.։ Զարդադոտու վրա դրոշմված են խաչը ձեռքին հողեորականի և կնոջ պատկեր։ Ծրկուան էլ մերկ էն։ Սափորի վրա պատկերված այս հետաքրքիր մոտիվը հավանաբար կապվում է պաշտամունքի, դուցե կուսակրոն հողեորականների մեջ տիրող բարբերի հետ։

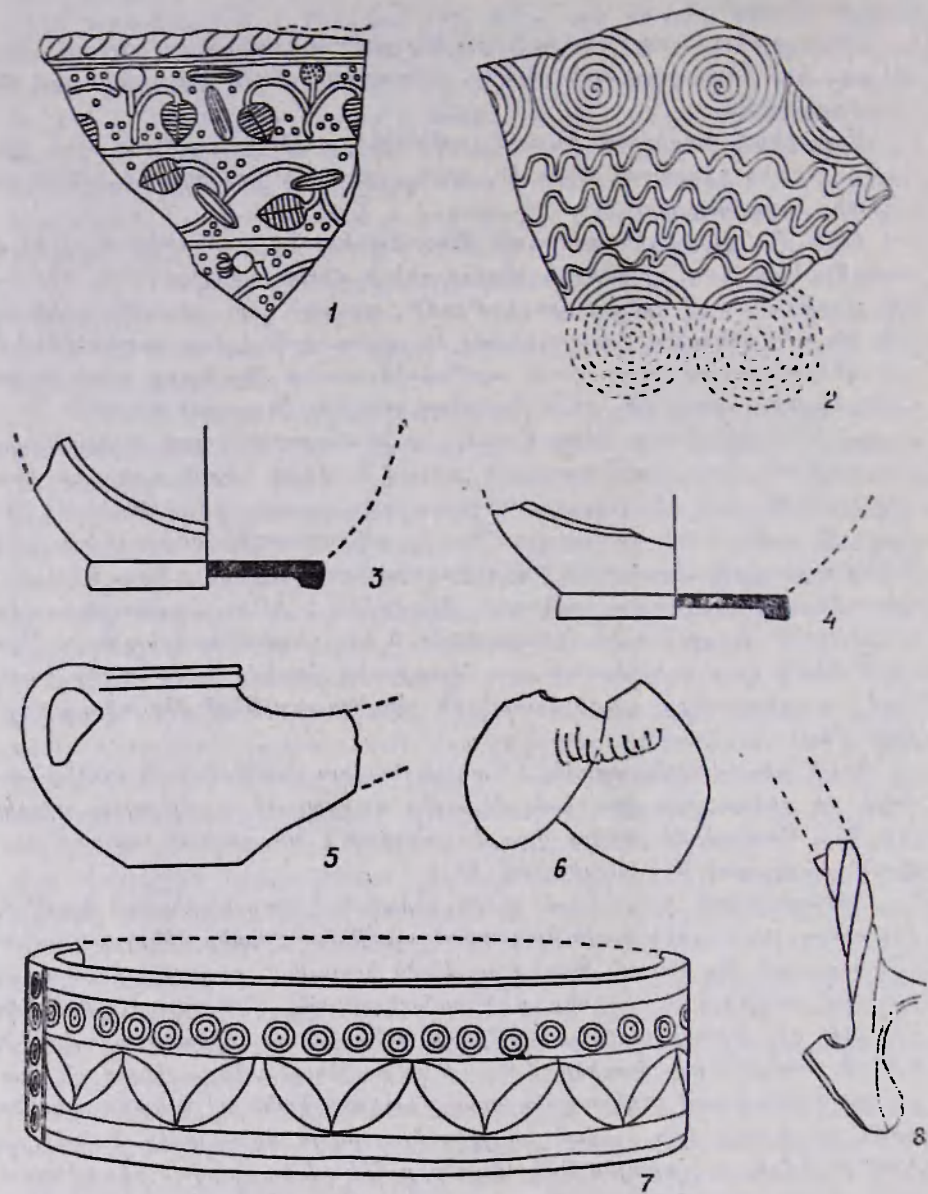
Նույն պեղավայրից դտնվել է նաև դեղնավուն մանրահատիկ կավից սափորի մի բեկոր, որի վրա կան վերադիր սպիրտուլածև և ալիքածև զարդեր (նկ. 25)։ Սափորի մի բեկորի վրա փորագրված է արարասուառ արձանագրութուն՝ բաղկացած մեկ բառից (նկ. 25₆)։

Կենտրոնական թաղամասի վերին շերտերում հայտնաբերված նյութերի մեջ բնորոշ են փոքրիկ կավե թտսանմուն անոթները, որոնց մեք պայմանական աղսման ենք կոչում։ Դրանք օղակածև նստուկով, ոչ խորր, ետ ծալված սլակով անոթներ են, որոնք մեծ քանակությամբ հանդիպում են Դվինի XII—XIII դդ. շերտերում (բարձրությունը՝ 2,5—4,0 սմ, բերանի արամադիծը 6,0 սմ, հաաակի տրամադիծը՝ 4,0—5,0 սմ)։ Աղամանները լինում են ջնաբակած (հանդիպում է գերաղանցապես միադույն կանայր) և հասարակ։ Ծրքան պսակների վրա արված են լինում զարդեր։ Հետաքրքիր է նշել, որ 1968 թ. Դվինի քաղաքային թաղամասերից մեկում կատարված հետախուղաւան պեղումների ժամանակ, հայտնաբերված մեծ քտնակությամբ արաադրական խոաանի մեջ, աարբեր անոթների հետ միասին, իրենց ժանրակշիւ աեղն ունեն նաև աղամանները։ Պետք է ենթադրել որ բացվող արհեստանոցը մասնագիտացված էր նաև աղամանների մասսայական արտադրության ուղղությամբ։

²⁶ A. U. Pope, Ceramic Art in Islamic times, A History. SPA. vol, II, p. 1471—1472.

²⁷ Բ. Ն. Առաբեյլան, Հայասաանի քաղաքները և արհեստները IX—XIII դդ., հ. 1, էջ 229։

²⁸ F. Sarre, *ibid.* աշխ., էջ 22։

0 1 2 3

Նկ. 25. Դրոշմազարդ խեցեղենի բեկորներ, ձիթանոց և քարե սնուփ:

Կենտրոնական թաղամասում ջնարակած աղամաններ դտնվել են 1964 և 1965 թթ. (2305/35, 2326/7, 2455/23), իսկ հասարակ նմուշները՝ և բեկորները՝ 1966 և 1969 թթ. վերին շերտերի պեղումների ժամանակ, ուշ շրջանի թաղումների հետեանքով ավերված կառույցների միջից (նկ. 20^{ա,բ}):

Շինարարական խեցեղենի արտադրությունը Դվինի կավագործության ար-

Լստի կարևոր մասերը մեկն էր Էագոն: Այն պայմանավորված էր առա-
ին հերթին նրանով, որ Դվինի շրջակայքը գրեթե ղուրկ էր քարհանքերից,
առի իսկ պատճառով էլ աղյուսները և հուս, և թրծած մեծ տեղ էին գրավում
աշխարհիկ շրնարարության մեջ:

Դվինն ուներ շատ բարդ, մշակված ջրամատակարարման սխեմա,
որով պետք է պայմանավորված լիներ առաջին հերթին կավե խողովակների՝
փողրակների արտադրությունը: Միամասնակ կավե խողովակները լաւն կի-
րառություն ունեին նաև կոստուսայ ալ պետքերի հասար (թոնրակ, ծիւնելուղ,
բաղնիքի խողովակներ և այլն):

Վաղ միջնադարւան շրջանից մենք ունենք մեծ քանակությամբ կղմինդր-
ներ, հատկապես կենտրոնական թաղամասում: Դվինն իր արտադրած աղ-
յուսի, խողովակների և կղմինդրների մի մասը մատակարարել է հարևան
շրջաններին: Հատկապես մեծ կարող էր լինել կղմինդրի պատանջը վաղ միջ-
նադարում, երբ գրեթե բոլոր մոնումենտալ շինությունները ծածկվում էին
կղմինդրե առիքով:

Կենտրոնական թաղամասում 1964—1970 թթ. գտնված այդօրինակ նյու-
յուսի մեջ ստվար խոււք և կաղմում թրծած աղյուսները, որոնք շաա բաղ-
մասդան են իրենց շափերով և դույներով (նկ. 26, 1): Առաջին հերթին պետք է
նշել, որ աղյուսները հստակ կերպով բաժանվում են երկու խմբի ժամանա-
կայրական տեսակետից: Պարզորոշ կերպով դատորոշվում են VIII և IX դդ.
աղյուսները:

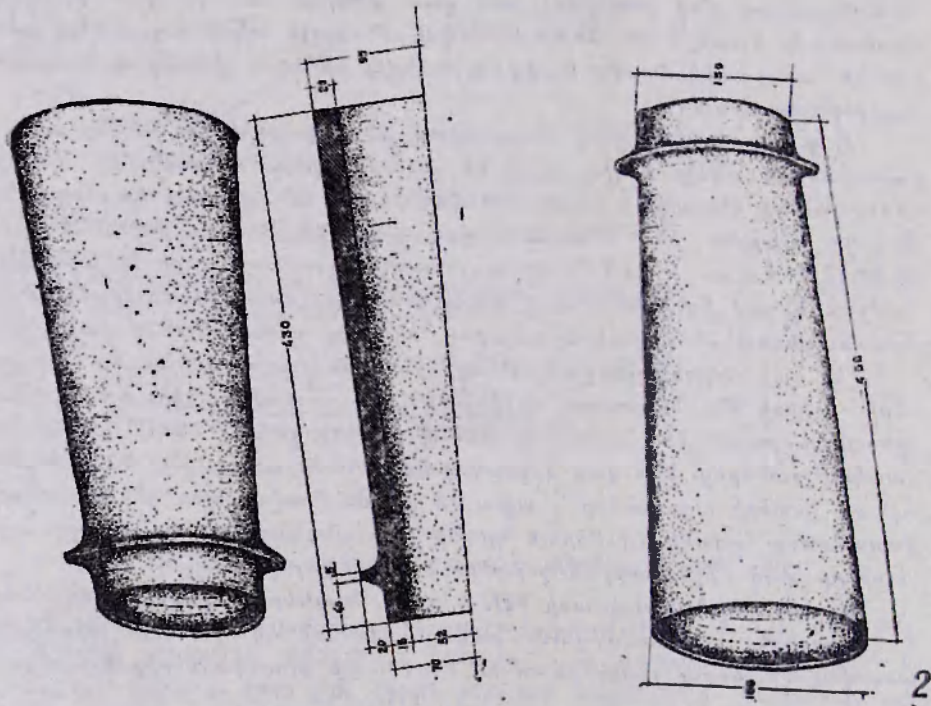
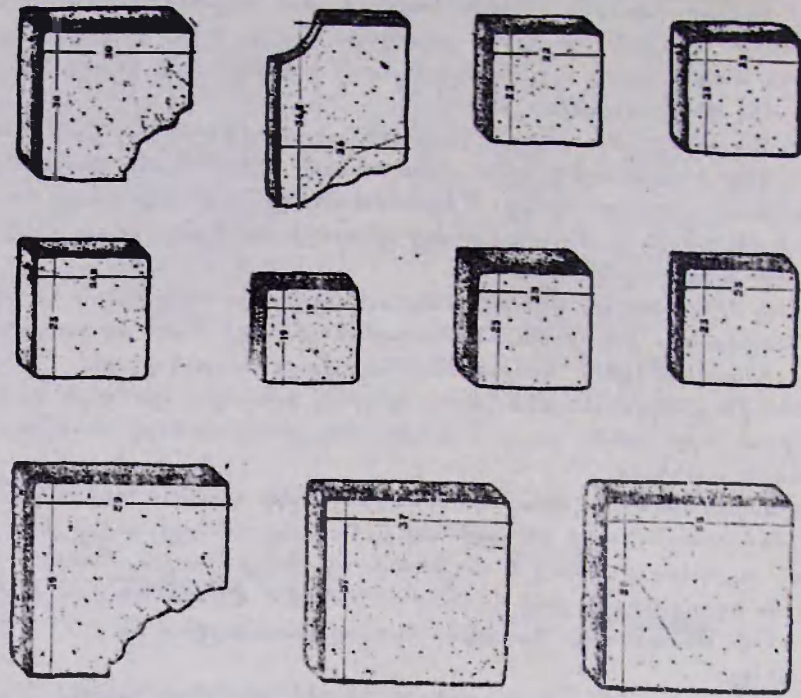
VIII դ. աղյուսները հատնարկովել և մեծ շինության բաղում: Նրանցով
ծածկված էին փոքր ասվակի եղրի քարերը: Աղյուսները կարմրավուն են,
ամեմատարար մեծ շափերով, շատ շուտ փշրվում են, որը վատ թրծման
հետևանք է: Չափերն են՝ 30,0×30,0×6,0 սմ: Նույն աիպի աղյուսների բե-
րորներ, պատահականորեն թափված, դտնվել են նաև շինության հատակի
տարրեր մասերում:

IX դ. աղյուսները լրիվ արրերվում են նախորդներից: Սրանք պատ-
րասաված են ավելի կոկիկ, աչքի են ընկնում իրենց ամրությամբ: Գույնը
իմնակտնում դեղնավուն է, շնայած հանդիպում են նաև բաց կարմրավուն:
Չափերը տարրեր են՝ 19,0×19,0×4,0, 23,0×23,0×4,0, 37,0×37,0×5,0,
39,0×39,0×5,0 սմ և այլն: Փոքր աղյուսների մեծ մասը դուրս են եկել մեծ
հորերից և լավ թվագրվում են: Մեծ աղյուսները դանվել են շերտերում և
ժամանակագրական տեսակետից կարող են փոքր տատանումներ տալ:

Մեր նախնական դիտողությունները թույլ են տալիս ասելու, որ աղյուս-
ների շափերի մեջ նկատվում են ինչ-որ օրինաչափություններ, որոնք, ըստ
երևույթին, ըխում են ժամանակաշրջանի և առուցողական ձևերի առանձնա-
հատկություններից: Մեծ վաղ միջնադարում շատ էր ասրածված 20,0×20,0×
5,0 սմ շափերի աղյուսները²⁹, ապա IX դ., մասնավորապես կենտրոնական
թաղամասից հայտնի նյութերում դրանք չեն հանդիպում: Մեծ շափերի աղ-
յուսները վաղ միջնադարյան շերտերում բացակայում են:

Կենտրոնական թաղամասի VIII—IX դդ. նյութերում կավե խողովակներ
և կղմինդրներ չեն հանդիպում: Սակայն XI—XII դդ. շերտում բացվեցին
խողովակներ, որոնք տարրերվում են V—VII դդ. խողովակներից իրենց շա-

²⁹ А. А. Калантарян, Материальная культура Двина, стр. 13.

Նկ. 26. Շինարարական խեցեղեն:

փերով, դուրնով և սշակմասր (դտնվել են C-19 քառակուսու հորի սոս):
Կրանք բաց դեղնավուն են, ստորին նեղ մասում ունեն ընդգծված ուռուցիկ
չրջանաձև զոտի, հաջորդ խողովակին ամրացնելու համար, Չափերն են. տրա-
մագիծը՝ 13—14 սմ, 18—19 սմ, երկարութ.՝ 43—45 սմ, հաստութ.՝ 1,8—
2,1 սմ, նկ. 26, աղ. XXXVI, 4): Նույն տեղը կան նաև այլ բեկորներ, որոնք
իրենց ձևով նման են հիշյալ խողովակներին և անկասկած նույն խողովակա-
շարին են պատկանել:

1970 թ. եկեղեցուց հյուսիս-արևմուտք, շերտում բացվեց կենարոնական
թաղամասի ջրմուղի մի հատվածը: Խողովակները կողքից և վերևից ամրաց-
ված էին քարերով: Կրանք իրենց ձևով նման են նույն թաղամասի արևելյան
հատվածում դտնված ջրմուղի խողովակներին և թվադրվում են V—VII դդ.³⁰:

IX դ. կղմինդրները հիմնանսնում դուրս էին եկել կիրառությունից և
միայն դրանով կարելի է բացատրել նրանց բացակայությունը ուշ շերտերում:
Պեղվող հատվածում պաասահական դտնված բեկորները պատկանել են կա-
մուրիկի ծածկին, որը 893-ի երկրաշարժի ժամանակ փուլ էր եկել և կղմին-
դրները սփռել ողջ շրջապատում: յ-19 քառակուսում, V—VI դդ. սյան խա-
տիսի: շուրջը մաքրելու ժամանակ, դտնվեց մի հարթ կղմինդր, որն իր ար-
տաքին ձևով որոշ չափով տարրերովում է VII դ. դտսական կղմինդրներից:
Այն աչքի է ընկնում մեծ չափերով, ներկի թույլ առկայությամբ, վատ սշակ-
մաւր, և թրծումով: Կղմինդրը պատկանում է V—VI դդ.: Այդ թվադրումը
վերստին հաստատվում է 1967 թ. միջնաբերդի V—VI դդ. շինությունների շեր-
տում դտնված կղմինդրների բեկորներով, որոնք իրենց ձևերով կրկնում են
կենարոնական թաղամասում գտնված օրինակին:

Սինարարական խեցեղենի հետ է առնչվում նաև նուրբ պատրաստված
սալիկները, որոնց կիրառությունը չի որոշվում (չափերն են՝ 36×26×3 սմ):

ՋՆԱՐԱԿԱՄ ԽԵՑԵԳԵՆ

Հայաստանի և Անդրկովկասի միջնադարյան ջնարակած խեցեղենի, մաս-
նավորապես նրա վաղ ձևերի առաջացման և զարգացման հարցերը հնագեա-
ների ուսումնասիրության լուրջ առարկա է դարձել: Վերջին տասնամյակում այդ
ուղղությամբ կարևոր աշխատանքներ են կատարվել Հայաստանում, Վրաս-
տանում և Ադրբեջանում³¹:

Հայաստանում ջնարակած խեցեղենի դիտական ուսումնասիրությունը
գերադանցապես կապվում է արհեստավորական խոշոր կենտրոն միջնա-

³⁰ Կ. Վաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ. 80, Ա. Փայադարյան, Դվինի
վաղ սիսնադարյան շերտադրության հարցի շուրջը, «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1969, № 4,
էջ 59. նույնի, Դվինի նյութական մշակույթը IV—VIII դդ., էջ 20:

³¹ Կ. Վաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Բ. Առաֆեյան Քաղաքները և
արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հ. I, Բ. Ա. Шелковников, Керамика и
стекло из раскопок гор. Двина, ТГМА, т. IV, 1952; его же, Полнвая керамика из
раскопок гор. Ани, Ереван, 1957. Տե՛ս նաև նույն հեղինակի հոդվածները՝ «Տեղեկագիր»
Արմֆանի, 1940, № 4—5, 1942, № 6: Բ. Վ. Джапаридзе, Керамическая промышлен-
ность Грузии X—XIII вв., Тбилиси, 1953 (на груз. языке). З. Майсурадзе, Грузин-
ская художественная керамика XI—XIII вв., Тбилиси, 1954; А. Л. Якобсон, Художес-
венная керамика Баїлакана; его же, Археологические исследования на городище
Орен-Кала в 1957 г. և այլն:

դարյան Դվին քաղաքի պեղումներից հայտնաբերված նյութերի հետ, որոնք հնարավորություն են ընձեռում գիտել ջնարակման տեխնիկայի զարգացման փուլերը IX—XIII դդ.:

1964—1970 թթ. Դվինի կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված ջնարակած խեցեղենը, որը գերազանցապես դուրս է եկել շինության տնտեսական բաժնի խոշոր կոնաձև հորերից, թվագրվում է IX դ. երկրորդ կեսով, վերին սահմանն ունենալով 893 թվականը:

Հայտնաբերված ջնարակած խեցեղենը բաժանվում է երկու մեծ խմբի՝ սեղական և ներմուծված: Տեղական խեցեղենն իր հերթին հանդես է գալիս մի քանի ձևերով:

Բազմազույն ջնարակած խեցեղենի նախնական ձևերը ներհայացված են գերազանցապես ոչ խորը պնակներով, փոքրիկ թասերով և այլ տիպի անոթներով: Նկարազարդումը հիմնականում կատարվել է երեք գույնով՝ սուգ-գարնագույն, մառ-գեղընավուն և կանաչ: Ջնարակման այս եղանակը հանդես է գալիս մի շարք առանձնահատկություններով: Նախ նկարազարդումը կատարվել է խեցու վրա հիշյալ գույներով և ապա՝ պատվել թափանցիկ ջնարակով: Նկարը, ըստ երևույթին, արվել է թաց խեցու վրա և կրկնակի թրծվել: Զարդարման այս ձևն արգեն խոսում է այն մասին, որ տվյալ սխի ջնարակումը շատ նախնական է և համապատասխանում է ջնարակած խեցեղենի սկզբնական էտապին: Այս տեխնիկան լայն տարածում ուներ Միջագետքում և սլավոնական յէ, որ նման կատարումով անոթները էոնձստ Կյունեյը թվագրում է IX դարով³²:

Տեխնիկական տեսակետից մի քայլ առաջ էր անոթների ներքին մակերեսի անգորումը, մակերեսն ավելի հարթ և նկարն ավելի ցայտուն գուրձնելու նպատակով: Շատ հավանական է, որ այս ձևերը հանդես են եկել միաժամանակ: Բացառված չէ, որ անգորով պատելը, որը պայմանավորված էր ջնարակած անոթների արտագրության զգալի զարգացմամբ, երևան է դալիս քիչ ավելի ուշ, քան նախորդ ձևը:

Այս տիպի խեցեղենն Դվինում մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել է կենտրոնական թաղամասում, նախորդ տարիների պեղումների ժամանակ: Նման խեցեղենն նույն անդից գտել է նաև խուշիկ Դադյանը (1907—1908 թթ.), որը հնագալում տարվել է Զվարթնոց (ցուցազրված է Զվարթնոցի թանգարանում): Ըստ երևույթին, Դվինում սկսած IX դ. առաջին կեսից եռագույն խեցեղենի արտագրությունը (թաց կավի վրա, առանց անգորի և անգորով) լայն ծավալ էր ստացել: Դվինի կենտրոնական թողումասի պեղումները և շերտագրական դիտողությունները թույլ են ալիս ասելու, որ ջնարակման և նախազարդման վերոհիշյալ ձևերը եղել են առավել նախնական, որից հետո երևան են գալիս միագույն ջնարակած անոթները և «անգորով նկարազարդված» անոթները: Կասկածից վեր է, որ նման զարգացում սլետք է դիտվեր նաև Անգրկովկասի արհեստավորական այլ կենտրոններում, որոնք սերտ կապերի մեջ էին Դվինի հետ³³:

³² Ernst Kuhnelt, Islamische Kleinkunst, Berlin, 1925, էջ 76—78, նկ. 36—37.

³³ Н. Наджафова, Б. Шелковников, Художественная глазурованная керамика Азербайджана IX века, ИАН, Аз. ССР, сер. общ. наук, 1958, № 4.

Պետք է նշել, որ հնդրնականները անգորի անոթներում հայտնաբերված IX դ. խե-

Բաղմագույն ջնարակած թասերը հանդես են գալիս երկու ձևով՝ փոքր. հարթ հատակով (աղ. XXVIII, 5), ուղիղ կտրված պսակով (2326/29,30) (բերանի տրամագիծը՝ 10,5—11 սմ, բարձրութ.՝ 2,5—4,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 4,5—5,5 սմ) և մեծ օղակավոր նստուկով, կլոր պսակ, վերին մասում ուղիղ պատեր ունեցող պնակներով (2326/1, չափերը՝ 20×6,5×10 սմ)։ Զարդանախշումը հիմնականում երկրաչափական է և բուսական։ Ասննատարածված սոտիվը գարջնագույն և կանաչ գծերով արված քառակուսիների և շեղանկյունների մեջ կանաչ և դարչնագույն սլաքների զարդն է, որն անոթի ներքին մակերեսի վրա դասավորված է շախմատաձև։ 1966 թ. h-78 քառակուսու հորում գտնված թասը բեկորը հատակի մի մասով իր վրա կրում է 6 թերթանի վարդյակ՝ երեքը մեծ, երեքը փոքր թերթիկներով։ Լճծ թերթիկների մեջ արված են կտնաչ ցանցեր։ Տերևները բաժանված են դարչնագույն դծերով տրված ցանցով, որոնց մեջ մեկընդմիջ արված են կանաչ սլաքներ և դեղին պուտիկներ (աղ. XXVII, 2)։ Արտաքուստ անոթն ունի դարչնագույն գծեր։ Այս զարդամոտիվը լայն տարածում ունի Դվինում և հանդիպում է դեռևս նախորդ տարիների պեղումներից հայտնարեկված նյութերի մեջ³⁴։ Կարելի է վստահորեն ասել, որ այդ մոտիվը զուտ տեղական կը և Դվինի խեցեղործ վարպետների գեղարվեստական մտահղացման տրգույնը։ Սլաքաձև զարդերը, որ այնօրան լայն տարածում ունեին Դվինի ջնարակած խեցեղենի վրա IX դ., հետագայում անհետանում են, իրենց տեղը զիջելով ավելի բարդ կոմպոզիցիոն նկարներին։

Անգրկովկասյան հուշարձաններում նման զարդով խեցեղեն շատ քիչ քանակությամբ հայտնի է Օրեն-Կալայում (Փայտակարան)³⁵, որը թվագրվում է X դ.։ Սլաքաձև զարդով խեցեղեն որոշ քանակությամբ հայտնի է միջինասիական հուշարձանների նյութերում։

Դվինում մասսայական է նաև դարչնագույն դծերով քառակուսիների մեջ պնակները պրակներով զարդամոտիվը։ Վառ դեղին գույնը առանձնակի շքեղություն է հաղորդում անոթին։

Վաղ տիպի ջնարակած անոթների զարդամոտիվների համար բնորոշ է կոմպոզիցիան կետադարձերով շրջապատելը դաս տարբեր ֆոները կետադարձերով լցնելը (աղ. XXVII, 1)։ Կետավարդերը հիմնականում դարչնագույն են, երբևէն՝ կանաչ։ Երկրաչափական զարդերից հայտնի են նաև տարբեր տիպի ցանցերը, կատարված կանաչ և դարչնագույն գծերով, շեղանկյունիները, սիմետրիկ զարդերը և այլն (աղ. XXVIII, 3, XXX, 1)։ Ուշագրություն է սրժանի 1966 թ. ց-20 քառակուսում գտնված թասի հատակի մասը։ Զնարակը խիստ քայքայված է, սակայն նկատելի է, որ անոթի ֆոնը դեղնավուն է։ Անմիջապես հատակի վրա կանաչ գույնով, նուրբ ձևով բնորոշված է հնդաթև ասաղ։ Անոթի թրծումը շատ վառ է կատարված, այդ պատճառով կանաչ ջնարակով արված զարդերը աղճատված են և

ցեղենի քննության ժամանակ, աչքաթող են արել այս կարևոր ախյը, այդ համարելով լոկ անգորով պատած բաղմագույն ջնարակած անոթների տարատեսակ։ Տեղին է նշել, որ IX—X դդ. նման խեցեղեն ասորեր զարդանախշերով հայտնի է Օրեն-Կալայի համապատասխան շերտերում (անս Ա. Լ. Յակոբսոնի նշված աշխատանքները և նրա ուսումնասիրությունը)։

³⁴ Կ. Առաքաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 209—210, նկ. 189։ Զվարթնոցի թանգարանում ցուցադրված խեցեղենի մեջ նույնպես առկա են հիշյալ զարդամոտիվները։ Տե՛ս Կր. Կարախանյան և Ա. Քալաբարյան, Զվարթնոցի խեցեղենը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 4։

³⁵ А. Л. Якобсон, Художественная керамика Байлакана, стр. 239.

ընդհանուր բովանդակությունից զուրկ: Բուսայան զարդերը մեջ առանձնակի տեղ են դրավում վարդյակները և ոճավորված ծաղիկները: Դրանց եղրագծերը հիմնականում արվում է դարչնադուլնով, իսկ ներսի մասը հարստացվում է դեղին և կանաչ տարբեր տիպի զարդամոտիվներով: Սիրված մոտիվներից սեկը սուր օայրով վերջացող ոճավորված արմավենու պատկերումն էր (արմավենազարդ):

Հարուստ նախշեր ունի 2326/1 պնակը (աղ. XXVIII, 1, 4): Ներսի մակերեսը պատած է երկրաչափական և բուսական ներդաշնակ զարդերով: Զարդը մի հավասարաթև խաչ է, որի կենտրոնում, կրկնակի դարչնագույն շրջաններով արված շրջանի մեջ պատկերված է ոճավորված ծառ, որի ֆոնը հարստացված է վառ դեղին պուտերով և դարչնադուլն փոքր կետերով: Խաչի թևերի միջև արված են ձվաձև շրջաններ, որոնք կանաչ դժերով ռաժանված են քառակուսիների, իսկ քառակուսիների մեջ ներդրված են դարչնադուլն կետերով շրջապատված դեղին խալեր: Դեղին և կանաչ դուլների համադրությունը անոթին հաղորդում է շքեղ տեսք: Պսակն արտաբուստ ունի դարչնադուլն պուտիկներ (խալեր): Նսան պուտիկներով ջնարակած թասի մի բեկոր հայտնաբերվել է 1966 թթ. պեղումների ժամանակ: Անոթի արտաքին մասը դարչնադուլն պուտիկներով զարդարելը նույնպես բնորոշ է Դվինի IX դ. ջնարակած խեցեղենի համար և հետագայում չի հանդիպում:

Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված խեցեղենի մեջ ուշադրություն են արժանի անոթի մի կափարիչ (նկ. 277. տղ. XXVIII, 2) և սափորի ստորին մասը (աղ. XXVIII, 3), որոնք երկգույն զարդարում ունեն: Կափարիչը (2326/2) դրեթե կիսագնդաձև է, վերին մասում ունի բունակ: Արտաքին ամբողջ մակերեսը սպատած է դարչնադուլն պուտիկներով: Կափարիչի վրա համաչափ դասավորված են 4 միանման ոճավորված բուսական զարդեր, որոնց վերին և ստորին մասերում կան դեղնավուն խալեր:

Սափորի ստորին մասը (2326/20) ծածկված է ուղղահայաց, գնդի հատակը իջնող դարչնագույն դժերով, որոնց միջև մեկընդմեջ դրված են կանաչ կետազարդեր: Անոթը պատած է թափանցիկ ջնարակով: Սափորի վերին մասն, ըստ երևույթին, ունեցել է ճոխ հարդարանք: Այդ են ցույց տալիս պահպանված որոշ մանրամասները:

Միագույն ջնարակած խեցեղենը ներկայացված է հինգ տարբեր անոթներով: Զնարակը մուգ կանաչ է (պունձի օքոիդ): Պարասաման եղանակով և իր նրբությունը աչքի է ընկնում 1965 թ. դրված տափաշիշը (2326/21): Այն ունի կլոր իրան, համեմատաբար երկար վիղ, ինչպես նաև ելուսաձև երկու կանթ՝ անոթը թելով կախելու համար (աղ. XXIX, 1), բարձրությ.՝ 15,5 սմ, իրանի արամ.՝ մոտ 11 սմ: Անոթն իր արտաքին տեսքով մերձենում է անտիկ շքանի տափաշների ձևերին: Այն թերևս պատկանել է եկեղեցական սպասների թվին, քանի որ հիշեցնում է Բյուզանդական կայսրության սահմաններում V—VI դդ. լայն տարածում ստացած պաշտամունքային անոթամպուլաների ձևերը³⁶:

Անդրկովկասյան հուշարձաններում մեղ հայտնի չեն ուղղակի դուրահեններ Դվինի տափաշի համար: Դրանք այդ շրջանում լայն տարածում ունեին Միշին Ասիայում, բայց կիրառական այլ նշանակու-

³⁶ Այդպիսի մի ամպուլա գտնվել է Դվինում: Տե՛ս Ա. Ա. Քալանթարյան, Պաշտամունքային անոթ Դվինից, «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1965, № 2:

թիամբ, Օրինակ, Փայքենդում (Բուխարայի օաղիս) դտնվել են սեծ քանակու-
թիամբ ջնարակած և հասարակ տափաշշերու Ջնտրակած տափաշշերը նույն-
պես կանաչ դույնի են և թվագրվում են IX դ.: Այդ տափաշշերը Դվինի
օրինակից տարբերվում են իրենց արտաքուստ հարուստ հարգարանքով:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում օղակաձև ցածր նստուկով և
ուղիղ պատերով դավաթը (2326/22, պահպանվել է 2/3 չափով). բարձրութ.
11 սմ, բերանի տրամ.՝ 11 սմ, հատակը տրամ.՝ 7 սմ: Անոթի իրանի
եկտրոնական սասով շուրջանակի անցնում է ալոս (նկ. 26. աղ. XXI, 4),
Ջնարակումը կատարված է սիւն արտաքին կողմից: Կավը դեղնավուն է,
մանրահատիկ. Հիշատակության արժանի է վաղ սիջնագարտն ծագում
ունեցող մի դավաթ, նույնպես գտնված կենտրոնական թաղասասում
(1905/67), որն ուղղակիորեն կրկնում է վերոհիշյալ անոթի ձևը: Նման տիպի
մի անոթ հայտնաբերվել է Սամաոտում (Արարական խալիֆաթի մայրա-
յաղարը 836—883 թթ. գտնվում էր Միջագետքում՝ Բաղդադի մոտ), որը
նույնպես թվագրվում է IX դ.³⁷:

Ջնարակի մասսայական օգտագործումը, ինչպես հայտնի է, համեմա-
տարար նոր երևույթ էր Մերձավոր Արևելքի կիրառական արվեստում: Նրա
ակունքները սկզբնավորում են, սմենայն հավանականությամբ, VIII դ.
վերջում և IX դ.: IX դ. մենք արդեն ունենք լավ թվագրված ջնարակած
անոթներ, որոնք հայտնի են ինչպես Դվինում, այնպես էլ այլուր (Սամաոա,
Օրեն-Վալա և այլն): Բնական է, որ ջնարակման արվեստը սկզբնական
էտապում չէր կարող մշակել իր դեղարվեստական, տեխնիկական ձևերը (հատ-
կապես զարդանաշխման բնագավառում) և իր վրա կրում էր տարրեր աղբե-
ցությունների՝ մետաղի, գործվածքեղենի, ինչպես նաև փայտի փորագրու-
թյան:

Խիստ հետաքրքրական է 2326/23 անոթը, որի վրայի զարդամոտիվը
կատարված է հավանաբար փայտի փորագրության անմիջական աղբեցու-
թյան ներքո: Այն շրջանաձև, հարթ հատակով, 4,5 սմ բարձրությամբ մի
անոթ է. որի արտաքին կողմում, վերին մասում շրջանաձև տրված է եռան-
կյունաձև երկշարք փորագիր զարդ, իսկ ստորին մասում՝ եռանկյունների և
բազմանկյունների միախառնված փորագիր զարդագոտի (աղ. XXI, 2):
Կավը կարմրավուն է: Նման անջնարակ մի անոթ գտնվել է նույն տեղից,
որը նույնպես թվագրվում է IX դարով: Այնտեղ զարդն ավելի կատարյալ է
և բազմազան³⁸: Նույն տիպի երկրաչափական զարդերով անոթներ հայտնի
են Օրեն-Վալայում, որոնք Ա. Լ. Յակոբսոնի կողմից թվագրվում են XII դ.³⁹:
1957 թ. Օրեն-Վալայում IX—X դդ. շերտերում գտնվել են կանաչ ջնարակով
և նույն զարդամոտիվներով մի քանի անոթների բեկորներ⁴⁰:

Ջարդանախշման ալոս եղանակը, ըստ երևույթին, լայն տարածում ունեթ
արդեն IX դ.: Փորագիր զարդերով մի քանի անոթներ հանդիպում են Սամա-
ոայում⁴¹:

Միագույն կանաչ ջնտրակով է պատած Խ-20 քառակուսու հորերից

³⁷ F. Sarre, Die Keramik von Samarra, էջ 21:

³⁸ А. А. Калантарян, Раскопки центрального квартала.

³⁹ А. Л. Якобсон, ук. соч., стр. 282—286, табл. XXXVII, 2, 2а, 3, 4.

⁴⁰ Л. А. Якобсон, Археологические исследования. ..., стр. 17—18, рис. 8.

⁴¹ F. Sarre, նշվ. աշխ., աղ. V:

մեկում հայանարեքված փոքրիկ կճուճանման տնոթը (բարձ.՝ 7 սմ, հատակ՝ տրամագիծը՝ 4 սմ, բերանի տրամ.՝ 5 սմ)։ Անոթն. ըստ երևույթին. ընկել է կրաքի մեջ և խիստ դեֆորմացիայի է ենթարկվել։ Այն ունի կլոր, կարճ միջ և ուղիղ կտրված հասակ։ Ուսի վրայով շուրջանակի անցնում են երեք լայն ակոսներ, որոնց մեջ ջնարակը լցվելու հեռանքով մուգ կանաչ գույնն ապօքի լավ է ընդդժվում։ Անոթը հորում հայտնաբերված հարակից նութերով նույնպես թվագրվում է IX դ.։ Նույն տիպի անոթներ, նույն ակոսներով և միազույն կապտա-կանաչավուն ջնարակով հայանարեքվել են Սամաուայում⁴²։

Միադույն կանաչ ջնարակով մյուս երկու անոթներից մեկը կուլանամանի բեկոր է ծորակով, հասակը չի պահպանվել։ Անոթի պսակը ասփակ է, քիչ դեպի ներս թեքված։ Միադույն անոթների մեջ ուշադրավ է նույն շեռտու՝ դանմած թասը, որն իր նստակի ե ընդհանրապես արաաքին ձևով կրկնում է ըրդմագույն ջնարակած թասերի մեծ օրինակներին (պահպանվել է 1/3 չափով)։

Վերոհիշյալ միադույն կանաչ ջնարակով անոթների քանակութունը ցույց է ապլիս, որ Դվինում արդեն IX դ. ջնարակած խեցեղենի արտադրութունը դարձել էր ըրդմակողմանի։ Նման խեցեղենի առկայութունը անդրկովկասյան ժամանակամերձ հուշարձաններում կասկած չի հարուցում։ Առանձին օրինակներ հայանի են Օրեն-Կայսյում և Թբիլիսիում IX—X դդ. շերտերից։ Հավանաբար, նման դարդանախշումն աղերսներ ունի սասանյան ջնարակած անոթների հետ, որոնք դերաղանցապես հանդես են դալիս կանաչ ջնարակով։

Միջին Ասիայում նույնպես կանաչ ջնարակը սկսվում է դործադրվել խեցեղենի արաադրության մեջ ջնարակման տեխնիկայի սկզբնական լապաներից⁴³։ Աֆրասիաբում կանաչ ջնարակով պատած անոթներ հանդիպում են VIII դ. շերտերում։

Անգաբով նկարագադրված ջնարակած խեցեղենի առանձին ըկորներ հայանարեքվել են պեղումների ժամանակ ըուն շերտից, որոնց ուսումնասիրութունը կարեոր աեդ է գրավում Անդրկովկասի IX դ. ջնարակած խեցեղենի քննության մեջ։ Թասերի դարդերն արված են սպիտակ անդորով և ծածկված թափանցիկ կամ դեղնա-կանաչավուն ջնարակով։ Բ. Առաքելյանը իրավացիորեն նկաաել է, որ ջնարակման այդ ձեը՝ «նկարադարդում անդորով» Հայասանում, մասնավորապես Դվինում հանդես է դալիս IX դ. վերջում և X դ. սկզբում։ Դվինի անդորով նկարադարդված խեցեղենի ուսումնասիրութունը երևան է բերում մի շարք ձևեր, առավելապես նկարադարդում անմիջապես խեցու վրա և նկարադարդում խեցու գույնին մոսս ֆոնի վրա։

Պեաք է նշել, որ Ն. Նաջաֆովայի և Բ. Շելկովնիկովի հայանած ալն միտքը, թե անմիջապես խեցու վրա անդորով նկարադարդած խեցեղեն դանվել է միայն Ադրբեջանում, իսկ Դվինում ընդհանրապես չի հանդիպում⁴⁴, պարդապես հեաեանք է նրանց անաեղյակությանը Դվինի վերջին աարների պեղումների արդյունքներին։

⁴² F. Sagre, նշվ. աշխ., էջ 25—27, № 97—98.

⁴³ Н. Н. Вактурская, О раскопках 1948 г. на средневековом городе Шемаха-Кала Туркменской ССР, Труды ХАЭЭ, т. I, М., 1952, стр. 82.

⁴⁴ Բ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 235.

⁴⁵ Н. Наджафова, Б. Шелковников, ук. соч., стр. 97.

Հենվելով հնագիտական նյութերի շերտադրական և բաղադրական խոր ուսումնասիրության վրա Ա. Յակոբսոնը նշում է, որ անդրով նկարազարդված խեցեղենը լայն տարածում ունի ինչպես Ադրբեյջանում, այնպես էլ Վրաստանում ու Հայաստանում (Դվին)⁴⁶:

Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված հիշյալ խեցեղենի նմուշների զարդերը կատարված են սպիտակ անգորով, պստած են թափանցիկ ջնարակով (ազ. XXXI, 1, 2): Բեկորներից երկուսի ֆոնը բաց շագանակադույն է, որի վրա ցայտուն երևան են դալիս սպիտակ գծերը: Զարդերի մի մասը պուտիկներ են, հանգիպում են նաև շրջկենտրոն ավելի բարդ զարդամոտիվներ:

Կարևոր է խեցեղենի թվադրության հարցը: Բոլոր ուսումնասիրողներն անդրով նկարազարդված անոթները հասարում են միջնադարյան ջնարակած խեցեղենի ամենավաղ տիպերը և թվագրվում են IX դ.: Դվինում անդրով նկարազարդված անոթները դերազանցապես հայտնաբերվում են X դ. շերտում: Մտտ հավանական է. որ այդ տիպը երևան է գալիս IX դ. վերջում, անմիջապես ևոագույն ջնարակած թասերից հետո: Անգորով նկարազարդումը ջնարակած խեցեղենի զարդարման մեջ կարող էր տեղ գտնել միայն այն դեպքում, երբ անգորն արդեն լայն կիրառություն ստանար և օգաագործվեր տարբեր նպատակներով: Այդ առումով «նկարազարդում անգորով» ձևը տեխնիկական տեսակետից մի քայլ առաջ էր, քան նախորդ ձևերը:

Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված ջնարակած խեցեղենի հավաքածուում կան երկու փոքր, ետ ծավված շուրթերով ծանծաղ թասեր. որոնք ամենայն հավանականությամբ միջագետքյան IX դ. խեցեղենի ընդօրինակություններ են: Երկուսի ներքին մակերեսը պատած է խուլ կաթնավուն ջնարակով, որը ֆոն է ստեղծում զարդերի համար: Զարդերն արաբական գրերի ընդօրինակություններ են և չեն ընթերցվում (ազ. XXXII, 3, 7): Թվում է, որ դրանք նույնպես ներմուծված են, սակայն մանրաղնին քննությունը կրեան է բերում որոշ տարբերություններ: Նախ ջնարակն իր որակով դիջում է ներմուծված օրինակների նույնանման ջնարակին և ունի ավելի խասրած տեսք: Երկրորդ և ամենակարևորը՝ խեցին իր գույնով և որակով լրիվ տարբերվում է ներմուծվածներից և հոմապաասսիանում է Դվինի անոթների խեցու գույնին: 1965 թ. Ծ-19 քառակուսու հորում գտնվեց պնակի բեկոր՝ շրթնամասով: Այն պատած է խուլ կաթնավուն ջնարակով, որը գրեթե չի արբերվում միջագետքյան նույնաաիպ անոթների ջնարակից: Բեկորի շուրթի վրա կանաչ ջնարակով արված են մեծ խալեր, իսկ մի մասից իջնում են 3 հասա դծեր (ազ. XXX, 1, աջից ստորինը): Պնակը նույնպես ընդօրինակություն է: Նախ այն կարմրախեցի է և ամենակարևորը՝ արտաքուստ այն զուրկ է ջնարակից, մի հանդամանք, որը չի հանդիպում ներմուծված օրինակների վրա: Զնարակը շաա ամուր է և չի պոկվում խեցու վրայից: Մնում է միայն նշել, որ տվյալ անոթները պատրաստված են կաթնավուն, խուլ ջնարակով պատած ներմուծված թասերի անմիջական աղբեցությունը, նրանց տեղական ընդօրինակություններն են և նույնպես թվադրվում են IX դ.:

Խեցեղենի ներմուծման հարցի ուսումնասիրման համար բացառիկ նշանակություն ունի Դվինում հայտնաբերված Մերձավոր Արևելքի խեցեղեն

⁴⁶ А. Л. Якобсон, Художественная керамика Байлакана, стр. 232 и 236.

անոթները, որոնց առկայությունը խոսում է Դվինի առևտրական լայն ելակների մասին: Վերջին տարիներս կենարոնական թաղամասում հայտնաբերվել է անոթների մի խումբ՝ ներմուծված Սամառայից: Անոթների մակերեսային համեմատությունը Սամառայից ծագում ունեցող առարկաների հետ և տեխնոլոգիական առանձնահատկությունները խոսում են նրանց միջադեպիան ծագման մասին⁴⁷:

Ներմուծված առարկաները ներկայացված են մեղ ամբողջական պնակով, մի քանի թասերով և բազմաթիվ բեկորներով: Այդ անոթներն ունեն փափուկ, բաց դեղնավուն խեցի, որով առաջին հերթին տարբերվում են Դվինի տեղական արտադրանքից: Անոթները պատած են կաթնավուն անթափանցիկ ջնարակով, որը հեշտությամբ պոկվում է խեցու վրայից: Ջնարակապատումը կատարվել է անմիջապես թաց խեցու վրա և հետո այն թրծվել է: Այս ամենը հատուկ է Սամառայի խեցեղենին և վերստին հաստատում է նրանց արտադրության վայրը:

Հնագիտական գրականության մեջ այս տիպի խեցեղենի ծագման վերաբերյալ երկու կարծիք գոյություն ունի: Մի մասը գտնում է, որ այն արտադրվել է Միջադեպում (F. Sarre), մյուս խումբը նրա արտադրության վայրը համարում է Իրանը (A. Pope): Իրանում դսնված նույնատիպ խեցեղենը, որն իր խեցու որակով և ջնարակով շատ մոտ է Սամառայի խեցեղենին⁴⁸, ամենայն հավանականությամբ բերված է Միջադեպից: Բոլոր տվյալները ցույց են տալիս, որ այդ տիպի խեցեղենի արտադրության վայրը Միջադեպն է:

Դվինի թասերն ունեն բնորոշ ձևեր, դերադանցապես խորն են, դուրս փոխված պսակներով, հենվում են օղակավոր ցածր նստուկի վրա: Անոթներն էլ մեծ մասը զարդարուն է, որը կատարված է կոբալտով:

Ուշադրության է արժանի 2326/28 ոլնակը, որի ներսի մակերեսում, կաթնավուն ֆոնի վրա կանաչ կոբալտով վերարտադրված է ոճավորված նուան ճյուղը, կենտրոնից հեռացող զույգ պտուղներով (ադ. XXXII, 6): Պնակի շրթի վրա արված են հավասար հեռավորության վրա դանվող երեք զույգ կետեր: Անոթի մշակումը և նախշադարձումը կատարվել է մեծ հմտությամբ: Նուան պակկերի վերարտադրությունը անոթների վրա լայն անարժույթում ունեն Մերձավոր Արևելքում: Նուան պտուղը համարվում էր սլաղաբերության և առաաության սիմվոլ:

Նման դարձով, կենարոնում մեկ նուան պտուղով և ոճավորված տերևներով անոթ հայանի է Շոշից, որը ներկայումս պահպանվում է Լուվրում⁴⁹:

Նույն տիպի (դուա արտաքին նմանությամբ) մի թաս հայտնաբերվել է 1964-ին (2305/24): Այսանդ դարձն արդեն այլ ձևի է և գույնի, Անոթի կենարոնում ներսից, կապույա կորալաով նկարված են ոճավորված անրևներ, իսկ շուրթին՝ նախորդ թասի նման արված են կապտավուն ցայտեր (ադ. XXXII, 4):

⁴⁷ Սամառայից ծագած ունեցող անոթների վերաբերյալ ավելի մանրամասն աճ. Բ. Шелковников, Художественная керамика Двинских раскопок, „Известия, Арм. ФАГІ.Ն. 1940, № 4—5.

⁴⁸ R. Ghirshman, Cinq campagnes de fouilles a Suse (1946—1951), Paris, 1952, էջ 4, նկ. 3:

⁴⁹ R. Koechlin, A propos de la céramique de Samarra, „Syria“, 1926, vol. 7, fasc. 3, pl. XLI, 2.

Հնդհանրապես այս երկու անոթներն իրենց արտաքին ձևով և զարդարման եղանակով, հատկապես երկրորդը, սոտենում են 1938 թ. Դվինում, նույն տեղամասում գտնված նույնատիպ թասին (1617/124)⁵⁰: Ուղղակի դուրսանողները հանդիպում են Միջագետքի խեցեղենի հավաքածուներում⁵¹ (ազ. XXX, 3):

Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերվել են նման տիպի անոթների բազմաթիվ բեկորներ: Նույն տիպի թասերից սեկը (հատակը բացակայում է) եղբին կրում է կապույտ ցայտեր (ազ. XXXII, 5): Մի այլ պնակ (պահպանվել է կիսով չափ, գտնվել է 1965 թ. Ծ-19 բառակուսու սեփ հորում), լրիվ դուրկ է նախադարձումից: Ջնարակը շատ սափուր է, սպիտակին մոտ: Կենոթն իր արտաքին ձևով նման է 2326/28 պնակին: Անոթների ձևերի տեսակետից հետաքրքրական է սկահակը (ազ. XXXII, 1), որը ծանծաղ է, սուրի հենահատակ և դուրկ է նախադարձումից: Սկահակի եղբրը շեշտված դուրս են թեքվում (գտնվել է բեկորներով, պահպանվում է Դվինի հնագիտության թանգարանում): Նույնատիպ անոթներ հայտնաբերվել են Սամառայում և հայտնի են իրենց ճոխ հարդարանքով⁵²:

Թասերի բեկորների մեջ առանձնանում է մի օրինակ, որը զարգարման տեսակետից ոչ սի նմանություն չունի վերոհիշյալ թասերի հետ, սակայն խեցու նույնությունը և ջնարակի պոկվելու հատկությունը մեղ թույլ է տալիս այն ևս ընդգրկել ներմուծված առարկաների շարքը: Բեկորը նախադարձված է երեք դույնով՝ դասպույտ, մանուշակագույն և կանաչ (ազ. XXX, 1, ձախից ներքինը): Զարդն արված է դեպի կենտրոնը ձգվող երեք գույների ներգաշնակ շերտերով: Նման տիպի մեկ ամբողջական թաս գտնվել է նույն թաղամասում 1947 թ. (1847/59), որը և թվագրվում է IX դարով⁵³: IX դ. է թվագրվում միջագետքյան ծագում ունեցող նույն զարդերով ամբողջական թասը, որը հրատարակվել է Ա. Լեյնի կողմից⁵⁴ (ազ. XXX, 2):

Նման, եռագույն օնարակով թասերի բեկորներ հայտնի են նաև Սամառայում: Սակայն Ֆր. Զառեն այդ տիպը համարում է արևելյան, ըստ երկվոյթին չինական խեցեղեն անոթների տեղական ընդօրինակություն⁵⁵: Իրականում այդ այդպես է, քանի որ ջնարակած թասերի այս տիպը շեղում է IX դ. միջտղեքյան ջնարակի կիրառման կանոնիկ եղանակներից:

Հիշյալ խեցեղենի գյուտերն անդրկովկասյան հնավայրերում շատ քիչ են, վերջին տարիներին նման խեցեղեն սակավ քանակությամբ հայտնաբերվել է Օրեն-Կուլայում, որը նույնպես միջագետքյան ծագում ունի և ներմուծվել է Սամառայից⁵⁶:

1965 թ. Դվինում գտնվեցին մի պնակի բեկորներ (շրթնամասերը):

⁵⁰ Б. А. Шелковников, ук. соч., стр. 192—194; его же, Средневековая художественная керамика Ближнего и Дальнего Востока, «Известия» Арм. ФАНа, 1942, № 6 (20), стр. 6.

⁵¹ F. Sarre, *նշվ. աշխ.*, ադ. XVIII, № 167; A. U. Pope, *նշվ. աշխ.*, ադ. 573e; Arthur Lane, *Early Islamic pottery*, London, 1947, նկ. 88.

⁵² F. Sarre, *նշվ. աշխ.*, ադ. XXVI—XXVII.

⁵³ Կ. Ղաֆադյան, *նշվ. աշխ.*, նկ. 198; Б. А. Шелковников, *Керамика и стекло-из раскопок гор. Двина*, стр. 198.

⁵⁴ A. Lane, *նշվ. աշխ.*, նկ. 7 B.

⁵⁵ F. Sarre, *նշվ. աշխ.*, էջ 66—67, ադ. XXXII, 4, № 244.

⁵⁶ А. Л. Якобсон, *նշվ. աշխ.*, էջ 245—246.

իրենց գարդանախոշերով բեկորները պատկանում են շողյուն խեցեղենի արտադրությանը, բայց միաժամանակ ազելի պարզ ձևերով տարբերվում են նույնատիպ խեցեղենի ազելի դասական օրինակներից (XII—XIII դդ.)։ որոնք սեփականության հայտնի են Դվինում և Անիում։ Ընդհանրապես անոթը ներքուստ և արտաքուստ ունեցել է ճոխ զարդարում։ Այն պատրաստվել է մանրահատիկ դեղնավուն կավից և բարակապատ է։ Ներսը՝ ամբողջ եզրով արված են կլոր շրջանակներ, որոնց մեջ տեղադրված են երկգույն՝ կարմիր և դորչնագույն օղակներ (աղ. XXVII, 2)։ Այս ամենը վերցված է ոսկեղույն և կարմրավուն կետերի և մանր սլաքների մեջ, որոնք ընդհանուր ֆոն են ստեղծում։ Անոթի եզրերը շրջանակված է ոսկեգույն երիզներով։ Բեկորները ըստ գտնվելու վայրի թվադրվում են IX դ. վերջով կամ X դ. սկզբով։

1966 և 1967 թթ. նույն տիպի խեցեղեն անոթների երկու ընկոր ևս հայտնաբերվել է նույն թաղամասում, բայց այլ գույների ներդաշնակությանը։ Բեկորներից մեկը վառ կարմիր ճնարակով է պատած, որի ներսում նկատվում են ոսկեղույն պուտեր։ Նման խեցեղեն, սակավ քանակությամբ, տարրեր ժամանակներում հայտնաբերվել են նախորդ տարիների պեղումներից Ինչպես միջնաբերդում, այնպես և կենտրոնական թաղամասում։ Չնայած նյութերի սակավությանը, պարզ է, որ Դվինը առևտրական լայն կապ է ունեցել մերձավոր-արևելյան արհեստագործական խոշոր կենտրոնների հետ։

Դվինում շողյուն խեցեղենի վաղ ախպերի առկայությունը մեծ արժեք է ներկայացնում նրանց պատմա-հնարարական ուսումնասիրության տեսակետից։ Շողյուն խեցեղենի արտադրության ժամանակի և տեղի հտրցը վիճարանությունների առարկա է հանդիսացել մերձավոր-արևելյան խեցեղործության խոշոր գիտականի և ուսումնասիրողների մոտ, սակայն այդ հարցում վերջնական պարզություն չի մտցված։ Նրանց մի մասը շողյուն խեցեղենի արտադրության հավանական կենտրոն համարել է Իրանը (Վիգնիեր, Պեզարդ, Միդեոն, Կյոխլին և ուրիշներ), մյուսները առաջ են քաշել Հոմեհա-բեդպատական տեսությունը (Բուտլեր, Ալի Բեյ Բադհատ և այլն), մեկ այլ խումբ այն համարել է Միջագետքը (Ջառե, Կյունել, Դիմանդ, Լեյն և ուրիշներ)։ Սամառայում թրծման հնոց և խոսան չի դտնվել, սակայն Ռեյում էրիխ Շմիդտի պեղումների ժամանակ դանվել է խոտան (Բոստոնի արվեստի թանգարանի և Ֆիլադելֆիայի համալսարանի միացյալ արշավախումբ⁵⁷)։ Արար աշխարհագիր Իրն-ալ Ֆակիհը նշում է IX դ. Ռեյում «ոսկեղոծ անոթների» առկայության վերաբերյալ։ 1927—1928 թթ. Ունվալայի կողմից Շոշում րացվել են թրծման հնոցներ շողյուն խեցեղենի ընկորներով և եռտանիներով (IX դ.)⁵⁸։ Ինչպես տեսնում ենք նյութերը շատ հակասական են և իրավացիորեն բանավեճեր են առաջացնում, սակայն մի բան պարզ է, որ արդեն IX դ. հիշյալ տեխնիկան նկատելի ըրաճրության վրա էր դտնվում։

Շողյուն խեցեղենի արտադրությունը Մերձավոր Արևելքում, Ինչպես հայտնի է, տալիս է խոշոր ընդմիջում և նորից երևան է դալիս XII դ. երկրորդ

⁵⁷ A. U. Pope, նշվ. աշխ., էջ 1462, նույնի, identification of Iranian Falence, III. Международный Конгресс по Иранскому искусству и археологии, М.—Л., 1935, стр. 175.

⁵⁸ J. M. Unvala, Note on the Lustred Ceramics of Susa, BAIPA. № 2, 1939, 79.

կեսում ամբի կատարուլ ձևերով: Այս տիպի ամենավաղ անոթներից մեկը թվագրվում է 1179 թ. և պահվում է Բրիտանական թանգարանում: Կյունենյն առ ընդմիջումը բացաարում է նրանով, որ խալիֆաթի անկումից հետո արհեստավորների մի խումբ, որի ձեռքում էր կենարոնացված շողուն խեցեղենի արտադրությունը և, որոնք հավանաբար խստադուլնս թաքցնում էին նրա սլատրատսման դադարիցը, տեղափոխվում է Եգիպտոս, ուր աշխատանքային ավելի հարմար պայմաններ կային Ֆաթիմյանների առջունիքում: Նաթիմյանների անկումից հետո, 1170-ական թթ. նրանք թողնում են Եգիպտոսը և հիմնավորվում Ռեյում (Պարսկաստան). Ռաքքայում (վերին Միջագետք) և Իսպանիայում: Այս միաքը ջերտորեն պաշտպանություն է դանում Լեյնի կողմից⁵⁹:

Շողուն խեցեղենի վաղ աիպերի վերաբերուլ այս էքսկուրսը կարևոր հումարեցինք Դվինի նութերի ուսումնասիրության կապակցությամբ, քանր որ այն ինեյով Մերձավոր Արևելքի առավել խոշոր առևտրա-արհեստավորական կենտրոններից մեկը IX—X դդ., յէր կարող հեռու մնալ խեցեղենի արտադրության տեխնիկայի բնագավառում աեղի ունեցած նորություններից:

Դվինի շողուն անոթի բեկորներին նույնատիպ խեցեղեն մեղ հայտնի է Անաիոքի ալ-Մինա թաղամասի պեղումներից⁶⁰: Նման տեխնիկայով դարգարված անոթներ հանդիպում են նաև Սամառայում:

Դվինում հայտնաբերված շողուն թասի բեկորներն իրենց զարդամտիվներով և գուլներով բաղդաավում են նաև Ֆուստատում (Եգիպտոս) հայանաբերված խեցեղենի հետ: Ռ. Շնեյդերը Ֆուստատի նմանորինակ խեցեղենը թվագրում է 880—900 թթ.⁶¹, որին մենք լիովին համաձայն ենք: Շողուն խեցեղենի րաղմապիսի գյուտերը Ֆուստատում խոսում են այն մասին, որ այս քաղաքն էլ է նրա արտադրության կենտրոններից մեկը: Հավանական է, որ Դվինի անոթը ներմուծված լինի Եգիպտոսից:

Այսպիսով, Դվինի IX դ. ջնարակած խեցեղենն աչքի է ընկնում պատրաստման, անոթների ձևերի և դարդարման րաղմաղանությամբ: Ջնարակած խեցեղենի արտադրության բնագավառում Դվինը հտնդիսացել է Անդրկովկասի խոշորագույն կենտրոններից մեկը և նկատելի կնիք է թողել այլ կենտրոնների արհեստային արտադրանքի վրա: IX դ. Դվինն առևտրական և մշակութային սերա կապերի մեջ է եղել Մերձավոր Արևելքի, Եգիպտոսի և այլ երկրների հետ:

Խոսելով ջնարակած խեցեղենի մատին, պետք է կարևոր տեղ տալ անոթների, մասնավորապես քրեղանների ձևերին: Նրանց արաաքին ձևերի և առանձին մանրամասների ուսումնասիրությունը երևան է բերում մի շարք առանձնահատկություններ, որոնցով դրանք տարրերվում են մյուս դարաշրջանների նույնատիպ անոթներից: Մյուս կողմից շատ ընորոշ են ներմուծված ձևերը, որոնք դրեթե բացարձակ մեծամասնությամբ այլ տիպի են, եթե չհաշվենք տեղական ընդորինակությունները:

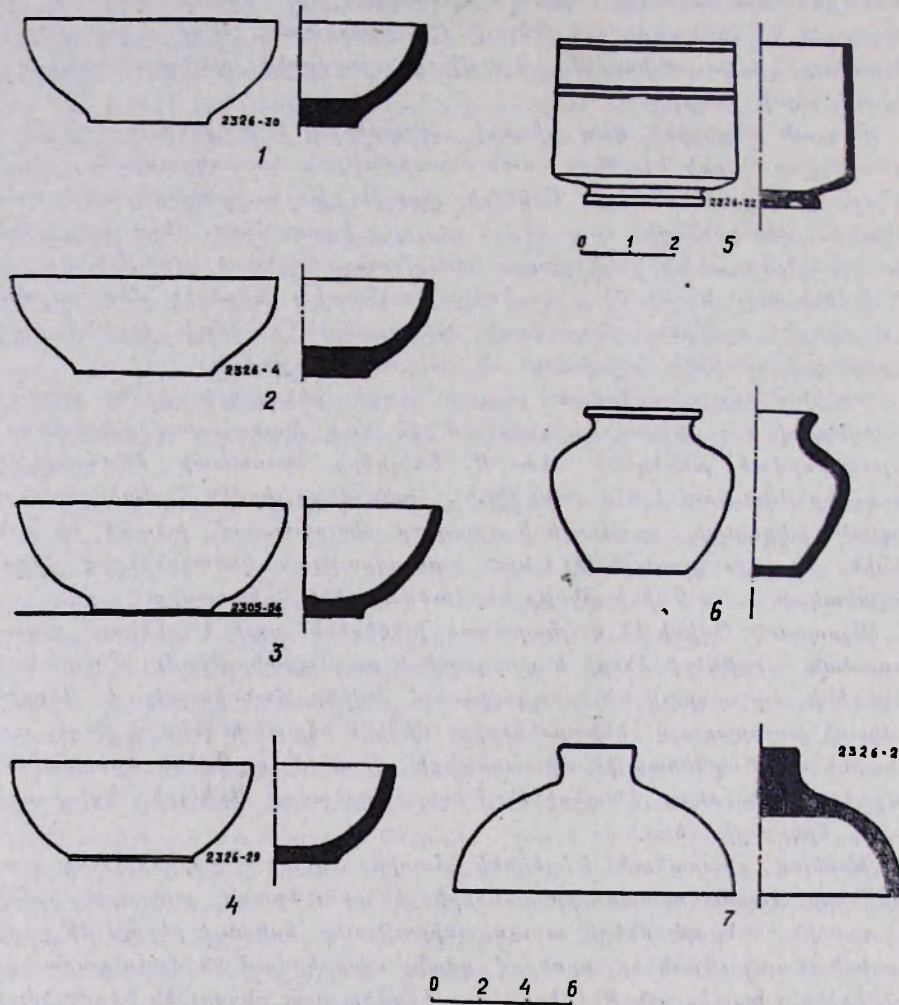
Տեղական արտադրանքի քրեղանները բաժանվում են երկու խմբի՝ հարթ

⁵⁹ Arthur Lane, Medieval Finds at al Mina in North Syria, „Archaeologia“ LXXXVII, էջ 29.

⁶⁰ A. Lane, սյգ. աշխ., ադ. XVI, 1:

⁶¹ R. Schnyder, Tuluñdische Lüsterfayence, „Ars Orientalis“, vol. V, էջ 76, ադ. 9, նկ. 45:

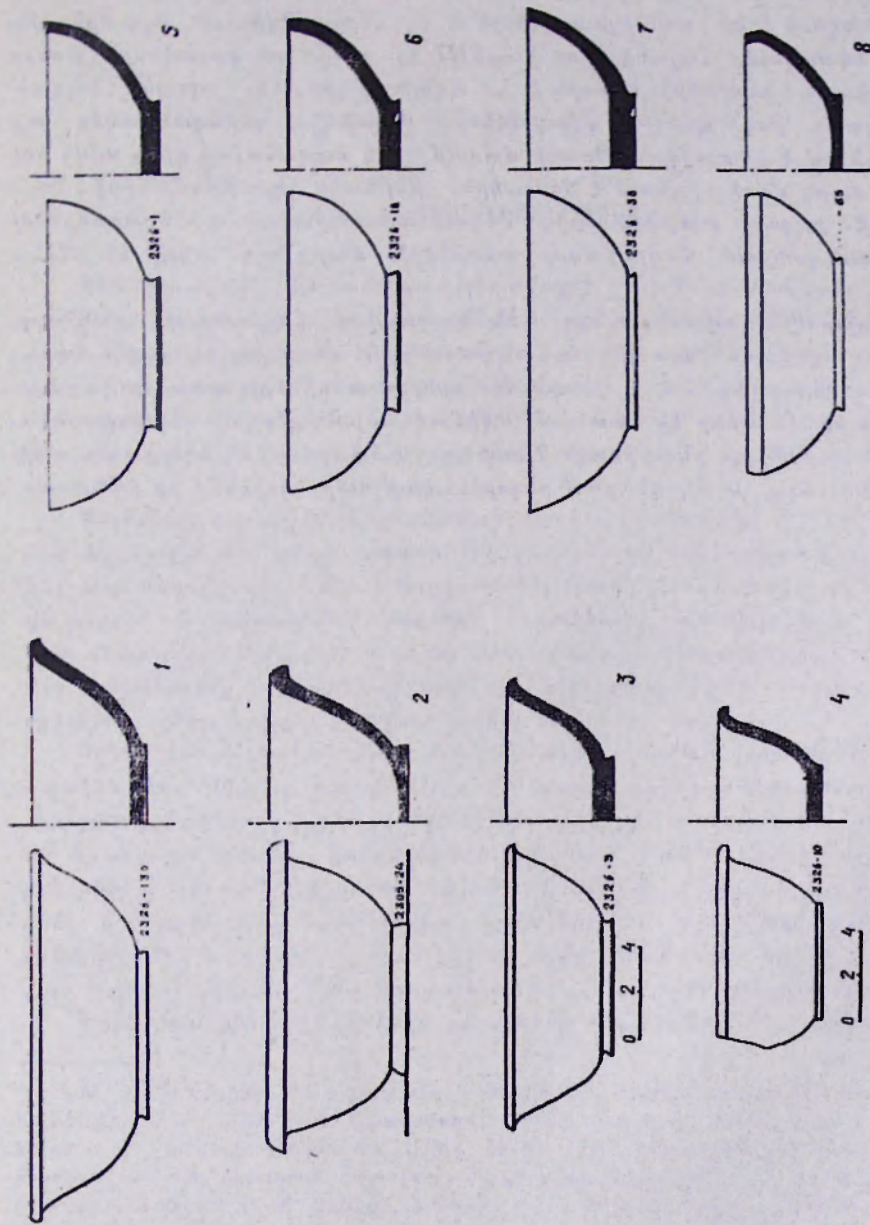
հատակով և օղակաձև նստուկով: Որպես կանոն հարթ հատակով քրեղանները ավելի փոքր են և չափերով համարյա միատեսակ (բարձրությունը՝ 4,5 սմ, հասակի արամադիծը՝ 5,0 սմ, բերանի տրամադիծը՝ 10. 0 սմ): Այս քրեղանների ձևերը նույնն են՝ պատերը փոքր կորությամբ միանում են հատակին, իսկ պսակները ուղիղ են (նկ. 27₁₋₃): Նույնիսկ արտաքին համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նրանք միևնույն արհեստանոցում են

Նկ. 27. Ջնարակած քրեղանների և այլ անոթների ձևեր:

ւլատրաստվել, այդ մասին է խոսում նաև զարդարման միևնույն ոճը: Ընդհանրապես ջնարակած անոթների սկզբնական ձևերի մասին խոսելիս, մենք չենք կարող նրանց դիտել մասսայական արտադրության տեսակետից: Մի բան սպարդ է, որ նախնական շրջանում այդ արտադրությունը Դվինում կարող էին ձեռնարկել մեկ կամ երկու մեծ արհեստանոց: Այստեղից էլ դալիս է ձևերի և հարդարման միատիպությունը: Օղակաձև նստուկով բրև-

Նկ. 28. Ջնարակած քրեղանների ձևերը

անների շափերը մեծ են (բարձ.՝ 7,3—7,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 9,0—10,5 սմ, ոտքը բարձ.՝ 1,0 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 19,5—21,0 սմ (նկ. 28₁₋₇): Նստուկը մակերեսային է. մի բնորոշ հանդամանք, որ նշանց տարբերում է սվեյի ուշ շրջանի քրեղանների նստուկներից: Պատերի միացումը հատակին կորուժյաւսք, նույնպես բնորոշ է այդ շրջանի ձեօրն և շարունակում է իր գոյութունը մինչև X դ. վերջը (Դվինում այդ երևույթը լավ է նկատվում): Հայտնի է, որ XI—XIII դդ. անոթների նստուկները (խոսքը քրեղանաձև անոթների մասին է), սվեյի խորն են, այսպես կոչված՝ կրունկաձև. իսկ պատերի միացումները հատակին դերաղանցապես այլ սկզբունքով է կաաարված: Պսակի մասում այն ուղղահայաց դիրք ունի. իսկ հետո ուղիղ դժով միանում է հատակին, թեթևակի կորուժյամբ (նկ. 28₃): 1968 թ. քաղաքի թաղամասերից մեկում արտադրական արհեստանոցների շրջանում գտնված հտրյուրավոր անոթների ձևերը այդ տիպի են (XII—XIII դդ.):

Բոլորովին այլ սկզբունքով են կատարված ներմուծված անոթները: Այստեղ օղակաձև նստուկին համապատասխան մենք ունենք արդեն դուրս թեքվող պսակ (նկ. 28₁₋₂), որի հետևանքով անոթների պատերը կտրվածքում ալիքաձև աեսք են ստանում: Դվինում հայանաբերված մերձավոր-արեւմելյան անոթների ընդօրինակութունները կաաարված են ձևերի հետ մեկտեղ (նկ. 28₃₋₄): Այլ դեպքում ընդօրինակութունը կկոչցներ իր իմաստը:

V. ԱՊՍԿԵԳՈՐՆԻԹՅՈՒՆ

ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԿԱՐՅԱՆ ԱՊԱԿԻՆ

Կենտրոնական թաղամասի պեղավարի շերտագրական պատկերը չնութադրելիս նշեցինք, որ վաղ միջնագարյան հնագիտական նյութերը, մասնավորապես ապակին, հայանաբերվում են քիչ քանակությամբ: Կարևոր է այն հանդամանքը, որ ապակին խիսա բնութագրական է ուշ անտիկ և վաղ միջնագարյան մշտկույթին, հայտնաբերվում է միայն շինության հատակի վրա, իսպառ ռացակայում է հորերից գուրս եկող և IX գ. թվագրվող նյութերում:

V—VII գգ. ապակին պատրաստման եղանակով միատիպ է (սառը մշակման եղանակ): Այս ապակիների վերաբերյալ տպագրված են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ և հոգվածներ¹, որանվ լուսարանված են աարբերվայրերում հայանաբերված տաշված ապակիների ախինոլոգիան, կիրառման հնարավորությունները և այլն: Չխորանալով տեխնոլոգիական հարցերի մեջ, կաշխատենք մի քանի ղիտողություններ անել տվյալ ապակու թվայրության վերաբերյալ, կապված Դվինի նյութերի հետ:

Դվինի կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված վաղ միջնագարյան ապակին (նկ. 302, 7, 12, աղ. XXIII, 1) հաստ, գեղնավուն և կանաչավուն, տաշված ըլթակներով (կլոր ու ձվաձև) թասիկների և սրվակների բեկորներ են: Որպես պարագիր կանոն ձևաձև ըլթակներ ունեն միայն սրվակների բեկորները: Մի այգպիսի սրվակ հայտնի է 1938 թ. պեղումներից, որը շատ մոտ է միջագեաքյան նույնատիպ սրվակներին²: Այս տիպի սրվակների բեկորներ մեր պեղումներից գտնվել են թվով հինգ հատ: Նրանք կանաչավուն ապակուց են, 2—3 մմ հաստությամբ (с, d, e,—20 քառակուսիներում):

Կլոր, փորագիր ըլթակներով բեկորները պատկանում են գերադանցա-

¹ М. А. Тиханова, Из материалов Дубосарского отряда Молдавской экспедиции, КСИИМК, № 57, 1955; Э. А. Сымонович, Стеклопосуда середины I тысячелетия н. э. с нижнего Днестра, КСИИМК, № 69, 1957. Անգրկովասյան ապակու զերաբերյալ տե՛ս Գ. Տիրադյանի, Հացավան ամրոցի պեղումները 1962 թ. Ս. Ա. Չիլաշվիլի, Городище Урбниса. Р. М. Ваидов, Мингечаур III—VIII вв., Դվինի ապակիների վերաբերյալ՝ Р.М. Джанполадян, Резное стекло из Двина, СА, 1958, № 1; Ա. Ա. Քալանթարյան, Դվինի նյութական ստեղծությունը IV—VIII դդ., Մերձավոր Արևելքի տաշված ապակիների վերաբերյալ տե՛ս R. Pinder—Wilson-ի, С. J. Lamm-ի, R. Ghirshman-ի և այլոց աշխատությունները (նայել հաջորդ աղատագրերը):

² R. Pinder—Wilson, Cut-Glass vessels from Persia and Mesopotamia, the British Museum Quarterly, vol. XXVII, № 1—2, Autumn, էջ 33:

կանաչավուն ապակիները, որոնք խիստ քայքայված են, հանդիպում են ալեխի ուշ շրջանի շերտերում և թվագրվում են VIII—IX դդ.: Այս թվագրումը նրանք առավել հաստատվում է Հացավան ամրոցում գտնված նյութերում. ուր կանաչավուն ապակիները բացակայում են:

Տաշված ըլթակներով ապակիները բազմաթիվ են նույնատիպ նյութերով, որոնք հայտնի են Ուրրնիսի, Մինդեշաուրի, Աուգրիլանի և անբրկովկասյան այլ հուշարձանների պեղումներից: Այդ նյութերի միատեսակությունը ընկանարար հարց է դնում ապակիների տեղական կամ ներմուծված ընդթր պարզելու համար: Դվինը վաղ միջնադարում Անդրկովկասի ապակեգործական կենտրոններից մեկն էր: Այս անտարկելի փաստը հաստատվում է ապակու, այդ թվում և տաշված, բազմաթիվ գյուտեռով: Միաժամանակ տաշված ապակիները ներմուծվել են Իրանից և Միջագետքից, որոնք իրենց սշապամբ և որակով լրիվ տարբերվում են տեղական օրինակներից և քանակությամբ քիչ են:

Ապակե թասի խիստ հետաքրքիր բեկոր գտնվել է 1966 թ.: Այն իր վրա կրում է շրջկենտրոն խորը զարդեր: Ապակին կիսաթափանցիկ է և հաստ (4—5 մմ): Այդ տիպի ապակիները, որոնք նույնպես պատրաստված են սառը մշակման եղանակով, Անդրկովկասում զրեթե բացակայում են, իսկ մեզ մոտ գտնվել է առայժմ երեք բեկոր՝ երկուսը Դվինում, մեկը՝ Հացավանում: Նույն տիպի ապակիներ մեզ առայժմ հայտնի են միայն Իրանից, այն էլ շատ քիչ քանակությամբ: Անշուշտ, ինչպես Դվինի, այնպես և Հացավանի նշված ապակիները ներմուծված են հավանաբար Շուշից⁶, որտեղ հայտնաբերված շրջկենտրոն զարդերով ապակիները թվագրվում են VI—VII դդ.: Նույնատիպ ապակիներ հայտնի են նաև Կիչ քաղաքից: Միջնաբերդում 1967 թ. գտնված շրջկենտրոն զարդերով թասի կեսը դուրս է եկել վաղ մարզպանական շերտից և թվագրվում է IV—V դդ.: Նույն ժամանակաշրջանով է թվագրվում նաև Հացավան ամրոցում գտնված բեկորը:

V—VIII դդ. է վերաբերում 1964 թ. e—19 քառակուսում գտնված փոքրիկ սրվակը: Ապակին իր որակով մոտենում է տաշված ապակիներին (հաստութ.՝ 2 մմ): Արվակն ունի վեց նիստ, ընդ որում այդ նիստերը միմյանցից բաժանված են ավելի փոքր նիստերով: Նիստի լայնութ.՝ 0,5 սմ է. սրվակի բարձր.՝ 6,3 սմ: Այն պատրաստվել է կաղապարում, ունի նեղ բերան և կարծվիղ, որը նույնպես նիստերի է բաժանված: Հատակը ուսիակ է: Սրվակը գտնվել է շերտում և չունի զուգահեռներ IX դ. հորերում հայտնաբերված ապակե անոթների հոծ զանգվածում: Ընդհանրապես IX դ. ապակու համարածուում բացակայում են հաստ ապակուց բազմանիստ սրվակները, որը մեզ ենթադրել է սալիս նրանց վաղ ժամանակաշրջանին պատկանելու մասին: Այս տիպի անոթները կարող էին օգտագործվել օժանելիքի պահպանման և տեղափոխման համար:

⁴ Հացավանում հայտնաբերված ապակիները դեղնավուն են և իրենց ձևով մոտենում են առաջին խմբին:

⁵ P. M. Джанполадян, Резное стекло, стр. 269.

⁶ C. J. Lamm, Les verres trouvés a Suse. Syria, 1931, vol. XII, նույնի, Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem Nahen Osten, Berlin, 1929—1930: Dieulafoy L'Acropole de Suse, t. III, 1891, և այլն:

⁷ D. B. Harden, Glass from Kish. Iraq, 6. 1, մաս 2, 1934, տե՛ս նաև Գ. Տիրացյան, Հացավան ամրոցի 1963 և 1965 թթ. պեղումների նյութերը, ՊԲՀ, 1968, № 1, էջ 286:

V—VIII դդ. ապակինների փոքրիկ ժողովածուի մեջ են մտնում մոզաիկ սպակու մի քանի օրինակներ ուլունքների և խաղափուլերի ձևով: Մոզաիկ սպակինների պատրաստման բարդ տեխնիկան՝ միշնագարում կիրառվում էր միայն ուլունքների լատրաստման սեջ: Կենտրոնական թաղասասում պեդումների ժամանակ գտնվել է երկու ուլունք՝ պատրաստված մոզաիկ ապակուց: Մեկն ամբողջական է (2326/108), տակառածև: Ուլունքը բաց մոխրագույն է, որի մեջ ներդրված են դեղին և դարչնագույն կետեր և թելեր: Մյուս ուլունքից (նույնպես սուպակածև) պահպանվել է միայն կեսը: Այն իր մրա կրում է դեղին, կապույտ և դարչնագույն երանգներով շերտեր: Սրևու ուլունքներն էլ ըստ գտնված վայրերի թվագրվում են VIII դ., սակայն չի բացատրված նրանց ավելի վաղ շրջանին պատկանելը:

Այդ նույն տեխնիկայով են պատրաստված փոքրիկ կոնաձև առարկաները⁹, Դվինում այդ առարկաներից հայանի է մոտ երկու տասնյակ: Մոզաիկ եղանակով պատրաստված կոնաձև իրերի վերաբերյալ Սմիթն այն կարծիքն է հայտնում, որ նրանք ներդիրներ են¹⁰: Իհարկե, այդ զուրկ չէ հավանականությունից, բայց մեզ թվում է, որ զրանք խաղափուլեր են: Պետք է ասել, որ կենտրոնական թաղամասում գտնվել է մի այդպիսի կոնաձև իր՝ պատրաստված հասարակ կավից, մեկ հատ էլ՝ կարմրավուն աուֆից (2450/44): Մոզաիկ ապակուց կոնաձև խաղափուլը (բարձրութ.՝ 1,5 սմ, նստուկի տրամագիծը՝ 2,0 սմ) կապտավուն ֆոնի վրա ունի սպիտակ ներդիրներ: Այն գտնվել է VIII—IX դդ. շերտերում, սակայն այդ իրերը հիմնականում ուշ անտիկ ժամանակաշրջանից են և հարատևում են մինչև վաղ միջնադարը:

Սի վերջուպես V—VIII դդ. ապակինների փոքրիկ խմբի մեջ են մտնում նաև խճանկարի հատիկների մի փոքրիկ հավաքածու, որոնք ապակու պատտույից են: Հայաստանում սպակին խճանկարային արվեստում հավանաբար լայն տարածում է ստանում սկսած VI—VII դդ.: Դվինի մայր եկեղեցին VII դ. 20-ական թթ. վերջնական վերակառուցումից հետո, իր ներսում, հատակի և պատերի վրա ունեցել է ճոխ հարդարանք խճանկարի և, դուցե, որմնանկարի ձևով: Ապակե խճանկարը արվել է եկեղեցու պատին, քանի որ հատակի խճանկարը դույնդույն քարերից է¹¹: Ապակե հատիկները հիմնականում հայանաբերվել են 1—19 քառակուսու սառիին շերտում: Դրանք փոքրիկ խորանարդներ են 0,5×0,5×0,5 0,7×0,7×0,7 1,0×1,0×1,0 սմ չափերի: Հատիկները ասարբեր դույնի են՝ կանաչավուն, կապավուն, բաց դեղնավուն թափանցիկի հասնող: Հատիկների մեջ կան սոսանձին օրինակներ, որոնք պատված են ոսկու բարակ շերտով:

IX ԻԱՐԻ ԱՊԱԿԵ ԻՐԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Դվինը անդրկովկասյան ապակեգործական իռոշոր կենտրոններից մեկն էր և իր արտադրանքով շէր ղիշում մեծ հոշակ և ասրածում ստացած

⁸ Մոզաիկ ապակինների պատրաստման վերաբերյալ մանրամասն ան՝ս Н. Качалин, Стекло, М., 1959.

⁹ Ա. Կալանդրյան, Դվինի նյութական ժաղկույթը, աղ. XXXIV, 2—5.

¹⁰ R. W. Smith, Glass from the ancient world. New-York, 1957, էջ 243—244.

¹¹ Ա. Պատրիկ, Խճանկարի արվեստը հայերի մոտ և Դվինում հայտնաբերված խճանկար հատակը, ՊՅԶ, 1964, № 2.

անծավոր-արևելյան կենտրոնների ապակե անոթներին: Մինչև վերջին ժամանակներս ենթադրվում էր, որ Դվինում տեղական ապակու արտադրությունը սկզբնավորվել է X դ., չորս ունենալով գերազանցապես Դվինի մրջնա-րերգում գտնված նյութերը: Սակայն ոճական և որոշ քանակությամբ քիմրական անալիզները ցույց ավեցրին, որ Դվինում ապակու արտադրության որոշակի առկայություն նկատվում է դեռևս վաղ միջնադարում: IX դ. սենք արդեն ունենք մեծ հստությամբ և դեղարվեստական բարձր ճաշակով պատրաստված ապակե անոթների հոծ ղանգված, որոնց տեղում պատրաստելու հանգամանքը ոչ մի կասկած չի հարուցում: Ելնելով նյութերը սիտարրությունից և ապակու որակից, բացառված է այն հանգամանքը, որ ըրանք պատրաստվել են մեկ կամ երկու մեծ արհեստանոցներում: Գտնված նյութերի մանրադնին քննությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ մենք գործ ունենք միևնույն ապակեգործ արհեստավորի կամ արհեստանոցի հետ, որի կնիքը նկատվում է պատրաստի արտադրանքի վրա:

Կենտրոնական թաղամասում գտնված նյութերը տեղական լինելու հանդամանքը նաև ապացուցվում է ապակե անոթների խոտանի գլուտերով: Գտնվել են ապակե թասերը, դամպարների և զարդարուն անոթների արտադրական խոտան, որն առաջացել է կաղապարների մեջ փշելու ժամանակ (2447/17, 2448/6):

Կենտրոնական թաղամասում IX դ. թվագրվող ապակե անոթները գնդազանցապես դուրս են եկել շինություն մեծ հողերից: Կիրառական տեսակները նրանք բաժանվում են մի շարք խմբերի: Քննենք դրանք առանձին-առանձին:

Փոքագիր ապակե անոթներ. Կենտրոնական թաղամասում փոքագիր ապակիները հայտնաբերվել են բեկորներով և շաա քիչ են: Հիմնականում դրանք բաժակներ են, որոնք հանդես են գալիս երկու տիպով: Առաջին տիպին կտրելի է վերագրել հաստապատ (4.5—5,0 մմ), բաց դեղնավուն զուլնի, ուղիղ պատերով և հարթ հատակով բաժակները (2447/10, 20), որոնք պտնվել են 1—18 քառակուսու փոքրիկ սենյակի հատակի վրա (նկ. 21 Տ. 11): Նրանցից մեկն իր վրա կրում է թույլ նշմարելի, սխեմատիկ արված հորիզոնական և ուղղահայաց «եղևածև» զարդեր, ուղղահայաց ակոսներ: Բեկորները թույլ չեն տալիս ամբողջացնելու զարդը, սակայն այն տպավորություն է ստացվում, որ փորագործը վարպետն աշխատել է պատկերել ոճավորված ծառ: Երկրորդ անոթի վրա արդեն զտրդն արված է խորր և այստեղ մենք ունենք փոփած տերևների (դուցե՝ արմավենի) պատկերը (բարձրությունը՝ 10,0—11,0 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 12,0 սմ):

Բաժակների մյուս տիպը ևս ներկայացված է երկու անոթով, ի տարբերություն նախորդների, այստեղ տպակին թափանցիկ է, իսկ հատակները նեղ են և պատերը որոշ թեթևությամբ դուրս են փոփած (նկ. 315): Այս բաժակների զարդերը պարզ են. ռոժտկների ստորին և վերին մասերը ուղղահայաց կամարներով միացած ակոսներով բաժանվում են նիստերի, իսկ, կենտրոնական մասում արված են հորիզոնական շուրջանակի ակոսներ. (2326/156): 2326/157 ռոժտկն ունի միայն հորիզոնական ակոսներ:

Այս տիպի տնոթների պատրաստման տեխնիկական հստորների, թվազրության և պատրաստման վայրի վերաբերյալ կտն ըաղմտթիվ աշխատանքներ, որոնք դերազանցապես նվիրված են Մերձավոր Արևելքի ապակեգործու-

թլանը²² Դվինի նույնատիպ անոթները հատուկ բնութիւն են ենթարկվել շո. Հանփոլսդանի կողմից²³, որն անոթների մի մասը տեղական արտադրութեան արգասիք է համարում: Պետք է նշել, որ կենտրոնական թաղամասից հատնաբերված ապակիները կառուր են նաև թվագրութեան իմաստով և հշտում են նրա սահմանները՝ IX—X դդ.:

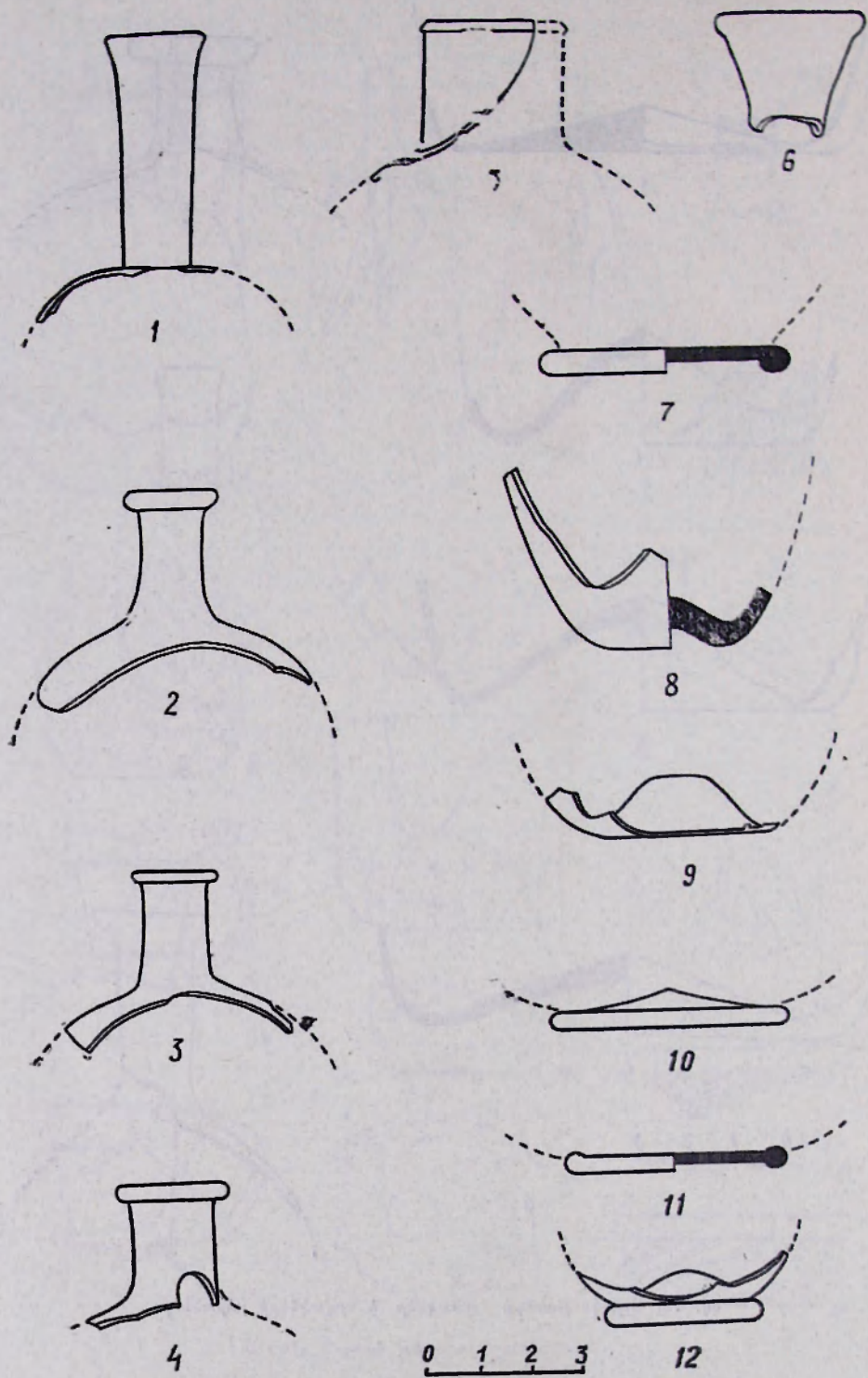
Փոքր շափի սրվակներ. կենտրոնական թաղամասի ժողովածուում շատ չափազանց են հանդիպում. հայտնի են ընդամենը երեք հատ: Արկու սրվակները բարակապատ են և պատրաստվել են աղատ փշման եղանակով: 2446/9 սրվակը գլանաձև է, կանաչավուն, նստուկը կլոր է, հավանաբար անսթըր դրվել է պահպանակի վրա և կարող է ալքիմիկոսի փորձանոթ լինել (պահպանված մասի բարձրութ.՝ մոտ 4,0 սմ, տրամագիծը՝ 1,6 սմ, ապակու հաստութ.՝ 1 սմ): Նույնատիպ մի սրվակի հատակի մաս հայտնի է 1965 թ. պեղումներից: Ապակին մանր, ցանցկեի հասնող ձաքեր ունի, սակայն սահպանված մասը ցուլց է տալիս, որ այն եղել է գեղեցիկ սրվակ (2447/17): Տրամագիծը՝ 1,5 սմ, պահպանված մասի բարձրութ.՝ 1,0 սմ:

Սրբորդ սրվակից պահպանվել է սիալն բերանը և հատակը իրանի մի մասում: Բեկորները ցուլց են տալիս, որ այն եղել է քրչ ուռուցիկ փորով սրվակ, նեղ բերանով, համեմատաբար երկար վզով: Վզի և իրանի միացման տեղում արված է վերադիր շուրջանակի զարգ: Նստուկը փոքր է և օղակաձև (նկ. 32c), Բարձրութ.՝ մոտ 7,5 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 1,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 2,0 սմ: Այն գտնվել է 1964 թ. պեղումների ժամանակ հորից և թվագրվում է IX դ.: Հավանաբար, այս տիպի սրվակներն շատազորովել են Եմանելիթի կամ զանազան գեղանյութերի համար:

Սեճադիր սրվակներ. Հանդիպում են գերազանցապես բեկորներով (պահպանվել են բերանները և հատակները) և հասնում են շուրջ երկու տասնյակի: Նոանք տարբեր հաստութեան և երանգի սրվակներ են, միայն մեկ օրինակի շրթին պահպանված է էանթի հետքերը (2446/1): Այն խիստ քաղաքաված, քիչ հաստ, կանաչավուն ապակուց սրվակի բերանի մաս է վզով: Վզի վրա շուրջանակի գնում են վերադիր զարդեր (նկ. 31, աղ. XXXV, 4): Պսակը գուրս է փոխված և իր վրա ունեցել է բարձր կանթ (պահպանված մասի բարձրութ.՝ 6,0 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 4,5 սմ, վզի արամագիծը՝ 2,0 սմ): Սրվակների մի մեծ խումբ բարակապատ, վատորակ կանաչ ապակուց է, անփուլթ ծաված շրթով և կարճ վզով (նկ. 32e, 33²⁻⁴): Բերանի տրամագիծը՝ 1,7—2,5 սմ: Անդույն, թափանցիկ բարակապատ սրվակները զուրկ են պսակներից և ունեն համեմատաբար երկար վզ (նկ. 32g, 33¹): Բերանի տրամագիծը՝ 2,0—3,0 սմ: Այստեղ կարևոր է նշել, որ բոլոր ծաված պսակով կանաչավուն սրվակներն ունեցել են ներճկված նստուկներ (նկ. 33^{8,9}), իսկ անդույն սրվակների հատակներն օղակաձև են (2446/23, նկ. 33^{7,10-12}): Հատակների տրամագծերը տատանվում են 2,5—4,8 սմ: Կան նաև բաց շագանակագույն, մանուշակագույն ապակուց, ուղիղ պսակներով սրվակի բեկորներ, որոնք խիստ սակավ են հանդիպում կենտրոնական թաղամասի ժողովածուում և հավանաբար ներմուծված են (նկ. 33^{5,6}):

²² C. J. Lamm, *Mittelalterliche Glaser., նույնի*, Das Glas von Samarra, Berlin, 1928; *նույնի*, Glass from Iran in the national Museum, Stockholm, 1935 և այլն:

²³ P. M. Джанполадян, *Резное стекло Двина*, стр. 268—274.

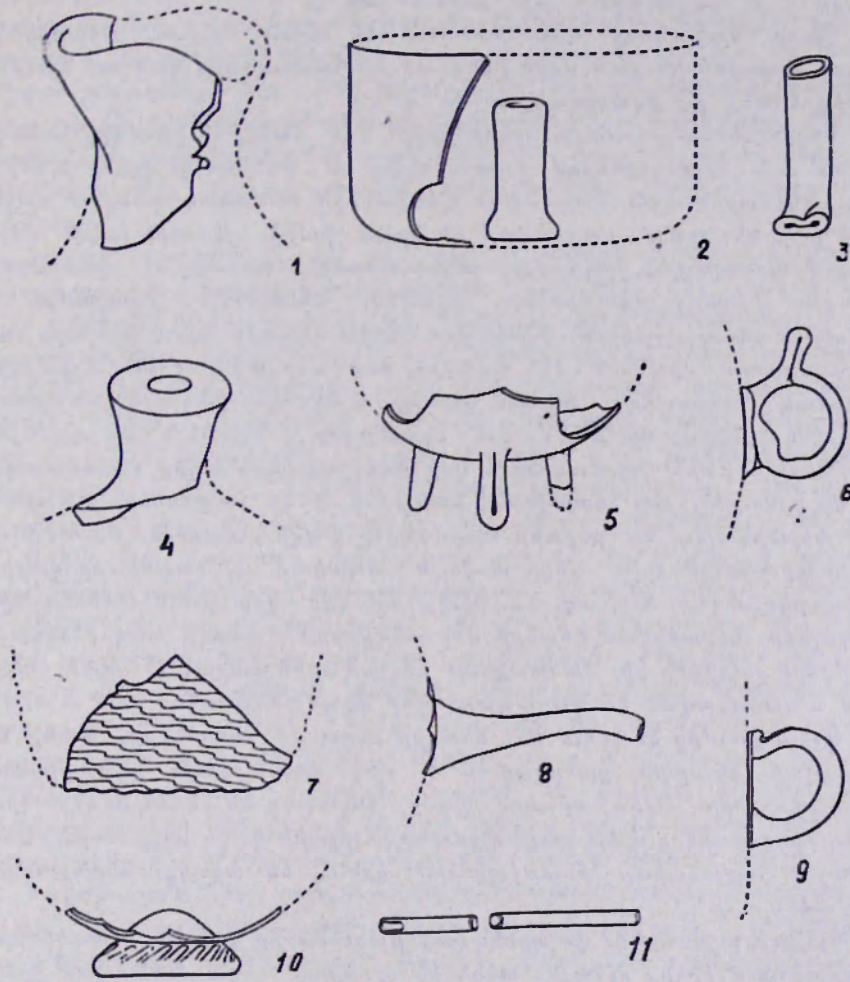

Նկ. 33. Ապակե սրժակների բեկորներ:

նստուկներ (նկ. 33^{ա,բ}), իսկ անգույն սրվակների հատակներն օղակաձև են (2446/23, նկ. 33 7.10—12): Հատակների տրամագծերը տատանվում են 2,5—4,8 սմ: Կան նաև բաց շագանակագույն, սանուշակագույն ապակուց, ուղիղ սյակներով սրվակի ընկորներ, որոնք խիստ սակավ են հանդիպում կենտրոնական թաղամասի ժողովածուում և հավանաբար ներմուծված են (նկ. 33^{ա,բ}):

Սրվակների ընկորներ են հայտնաբերվել նաև ց—19 քառակուսու հորում, սակայն նրանք խիստ իրիզացիայի են ենթարկված (2447/21): Անդհանրապես այդ հորի վերին շերտի ապակիները խիստ տարբերվում են ստորին շերտի ապակիներից և իրենց վրա կրում են աղբրի ազդեցությունը:

Նկ. 34. Անանի անոթների ընկորներ:

Սրվակներից երկուսը հաստապատ են: Մեկը ղեղին գույնի մասսիվ բերան է, կարճ վղուվ (բարձրութ.՝ 2,0 սմ), իսկ մյուսը կանաչավուն ապակուց, կարճավիղ սրվակի շրթամաս է (2446/15), որն արտաքին տեսքով որոշ նմանություն ունի սնդկամաններին (նկ. 34): Նման տիպի ամբողջական

սրվակներ հայաստանի վրա են Ուրբնիսիում և ցուցադրված են Վրաստանի պետական թանգարանում (1—62—4038):

Հիշյալ անոթներից տարրերվում է 2326/150 սրվակը (աղ. XXXIII. 2). սրը դտնվել է 1965 թ. ց—18 քառակուսու հորում, հավանաբար, հոգնորականների հողմից խաբքրած սպասքի հետ: Այն շատ նուրբ ցղանակով պատրաստված անոթ է, սլացիկ երկար վզով. փոքր դուրս փոված պսակով: Վզի վերին մասով անցնում է վերադրը շրջանաձև զարդ: Սրվակն ունի հեղեցիկ կանթ, որը մի կողմով հենվում է ղնդաձև իրանին, իսկ վերին մասում միանում պսակին: Բարակապաա այս սրվակն իր վճիտ կապտավուն դույնով, կենտրոնական թաղամասում հանդիպող ապակիները մեջ եղակի է և հավանաբար այն ներմուծված է:

Բուրբ սրվակները պատրաստված են աղատ փլման տեխնիկայով: Հիշյալ սրվակներին շաա մոա կանգնած են կապաղակից գտնված նյութերը, որակը նրանք ևս թվադրվում են IX դ.¹⁴:

Սափորներ. Այս տիպի անոթներից մեղ հասել են շատ քիչ քանակությամբ՝ այն էլ բեկորներով (պահպանվել են կանթերով վզերը և բերանները): Կենտրոնական թաղամասի պեղումների ժամանակ գտնված սափորները յոթն են, որոնք բաժանվում են կրկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ են մանում կանաչավուն ապակուց, լայնաբերան, հավանաբար ցածրանիւտ, ուռուցիկ իրանով սափորները (2446/20, 2326/164): Ապակիների մեջ նկատվում են պղպղակներ: Անոթներն ունեն մասսիվ կլոր կանթեր, որոնք վեղին մասում միանում են պսակին, իսկ սաորին մասում՝ վզի, իրանի սիացման աեղին: Վզի մասում վերևից և ներքևից անցնում են վերադիր դծեր (նկ. 31_{9,13}, աղ. XXXV, 5): Հեաաքրքիր է նկաաել, որ այս խմբի անոթների բերանի տրամագիծը և վզի բարձրությունը ուղիղ համեմատական են, մի երևույթի, որը նկատվում է նաև IX դ. կավե սափորների պատրաստման աեխնիկայում ևս (բերանի տրամագիծը և վզի բարձրութ.՝ 5,5—7,0 սմ): Նույնատիպ անոթներից մեկը անգույն ապակուց է, սակայն իրիղացիայի է ենթարկված (նկ. 31₁, աղ. XXXVI.5): Այն վզի վրա կրում է կեատուարդեր և օվալներ, ներառնված կեաերի մեջ անմիջապես պսակի աակ (2326/176): Անոթների շուրթերը քիչ հասաացված են, ապակին բարակ է: Նման սափորները պաարաստված են կաղապարի մեջ փչելու եղանակով:

Մյուս խումրը կաղմում են ձևավոր բերանով անոթները, որոնք ներկայացված են երկու կանաչավուն և մեկ դարչնագույն շրթնամասերով: Այս սափորները հաստ, որակով ցածր ապակուց են (2446/10,11): Դրանք իրենց ձեով մոտենում են նույն ժամանակաշրջանի կավե նույնատիպ անոթներին և հավանաբար ինչոր շափով կրում են նրանց աղղեցությունը (նկ. 34₁):

Փավաք բաժակներ. կենտրոնական թաղամասից գտնված սպակե իրերի ժողովածուում իրենց ուրույն տեղն են դրավում գեղարվեստական բարձր ձաշակով պաարաստված բաժակ-գավաթները, որոնց քանակը շուրջ շորս տասնյակ է, իսկ բեկորները հարյուրներով դուրս են դալիս պեղավայրի աարբեր հատվածներում: Պեաք է նշել, որ նման բաժակներ Դվինում

¹⁴ Ф. О. Османов, Стеклённые изделия из города Кабалы (на азерб. языке), МКЛ, т. V, Баку, 1964, стр. 153, табл. 1, 9, 10.

Հանդիպում են առաջին անգամ և, ամենակարևորը, զրանք կապվում են Լեկեղեցական սպասքի¹⁵ հետ: Գավաթ-բաժակները գերազանցապես ուղիղ սրակերով, կտր ներճկված հատակով, հաստացված պսակներով անոթներ են, տարբեր զարդերով և դուլների տարբեր երանգներով: Այդ բաժակների համար որպես կանոն ընտրող է ըրանների տրամագծերի և բարձրությունների համապատասխանությունը: Որպես բնորոշ հատկանիշ կարելի է նշել նաև այն հանգամանքը, որ բոլոր բաժակները, ընչին տարբերություններով միևնույն որակի են, մի չափսի են (բարձրութ.՝ 8,5—9,5 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 8,5—9,5 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 6,0—7,0 սս), որը խոսուս է նրանց միևնույն արհեստանոցի արտադրանքին պատկանելու մասին, Լիրառական տեսակեանից միևնույն նպատակը հետապնդող պատվիրատուի մասին: Ժամանակադրական տեսակեանից հիմնականում թվագրվելով IX դ., նկատվում են որոշ ակնհիշական տարբերություններ 1964 թ. և 1965 թ. աստիճան սպակիների մեջ: Մեղ թվում է, որ 1964 թ. ապաեինները, որոնք միաատար են, հիմնականում անգույն և զարդեր խիստ նախնական, մի քանի տասնամյակ ավելի վաղ են, քան 1965 թ. դսնված ապակիների հոծ գանգվածը: Այդ ևն ապացուցում են հորերից դտնված արարական դրամները:

Գավաթ բաժակների մի մեծ խումբ պատրաստված է թափանցիկ, սնկույն բարակ ապակուց և չունի զարդեր (2326/142, 151, 152 և այլն): Եւոյն խմբի մեջ կան բաժակներ (աղ. XXXV, 2), որոնք ստորին մասում ունեն վերադիր թևերով դարդ (2326/139), ունելիով արված սեղմված զարդեր (2146/18, 2447/12, 2326/143 և այլն (նկ. 31_{10,12,14}), ուռուցիկ զարդեր (2446/3): Իրենց վարդերով և դուլներով հակապես աչքի են ընկնում 1965 թ. ց—18 քառակուսու հորում թաքցրած 14 բաժինները, որոնք ամբողջական են (աղ. XXXIV): Դրանք գերազանցապես կանաչավուն ապակուց են և ողջ մակերեսին ունեն թեք ալիքներ (2326/134, 136, 138):

Ավելի լայն, հակառակ ուղղությամբ արված ալիքներով կանաչավուն ապակիներով բաժակները հասա ապակուց են, կիսաթափանցիկ (2326/140, 142, 2447/2) և մեծ մասամբ գտնվել են ց—19 քառակուսու մեծ հորում: ց—18 քառակուսու հորից գտնված ապակիների մեջ իրենց նրբերանգ աչակով աչքի են ընկնում երկուսը: Դրանցից մեկը մուգ գեղնավուն բարակ ապակուց բաժակ է (2326/135), որն իր վրա կրում է ուռուցիկ զարդեր (տե՛ս նաև 2326/145): Մյուսը՝ մուգ գարչնագույն բաժակ է (2326/133), որի հասա պատերին արված են փոքրիկ բջիջներ: Նման բջիջներով վարդեր հանգիպում են նաև կանաչ գույնի բաժակների վրա, նախորդ և հաջորդ տարիների նյութերի մեջ (2446/4, 2450/23 և այլն):

Գավաթ-բաժակների ուսումնասիրվող նմուշների ախպերից հայանաբերվել են Հյուսիսային Կովկասից¹⁶: Կրուպնովն այն կարծիքն է հայտնում, որ դրանք ներմուծվել են Սիրիայից¹⁷: Ապակե բաժակները, որոնք հայտնաբեր-

¹⁵ Ապակիների այս խումբը հրատարակվել է Հո. Ջանփոլադյանի կողմից, որը հանգամանորեն կանգ է առնում նրանց կիրառական նշանակության վրա, Տե՛ս Р. М. Джанполадян, Новые данные о стеклоделии Двина, КСИА, № 120, стр. 28—30.

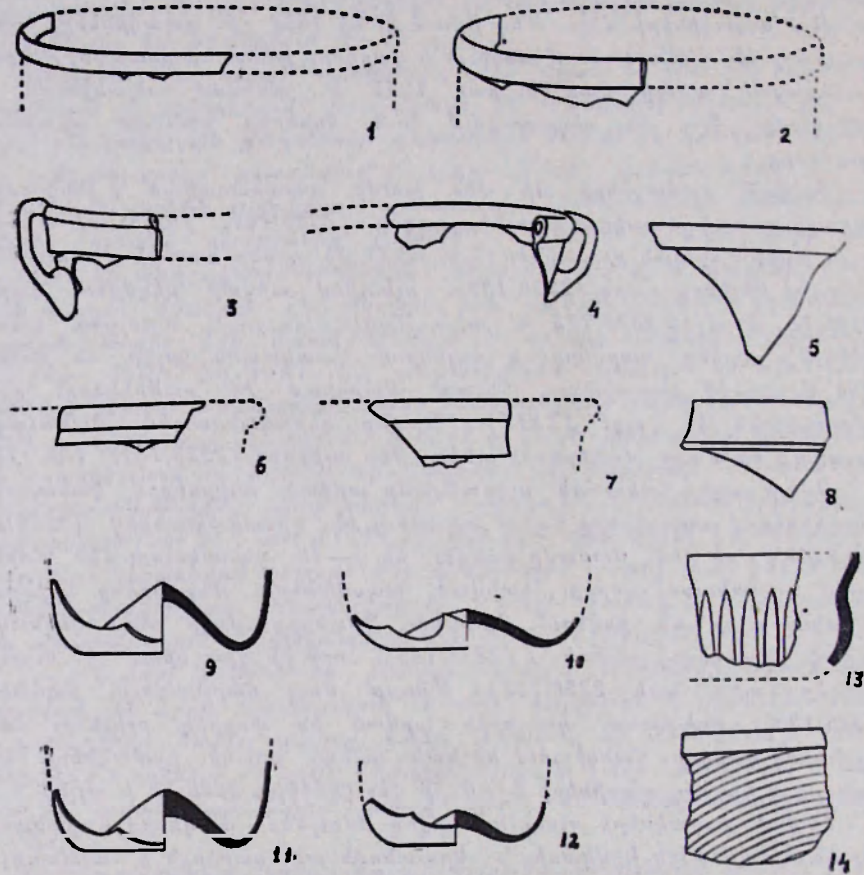
¹⁶ МАК, VIII, табл. СХІV, 4,5.

¹⁷ Е. И. Крупнов, Новые источники по древней и средневековой истории Северного Кавказа, КСИИМК, № 78, М., 1960, стр. 116—117.

վել են Զմեյսկայտ ստանիցայից. թվագրվում են VIII—IX դդ. և խիստ նման են Դվինի օրինակներին:

Ղամպարունք. Ապակե անոթների մեջ մեծ խումբ են կազմում տարբեր չափերի և դույների թասերը, որոնց մանրաղնին քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք պականել են եկեղեցուն, օդտազործվել են որպես ղամպարների եկեղեցու և կաթողիկոսական պալատի շքեղ ջահերի համար¹⁸:

Հայտնի է, որ հայկական եկեղեցիները ղարդարված են եղել բաղամաթիվ ջահերով: Հայ պատմիչները բաղմիցս նշում են այն տպավորությունաբան, որը ստեղծում էր տաճարի ներքին լուսավորությունը ծիսակատարությունների ժամանակ¹⁹: Հիանալի ջահ է ունեցել Անիի մայր տաճարը²⁰, իսկ Գաղկաչենի պեղումների ժամանակ գտնվել են մե ջահի մնացորդներ, ապակե ղամպարների բեկորներով²¹: Ջահի մնացորդներ են

Նկ. 55. Ապակե ղամպարների բեկորներ:

¹⁸ А. А. Калантарян, Раскопки центрального квартала Двонна 1964, 1965 гг.

¹⁹ Ստեփանոս Տառնազի, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1885, էջ 185: Պատմութիւն Արիստակիսի կատիվերացույ, Երևան, 1963, էջ 55:

²⁰ Թ. Քոջմանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Ա., էջ 273—274:

²¹ Н. Я. Марр, Ани, М.—Л., 1934, стр. 64—65.

գտնվել նաև Դվինի կաթողիկոսական պալատի պեղումների ժամանակ²², որն իր վրա ունեւ 20 ներդիր Հրաղակալներ ապակե նրազների համար:

Ապակե դամպարները, որոնք դրվել են ջահերից կախված և ամրացված Հրաղակալների վրա, բաժանվում են մի քանի խմբի²³:

Առաջին խմբի մեջ են մտնում ոչ խորը, ալիքավոր և հարթ պատերով թասերը, որոնց մեծ մասն ունի դուրս ծալված պսակներ, ներձկված հաակներ (2305/118, 2446/2, 19 և այլն): Դրանք մեծ սասասը գտնվել են 1964 թ. պեղումների ժամանակ բացված հորերում, սակայն բեկորներով հանդիպում են ողջ պեղավարում, եկեղեցու շուրջը: Ղամպարները թափանցիկ են, կապտականաչավուն և դեղնականաչավուն երանդներով: Այս խմբում հանդիպում են նեղ և լայն մասնեքներով թասեր: Նման անոթների մեջ լույսը բեկվում է և առանձին շքեղություն և հանդիսավորություն է տալիս: Նման անոթների հատնի են նաև սերձտվոր-արևելյան էկնարտններից (բարձրութ.՝ 3, 0—5, 0 սմ, բերանի արամագիծը՝ 10,0—11,0 սմ, հաակի տրամագիծը՝ 7,0—8,0 սմ), նույն խմբի թասերի մեջ հանդիպում են սրինակներ, որոնք ունեցել են փոքր կանթեր պսակի մոտ, ջահից կախելու համար (նկ. 31_{15,16}, 35₄₋₁₄, աղ. XXXV, 6):

Սրկորոզ խմբի մեջ են մտնում կիսակլոր, անգույն ապակուց թասերը, որոնց հաակները դեթե կլոր են, իսկ պսակները քիչ հաստանալով ներս են թերվում: Դրանք շունեն մասնեքներ, ապակին խիստ բարակ է: Նման անոթների բեկորներ համեմատաբար քիչ են գտնվել:

Սրբորոզ խումբը ներկայացված է շուրջ 100—120 բեկորով և մի քանի ամբողջական անոթներով (2326/144, 25 2446/5, 16, 22 և այլն):

Դրանք թափանցիկ, բաց կապույտ, գեղականաչավուն երանդներով բարակ տպակուց դուրի հատակը նեղացող պատերով, բաժականման անոթներ, են, պերպունցապես ներս ծալված պսակներով: Կանաչավուն անոթների պսակները համեմատաբար լայն են և դուրս ծալված: Այս խմբի մեջ մտնող բոլոր Ղամպարները ունեն 2—3 փոքր կանթեր կախելու համար: Բոլոր անոթների հաակները դեպի ներս են ճկված: Սրբեմն հանդիպում են անոթներ, որոնք ունեն բավական լայն, գեպի դուրս ծալված պսակներ: Ղամպարները դուրկ են թեք կանեյտրներից (բերանի տրամագիծը՝ 9,0—12,0 սմ, պսակի լայնութ.՝ 0,6—2,5 սմ, ապակու հաստութ.՝ 1,2 մմ (նկ. 32₁₋₄, 35₁₋₃, աղ. XXXV, 3):

Չորրորդ խմբի Ղամպարները համեմատաբար քիչ են: Դրանք լայն, լուսված, ոչ խորը անոթներ են, կանաչավուն քիչ հասա ապակուց (2326/116, 147, 148): Դրանց կողերը և հաակները ներձկված են: Պսակները հասաացված են և դուրկ են կանթերից: Հավանաբար, սրանք դրվել են ջահերի կենտրոնական մասում, որոնց շուրջը դասավորվել են համեմատաբար փոքր, վերահիշյալ խմբերի Ղամպարները (բարձրութ.՝ 3,5—4,0 սմ, բերանի տրամագիծը՝ 18,0—22,0 սմ, հաակի արամագիծը՝ 14,5—21,0 սմ): Այս խմբի անոթների ամբողջական օրինակներ գտնվել են 1965 թ. մեծ հորում, իսկ 1964 թ. հորերում հայանաբերվել են ղուտ բեկորներով: Պեք է նշել, որ հիշյալ ախի անոթների ձևերը Դվինում հանդիպում են Խոաջին անդամ և շունեն իրենց ղուգահեռները (աղ. XXXIII, 3):

²² Լ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 46:

²³ P. M. Джанполадян, ук. соч., стр. 30—31.

Ղամպարների սեջ խիստ հետաքրքրական է 1965 թ. դտնված վառ գեղին ապակուց անոթը (2326:175): Այն կիսած օվալի տեսք ունի, մի կողմից խիստ ուռուցիկ է և դարձարված է թմբիկներով, որոնք վերին մասում անհետանում են: Շուրթը բացակայում է. սակայն պարզ է, որ դեպի վեր անոթն աստիճանաբար նեղացել է: Ղամպարն իրանի կենտրոնական մասում ունի երկու կանթ: Այն շատ շքեղ է և մեղ լրացուցիչ պատկերացում է տալիս Դվինի ջահերի ճոխություն մասին (նկ. 316):

Ուշագրավ են ապակե ձիթաճրագները (2326:169, 2447:17): Դրանք ուղղահայաց պատերով թասեր են, որոնց ներսում անմիջապես հասակին կպցրած են խողովակներ պատրույգի կամ մոմի համար²⁴, ճրագների ապակիները հաստ են, վատորակ և գրեթե միշտ պատվածք ունեն (բարձրութ.՝ 6,0 սմ, հատակի տրամագիծը՝ 10,0 սմ, խողովակի բարձրութ.՝ 4,0 սմ (նկ. 342,3): Միջին դարերում ապակե ճրագները լայն տարածում են ունեցել Մերձավոր Արևելքում և հանդիպում են Սամառայում, Պարսկաստանում և այլուր²⁵: Մեր կարծիքով, ապակե ճրագներին է վերաբերում կենտրոնական թաղամասում դտնված թվով մի քանի հատ մասսիվ, հաստ սեծ կանթերը (նկ. 346), որոնց ապակին համապատասխանում է ճրագների ապակուն (2446:15, 2449:97/ և այլն): Մերձավոր Արևելքի հավաքածուներում հայտնի են նման կանթերով ամբողջական ճրագներ²⁶, (Դվինի օրինակները թերի են):

Գուևագառդ ապակիներ. Դվինի նախորդ ողջ պեղումների ընթացքում այս տիպի դարձարուն ապակիներ շատ քիչ է հանդիպում և առանձին որակ չեն կաղմում: Դրանք հիմնականում սպիտակ և կապույա էմալներով, ոսկիով և կարմիր ներկերով արված նկարուն ապակիներ են, որոնց մի մասը սիրիական ծագում ունի և թվագրվում է XI—XII դդ.²⁷: Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված ապակիները ասրբերվում են վերոհիշյալներից պատրաստման և հարդարման հնարներով: Նրանք թվագրվում են IX—X դդ. և գերազանցապես տեղական են: Այդ անոթները բնորոշ են իրենց հստակ դարձերով (նկ. 306), ինչպես նաև արարատառ արձանագրություններով: Զարդն արված է դարչնագույնով ապակու տաք վիճակում: Մի վորրիկ հավաքածու (2449/100) հայտնի է հ—18 քառակուսու հսրից: Դրանք կապույա անոթի բեկորներ են, որոնց վրա սպիտակ ներկով արված են հորիզոնական ակոսներ և ալիքներ: Նույն հավաքածուի մեջ են մանում նաև թափանցիկ և բաց կանաչավուն բարակ ապակե թասերի (բաժակների, բեկորների, որոնց վրա դարչնագույն երկրաչափական զարդեր կան, իսկ մեկ այլ շրթնամասի տակ արված է արձանագրություն (ազ. XXXVI,6):

Ուշագրավ է ն—20 քառակուսու հորից հայտնաբերված բաժակը, որն ամբողջությամբ նկարազարդված է դարչնագույն, ոսկեգույն երկրաչափական և ոճավորված բուսական զարդերով: Ծաված պսակի աակ շուրջանակի գնում է արարատառ արձանագրություն: Նման դարձարուն անսի Դվինի պեղումները հանդիպում է առաջին անգամ:

²⁴ P. M. Джанполадян, ук. соч., стр. 31.

²⁵ C. J. Lamm, Das Glas von Samarra, № 148, 149:

²⁶ C. J. Lamm, Mittelalterliche Glaser...

²⁷ Б. Шелковников, Керамика и стекло из раскопок гор. Двина, стр. 21.

Այս տիպի անոթները, անշուշտ, պատրաստված են տեղում, քանի որ ձևով և ապակու որակով նման են նախորդ բաժնում շարադրված դավաթ-րաժակներին: Գունազարդ բաժակի մի հատակ (2326/172) հայտնաբերվել է 1965 թ. Ե—19 բառակուսում, որի վրա կանաչ գունով արված են ծաղկի թերթիկներ հիշեցնող զարդ (նկ. 30₁):

Ընդհանրապես գունազարդումը և վերագիր զարդը լայն տարածում էր ստացել Դվինի IX դ. ապակեգործության սեջ: Հայանի են անոթների բեկորներ, որոնց վրա դարչնագուն և կապտավուն վերագիր զարդեր կան (2447/33, 2446/11 և այլն): Երբեմն հանդիպում են բաժակներ, որոնց պսակները կապույտ գունով են արված (2446/11):

Հատուկ կիրառության անոթներ. Կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերված ապակու հարուստ ժողովածուում առանձնանում են մի քանի անոթներ, որոնց կիրառությունը բոլորովին կապված չէ տնտեսական կարիքների հետ: Նրանք ամենայն հավանակտնությամբ քիմիական անոթներ են և կապված են ալքիմիկոսների հետ:

Անոթների մի խումբը սրվակներ են (2326/73), որոնք պատրաստված են ազատ իշման Լղանակով (նկ. 31_{2,3,7}): Սրվակները պահպանվել են բեկորներով (Երկու բերան իրանի կես մասով, վեց հաաակ և բեկորներ): Սրվակները բաց կապտավուն են, հատակներից մեկը՝ մուգ կապույտ: Առկա կին շատ բարակ է, սակայն հատակի մտսում այն հասաանում է: Հատակներից երկուսը կտր են, իսկ շորսը՝ ներձկված: Սրվակների պահպանված Երկու բեկորները խիստ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Ուսից րի: ներքև, մի կողմում արված է ներձկված զարդ սեղմումով: Սեղմումը ունեիով արված է ներսից, որը մնում է անբացատրելի: Սրվակի թերթի լինելու պատճառով առայժմ դժվար է պարզել սեղմման այդ տեխնիկան: Թվում է, որ իշման նախնական էտապում կատարվել է սեղմումը, որից հետո այն լայնանտղով ներսից սեղմելու խարուսի: ապավորություն է թողել: Երկու սրվակների ուսերի այսօրինակ վիճակը հատուկ նպատակ ունի և հավանաբար կիրառվել է քիմիական փորձերի համար:

Ալքիմիայի առկայության փաստը Դվինում IX դ. ապացուցվում է ալամբիկների գոյությամբ²⁸, Կենտրոնական թաղամասում գտնված նմուշներից մեկը բաց կապույտ բարակ ապակուց փոքր կորուսյամբ խողովակ է (Երկարութ. 6,5 սմ, նկ. 34₈): Ճիշտ նույն աիպի խողովակներով բաժակաձև ալամբիկների հանդիպում են Դվինի միջնաբերդում (2243/320, 329), իսկ մի բեկոր գտնվել է կենտրոնական թաղամասում 1937 թ. (1543/526): Ալամբիկների այս խումբը շատ հին ժադում ունի: Պարսկաստանում և Եգիպտոսում դրանք թվագրվում են V—VII դդ.²⁹: Նույն աիպի անոթներ հայտնի են Ռուսթավիում և Օրեն-Կալայում և թվագրվում են VIII—IX դդ.³⁰:

Կենտրոնական թաղամասում գտնված ապակե փորձանոթները սերտորեն կապված են նույն վտյրում հայտնաբերված հատուկ կիրառություն ունեցող կավանոթների և մետաղե որոշ գործիքների հետ: Անշուշտ, այդ դյուտերն ապացուցում են, որ Հայաստանում, մասնավորապես Դվինում,

²⁸ Հ. Զանիդադյան, Ապակե փորձանոթներ Դվինի պեղումներից, ՊՐԶ, 1964, № 4, էջ 192-

²⁹ C. J. Lamm, Mittelalterliche Gläser..., ադ. 1, 6

³⁰ В. Фоменко, Стекланные изделия VIII—IX вв. города Орен-Кала, ИАН Аз. ССР 1932, № 2, стр. 37, табл. 4, 5, 6.

ալքիսիական անոթներն ու գործիքները ձեռավորում են ստացել վաղ միջնադարում³¹։

1965 թ. ց—19 հորից դանվեց մի անոթ, դեղնավուն ապակուց (հաստութ. 2—4 մմ.), որն ունի երեք մասսիվ ոտք (աղ. XXXIII.4)։ Հավանաբար, այն սրմանի հատակի մաս է (2326/170, նկ. 34s)։

Երկու լավ պահպանված տափաշշեր են գտնվել 1966 թ. լաղ. XXXVI.1)։ Դրանք թափանցիկ ապակուց են, սակայն իրիդացիայի են ենթարկվել (2450/21, 22)։ Նրանցից մեկի վիզը համեմատաբար երկար է։ Վզերը նեղ են, պսակները դուրս փոխված։ Անոթներից մեկն ավելի կլոր է, իսկ մյուսի նստուկը՝ ավելի սուր։ Չափերն են. բարձրութ.՝ 26,0 սմ, փորի լայնութ.՝ 11,0 սմ, բերանի արամադրձը՝ 4,0 սմ։

Ժողովածուի մեջ են մանուկ նաև տարբեր տիպի թասեր՝ օղակավոր նստուկով (նկ. 3410) և հարթ հատակներով (2326/159, 160, 2646/7), փոքր չափսի անոթներ (2326/161—162 նկ. 30_{3,11}) և այլն։ Կան նաև հաստ ապակուց ասրերի դուլների և դարդերի անոթներ, որոնց մի մասը ներմուծված են։

Դվինի ապակիների այս խմբի քննությունը հնարավոր չէ սույլ առանձին չազվեամթիվում։ Այն ուսումնասիրության առանձին առարկա է։

* * *

Դվինի կենտրոնական թաղամասի վերջին ասրիներին կատարված պեղումները, ավել են բավական հարուստ և լավ թվագրված հնադիտակա՝ նյութեր, որոնք ընդարձակում են մեր պատկերացումները միջնադարյան Հայաստանի քիչ ուսումնասիրված մի կոնկրետ ժամանակաշրջանի արհեստային արտադրության վերաբերյալ։ Հիշյալ նյութերի բազմակողմանի քննությունը հնարավորություն է ընձեռում պարզել միջնադարյան Հայաստանի նյութական մշակույթի որոշ առանձնահատկություններ, ցույց տալ նախորդ շրջանի ավանդույթների առկայությունը վաղ միջնադարյան և IX—X դդ. արհեստային արտադրության ընդարձակում, ինչպես նաև հետևել Հայաստանի անասական և մշակութային կապերին մերձավորարևելյան առաջավոր արհեստավորական կենտրոնների հետ։

Կենտրոնական թաղամասի պեղումները շարունակվում են. 1971—1972 թթ. հայտնաբերվել են շաա հնաաքքիբ հնադիտակա նյութեր և ճարարապետական շինությունների մնացորդներ, որոնք նոր լույս են սփռում վաղ միջնադարյան շերտադրության ուսումնասիրության ուղղութիւմը։ Այդ նյութերը սշտկվում են և կհրատարակվեն մեր հետագա աշխատանքներում։

³¹ Տե՛ս նաև՝ Գ. Ղաֆադարյան, Ալքիսիական պատմական Հայաստանում, Երևան, 1940, Բ. Ն. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում, հ. 1, էջ 335—341, Կ. Կ. Կառամյան, Очерки по истории химии в Армении, Ереван, 1955.

РАСКОПКИ ЦЕНТРАЛЬНОГО КВАРТАЛА

(1964—1970 гг.)

(Резюме)

Археологические раскопки столицы средневековой Армении Двина—крупного хозяйственного административного центра, ведутся Институтом археологии и этнографии АН Арм. ССР под руководством проф. К. Г. Кафадаряна и имеют многолетнюю историю (начаты в 1937 г.). Эти раскопки дали исключительно богатый материал для изучения социально-экономической и культурной жизни средневековой Армении. Богатство предметов ремесленного производства, особенно керамики, стекла и металлических изделий, ставит Двин в ряды крупнейших экономических центров Ближнего и Среднего Востока.

До настоящего времени раскопаны цитадель и участки отдельных кварталов города. Один из этих кварталов, где расположены развалины культовых сооружений IV—VII вв.—кафедральный собор, однонефная базиликальная церковь и дворец католикоса, условно назван центральным.

Материалы раскопок центрального квартала 1937—1939 гг. изучены в отчете начальника экспедиции проф. С. В. Тер-Аветисяна. Рукопись этой работы хранится в архиве Гос. исторического музея Армении. Результатам раскопок города Двина 1937—1939 и 1946—1950 гг., посвящена монография проф. К. Г. Кафадаряна «Город Двин и его раскопки» (Ереван, 1952, на арм. яз.), в которой автор изучает политическую и экономическую жизнь средневекового города (IV—XIII вв.) и его архитектуру. Автором проделана большая работа по уточнению хронологических периодов города, а также изучению ремесленного производства. Частично археологический материал центрального квартала исследован в обширной монографии акад. АН Арм. ССР проф. Б. Н. Аракеляна «Города и ремесло Армении в IX—XIII вв.» (т. I, 1958, на арм. яз.). Разным вопросам материальной культуры Двина посвящены исследования Б. Шелковникова (керамика), В. Арутюняна (архитектура), Р. Джанполадян (стекло), Х. Мушегяна (нумизматика), В. Абрамян (ремесло) и др.

В 1964 г. пами были возобновлены раскопки центрального квар-

тала на территории, расположенной западнее кафедрального собора¹. Во время раскопок были открыты остатки большого сооружения, явно носившего гражданский характер, и его хозяйственные помещения. С южной стороны раскопа открыта большая оборонительная стена центрального квартала, сооруженная после землетрясения 893 г., и остатки жилищ, примыкающих к ней. Весь раскоп занимает площадь приблизительно в 1300 кв. м.

Упомянутое здание состоит из колонного зала размером 7×7 м и комнат хозяйственного назначения с несколькими глубокими большими ямами под полом в виде усеченного конуса. Колонный зал напоминает армянский «глхатун» (имел шатровое перекрытие)—тип жилища, широко распространенный в гражданской архитектуре и как образец народного жилища сохранившийся до настоящего времени во многих сельских районах Армении. Об устойчивости строительных традиций говорит также сходство размеров залов и расположения колонн. Каменные базы деревянных колонн имеют простую отделку и состоят из квадратной нижней части с круглым основанием для поддержания столбов. Пол сооружения хорошо утрамбован глиняным покрытием толщиной 5 см, под которым подстелен слой щебня.

До рассмотрения предметов материальной культуры из указанных раскопок приводим стратиграфию для ясного чтения хронологических периодов центрального квартала.

Город Двин был разрушен до основания монголами в 30-х годах XIII века. В последующие века на территории города образовалось несколько сел. Вся территория центрального квартала была покрыта поздними захоронениями (XII—XVIII вв.).

Во время раскопок 1964—1970 гг. в центральном квартале города нами было установлено несколько строительных периодов, с четко прослеживающимися стратиграфическими наслойками отдельных этажей, начиная с раннежелезной эпохи.

Верхние слои начинаются на глубине от 70—80 см до 1,5—6 м. Эти слои относятся к XI—XIII вв. и представляют довольно скудный материал. Слой сильно перемешан могилами поздних веков. В нем встречаются отдельные остатки стен из сырцового кирпича, характерные для этого периода глазурованная монокромная керамика с выемчатым орнаментом и стекло. Открыта большая глубокая яма с кирпичной облицовкой и с гончарными водоотводными трубами. В яме обнаружены стеклянные витые браслеты, хорошо датированные XI—XII вв.

Слой X—начала XI вв. прослеживается в южном раскопе квартала. Здесь открыты остатки оборонительной стены, в основании которой были заложены глыбы степ церкви, разрушенной в 893 г. Археологический материал из этого раскопа благодаря своим характерным

¹ Иллюстративный материал (планы, зарисовки, общие виды и т. д.) сопровождается пояснительным текстом.

чертам четко разграничивается от предметов, найденных в следующем слое, который датируется концом VIII—IX вв.

К этому строительному периоду относится упомянутое здание с жилыми и хозяйственными помещениями. Слой прослеживается на глубине 1,5—1,6—2,1—2,2 м.

Большинство высокохудожественных предметов и сосудов хозяйственного назначения обнаружены из ям, датируемых IX в.

В маленькой пристройке указанного сооружения обнаружен тайник в виде неглубокой узкой ямы. В ней было найдено 15 стеклянных чаш, по всей вероятности, принадлежавших к церковной утвари.

Археологический материал состоит из великолепных образцов местной и привозной глазурированной керамики, многочисленных образцов стеклянных тонкостенных и гравированных сосудов, металлических изделий и т. д.

Слой хорошо датируется арабскими монетами VIII—IX вв., его верхняя граница четко датируется 893 г., когда во время землетрясений были до основания разрушены раскопанное здание и другие помещения.

В раннем средневековье (IV—VII вв.) окрестность кафедрального собора была окружена обширной площадью, где хоронились видные представители духовенства (с 70-х годов V в. Двин был духовным центром Армении). Во время раскопок обнаружены каменные кресты, капители и базы от погребальных стелл. В этом слое очень мало находок, лишь иногда встречаются обломки толстостенных стеклянных сосудов с фасетками и трехгранные наконечники стрел, датированные V—VI вв.

Очень интересны обломки карасов с «елочной» рельефной орнаментацией, встречающейся в синхронных памятниках Армении.

Для выявления более ранних слоев в 1965 г. в одной из комнат помещения был заложен раскоп. На глубине 2,5 м открылись сохранившиеся днища черполощенных, толстостенных карасов. По всей вероятности, здесь был винный погреб. Даже при беглом осмотре выяснилось их сходство с карасами IX—VII вв. до н. э. из цитадели Двина, обнаруженными в слоях раннежелезной поры.

В центральном квартале во время раскопок больших ям, где были найдены обломки черполощенных мисок с сильно профилированными бортами, фрагменты сосудов с выемчатой орнаментацией и т. д., четко прослеживаются границы этого слоя.

Пока самая значительная находка из этого слоя—большой фрагмент орнаментированной стеллы из древнего капища языческого храма, следы которого четко прослеживаются в разрезе средневековой ямы на глубине 3,5—4 м.

Во время раскопок были обнаружены также фрагменты античной расписной керамики, которая подтверждает, что центральный квартал был заселен и в эту эпоху.

Поскольку в центральном квартале материальная культура IX в.

представлена очень разнообразной коллекцией. нами в основном изучены ремесленное производство и предметы этой эпохи. Археологический материал более ранних и поздних эпох в основном рассматривается в разделе стратиграфии и истории раскопок.

Металлические изделия IX в. представлены весьма разнообразными предметами. Типологически они разделяются на 1) орудия труда, 2) оружие, 3) украшения, 4) разные предметы домашнего обихода.

Орудия труда представлены железными ножами и инструментами, применяемыми в ювелирном деле. К ним относятся маленький пицет из бронзы, бронзовые маленькие ложечки, стержни и т. д.

Оружие представлено железными наконечниками стрел, копьями, фрагментами меча. В слоях здания были найдены трехгранные наконечники стрел, наличие которых указывает, что ранние прослойки этого сооружения могут датироваться концом VIII в. Несмотря на малочисленность стрел и копий, можно с уверенностью подтвердить, какие типы стрел бытовали в IX в. Это были четырехгранные, в сечении овальные наконечники. Трехгранные стрелы, по-видимому, в IX в. уже выходили из производства.

Украшения представлены разными кольцами, подвесками, фибулой и т. д. К этим изделиям относится и замок, очень характерный для этой эпохи.

Особое внимание заслуживают гвозди самого различного назначения с широкими шляпками.

Керамический инвентарь, обнаруженный из указанных раскопок и в основном датируемый IX веком, представлен богатой и разнообразной коллекцией. Он делится на две большие группы — неполивной и глазурованной керамики.

В группе неполивной керамики выделяются сосуды хозяйственного назначения и кухонная посуда в виде карасов, одноручных кувшинов и горшков с глухими ручками. Эти сосуды имеют характерный для своей эпохи выемчатый, гребенчатый и волнистый орнамент. Большие карасы украшены поясками с елочным орнаментом, широко распространенным в раннем средневековье. Эти карасы хорошо датируются аналогичными материалами из других памятников Армении.

Большую группу образуют различные кувшины из желтой глины, для которых характерно чуть сплюснутое тулово и широкая короткая шейка. Широко распространены небольшие горшки с вертикальными и горизонтальными ручками-выступами, имитирующими аналогичные металлические сосуды. Более крупные горшки иногда украшены ручками в виде плоских выступов, наблюдающихся и на сосудах предыдущего периода. Подобные ручки встречаются во всех памятниках Армении и Закавказья указанного периода.

В орнаментации отдельных видов керамики чувствуется влияние техники резьбы по дереву. Глубокая резьба треугольных и пирамидальных углублений встречается на сосудах в виде круглых коробочек. Приемы резьбы на керамике известны не только в Двине, но и в ряде

памятников Закавказья (Орен-Кала, Кабала и т. д.). Подобная резьба встречается и на керамике Ближнего Востока (Самарра).

Интересны также образцы штампованной керамики с оригинальными рисунками в виде различной геометрической и растительной ornamentаций.

В керамическую коллекцию входят также глубокие толстостенные миски, молочники с одним или двумя носиками, крупные крышки карасов для вина со сквозными отверстиями на тулове и массивными ручками, светильники с полыми носиками, строительная керамика и т. д.

Поливная керамика представлена монохромными и полихромными сосудами.

Вопрос о ранних видах глазурированной керамики Закавказья и Средней Азии является предметом особого изучения. В решении этого вопроса исследователи в основном придерживаются двух точек зрения. Одни считают, что средневековая классическая керамика появляется с VIII в. и даже раньше, в то время как другие утверждают, что она появилась лишь в IX в. Однако нам кажется, что этот вопрос остается спорным из-за отсутствия конкретных данных. Техника глазурирования явилась большим достижением в истории керамического производства, ранние формы которого известны в Армении еще с раннежелезной поры. Она была обусловлена развитием производительных сил и ростом городов. Подобная картина ясно вырисовывается в Армении начиная с первой половины IX в., после восстановления независимости страны и бурного развития ремесленного производства, что подтверждается нашими находками в центральном квартале Двина.

Монохромная керамика Двина представлена флягой с круглым туловом, длинной шейкой и сквозными отверстиями на плечиках. Интересна глубокая чаша на низкой кольцевой ножке с прямыми бортиками. Найдены также фрагменты молочника с носиком, мисок и т. д. Полива указанных сосудов зеленоватого оттенка, напоминающего поливу позднеасанидских сосудов.

Полихромную керамику в основном составляют миски с низкой кольцевой ножкой и круглыми бортами. Рисунки выполнены коричневыми и зелеными линиями. Очень интенсивно выступает желтый тон. Наиболее популярным был орнамент в виде пальметки, стилизованного дерева, а также геометрического сетчатого узора, в котором в шахматном порядке чередуются стрелы. Излюбленным мотивом были круги с зеленой сеткой, фон которых усложнен коричневыми точками.

Датировка указанной керамики подтверждается стратиграфическими данными и аналогичными материалами из синхронных памятников Закавказья и Средней Азии.

Отдельную группу составляют сосуды, на которых роспись нанесена ангобом по сырой глине. Эта керамика в Двине характерна для слоев IX—X вв. Аналогичная керамика встречается также в Орен-Кале, в ранних слоях города.

Большую группу составляют привозные чаши и блюда с персидскими черепками кремового цвета. С внутренней стороны они покрыты довольно толстым слоем белой глазури. Орнамент на сосудах в основном бирюзового цвета (кобальт). Эти изделия, вероятно, месопотамского происхождения и, по-видимому, привезены из Самарры.

Большинство исследователей указанную керамику считают прототипом фаянса.

Весьма интересны фрагменты блюда с люстровой росписью. Оно датируется IX в. и представляет собой довольно редкое явление в Двине, где имеются лишь отдельные сосуды указанного типа. Многие исследователи ближневосточной керамики придерживаются разных мнений о появлении, месте производства и распространении этой керамики. Однако ясно, что она производилась одновременно в керамических центрах Ближнего Востока (Самарра, Суза, Антиохия и Египта (Фустат) в IX и в начале X вв. Классические образцы люстровой керамики вновь появляются на Ближнем Востоке в XII в.ряду с широким применением оловянной глазури.

Исключительно богато представлена коллекция стеклянных изделий. В слое указанного помещения обнаружены фрагменты различных видов стеклянных сосудов в виде тонкостенных и граненых флаконов, чаш, лампадок, гравированных стаканов, шлифованных чаш с круглыми и овальными фасетками и т. д.

Отдельную группу составляют шлифованные чаши из толстого стекла. Аналогичные чаши широко распространены в памятниках Закавказья, Ближнего Востока, Южной России и т. д. V—VI вв. Истоки производства этого стекла доходят до античной эпохи. Двинские образцы, среди которых выделяются местные и привозные изделия, очень разнообразны по характеру стекла и шлифовки. Стекло это найдено в нижних слоях раскопа и датируется VI—VIII вв. В этих слоях найдены также маленькие толстостенные флаконы, зернышки мозаики из стекла и т. д.

В слоях VIII—IX вв. и в ямах этого времени найдены многочисленные образцы стекла, указывающие на высокое развитие стекольного производства. По многообразию видов и высокохудожественному исполнению выделяются тонкостенные и толстостенные стаканы, флаконы, кувшинчики, чаши, фляги и другие типы сосудов. Более 70% стеклянных сосудов, найденных из ям, представлены чашами различных размеров и цветов. Большое скопление однородных чаш вблизи кафедрального собора наводит на мысль, что они употреблялись как чаши-лампады для люстр. При этом выделяется группа сосудов, имеющих маленькие ушки для подвешивания. Другая группа—плоскодонные чаши—лампады с низкими бортами, различных размеров. По-видимому, эти лампы имели на люстре соответственные места. Богатая орнаментация лампад и многообразие цветовых гамм создавали световой эффект и применялись при торжественных службах в кафедральном соборе.

Особую группу составляют тонкостенные сосуды с росписью (коричневый цвет), не встречающиеся в коллекциях Двина IX в. Иногда встречаются фрагменты с куфическими письменами или их имитациями, выполненными той же росписью.

* * *

Раскопки центрального квартала, проводившиеся в течение последних лет, дали весьма ценный и хорошо датированный археологический материал, расширяющий наши представления о ремесленном производстве малоизученного периода средневековой Армении. Всестороннее изучение указанного материала, таким образом, позволяет выявить некоторые особенности материальной культуры Армении, показать преемственность традиций в ремесленном производстве в раннем средневековье и IX—X вв., а также проследить экономические и культурные связи Армении с производственными центрами Ближнего Востока.

Раскопки центрального квартала Двина продолжаются. В течение 1971—1972 гг. выявлены очень интересные образцы материальной культуры и архитектурные остатки V—VII вв., исследования о которых будут публиковаться по мере накопления материалов.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

- Рис. 1. Археологический материал из слоя раннежелезной эпохи. 1—фрагмент стеллы из капища.
- Рис. 2—3. План и разрез раскопок 1964 г.
- Рис. 4. План и разрез раскопок 1964—1965 гг.
- Рис. 5. План отдельных участков большого здания: 1—северный, 2—южный.
- Рис. 6. 1—Фрагменты крестных камней, 2—капитель надгробной стеллы, V—VI вв.
- Рис. 7. План и разрез раскопа 1964—1966 гг.
- Рис. 8. Стратиграфический разрез участка здания с колонным залом и ямой с кирпичной облицовкой.
- Рис. 9. Медные и железные предметы, IX в. 1, 5—Орудия труда, 2, 3, 4—ножи, 6—9—наконечники копий.
- Рис. 10. Медные и железные предметы, IX в. 1—замок, 2—6, 12—орудия труда, 7—10—украшения.
- Рис. 11. 1—4, 9—железные гвозди, 5—7—подковы, 10—12—медные колечки, IX в.
- Рис. 12. Медные и бронзовые украшения и предметы разного назначения, IX в.
- Рис. 13. Железное оружие, IX в. 1—5, 7—наконечники стрел, 6, 8—фрагмент меча, 9—навершие меча.
- Рис. 14. 5—7—Орудия труда, 3, 4, 8, 9—гвозди и другие железные предметы домашнего обихода, IX в.
- Рис. 15. Неполная керамика, VIII—IX вв. 1, 2—фрагменты больших кувшинов, 3—5—кувшины с большой ямы квадрата г—19.
- Рис. 16. Кувшины из больших ям здания, IX в.
- Рис. 17. Горшки с полукруглыми ручками, IX в.
- Рис. 18—19. Горшки с горизонтальными ручками, IX в.
- Рис. 20. Горшки безручные и с горизонтальными и вертикальными ручками-выступами, IX в.
- Рис. 21. Безручные горшки и кувшины, IX в.
- Рис. 22. 1, 3, 5, 6—большие глубокие миски, 2, 4—маленькие горшки, IX в.
- Рис. 23. 3, 5, 6—Фрагменты сосудов со сливом, 1, 2, 4—крышки, IX в.
- Рис. 24. 1—Фрагмент чайничкообразного сосуда с двумя носиками, 2—сосуд с резьбой, 3—кубок с тремя ручками, VIII—IX вв. 4, 5—фрагменты сосудов-сито, IX в.
- Рис. 25. 1—Фрагмент штампованного кувшина, 2—фрагмент сосуда с накладным орнаментом, 3, 4—днища глазурованных чаш, 5—светильник, 6—фрагмент кувшина с арабской надписью, 7—каменный сосуд, 8—витая ручка кувшина, IX в.
- Рис. 26. Строительная керамика. 1—Кирпичи, VIII—IX вв., 2—гончарные трубы XI—XII вв.
- Рис. 27. Формы глазурованной полихромной керамики. Квадрат г—19 из ямы, IX в.
- Рис. 28. Формы привозных и местных чаш, IX в.
- Рис. 29. 1, 6, 9—Каменные сосуды, 2—литейная форма, 4—тигель, 5—каменная пробка, IX в. 3, 7, 8—солонки, XI—XIII вв.
- Рис. 30. 1, 6—Фрагменты стеклянных чаш с росписью, IX в. 3, 11—маленькие стеклянные чаши, IX в., 8, 9—стеклянные браслеты, XI—XIII вв., 4, 5—ложечки из кости, IX в. 2, 7, 12—фрагменты шлифованных чаш, V—VIII вв., 10, 13—17—украшения, IX—XIII вв.
- Рис. 31. Стеклянные сосуды, IX в.
- Рис. 32. 1—4—Днища стеклянных кубков-стаканов, 5—7—венчики флаконов, IX в.
- Рис. 33. Венчики и днища флаконов, IX в.
- Рис. 34. 1—Фрагмент венчика стеклянного кувшина, 2, 3, 6, 9—фрагменты светильников, 8—фрагмент аламбика, 4, 7, 10—фрагменты разных сосудов, IX в.
- Рис. 35. Фрагменты и днища лампад, IX в.

СПИСОК ТАБЛИЦ

- Табл. I. Центральный квартал Двина.
- Табл. II. 1—квадраты e и f—19 после раскопок, 2—фрагменты больших одноручных сосудов из квадрата f—19, VIII—IX вв.
- Табл. III. Раскопки глубокой ямы в квадрате e—19, IX в.
- Табл. IV. 1—Фрагменты привозной керамики из квадрата f—19, IX в., 2—фрагменты глазурованных чаш IX в.
- Табл. V. Колонный зал, VIII—IX вв.
- Табл. VI. Базы колонного зала.
- Табл. VII. 1—Глубокая яма с кирпичной облицовкой, XI—XII вв., 2—комнаты и остатки стен в северном крыле здания.
- Табл. VIII. Гончарные водоотводные трубы, XI—XII вв.
- Табл. IX. Раскопки северного крыла здания.
- Табл. X. Раскопки в квадрате b—19.
- Табл. XI. Южная дверь колонного зала.
- Табл. XII. Северный участок раскопа.
- Табл. XIII. Остатки стен из сырцового кирпича на южном участке, X—XI вв.
- Табл. XIV. 1—Южная дверь колонного зала, общий вид с юга, 2—«елочная» кладка стен хозяйственного помещения здания.
- Табл. XV. Общий вид колонного зала с примыкающими постройками.
- Табл. XVI. Общий вид хозяйственных помещений.
- Табл. XVII. 1—Фрагмент штампованного кувшина, XII в., 2, 6, 12—медная фибула и пряжка, 3, 4, 13, 14, 16—инструменты и кольца, 5—замок, 8—наконечник копьяд, 15—17—железные ножи, 9—11—орудия труда, IX в.
- Табл. XVIII. 1—Фрагменты карасов, VIII—IX вв., 2—фрагменты крышек, IX в.
- Табл. XIX. Неполивная керамика, VIII—IX вв.
- Табл. XX—XXII. Кувшины и горшки из большой ямы. квадрат g—19, IX в.
- Табл. XXIII. Большой сосуд хозяйственного назначения из квадрата d—21, VIII—IX вв.
- Табл. XXIV. 1, 2, 4, 5—Фрагменты больших мисок, VIII в., 3, 6—горшки с горизонтальными и вертикальными ручками-выступами, IX в.
- Табл. XXV. Крышки, IX в.
- Табл. XXVI. Керамика из большой ямы в квадрате g—19, IX в., 1—3—сосуды со сливами, 4—кувшин-ситцо, 5—круглая коробочка с выемчатым орнаментом, 6, 7—светильники, 8—маленький кувшин.
- Табл. XXVII—XXVIII. Полихромная глазурованная керамика, IX в.
- Табл. XXIX. Сосуды с зеленой поливой, IX в.
- Табл. XXX. 1—Фрагменты местной и привозной керамики, IX в., 2, 3—аналоги из ближневосточных центров, IX в.
- Табл. XXXI. Фрагменты чаш с росписью ангобом, IX—X вв.
- Табл. XXXII. 1, 4, 6—Привозная ближневосточная керамика с глухой поливой и кобальтовой росписью, 2—фрагменты ранней люстровой керамики, 3, 7—местные имитации сосудов восточного типа, IX в.
- Табл. XXXIII. 1—Фрагменты стеклянных сосудов с фальцетками, V—VIII вв., 2—4—стекло из разных ям, IX в.
- Табл. XXXIV. Кубки—стаканы из тайника в квадрате g—18, IX в.
- Табл. XXXV. 1—Фляга, 2—кубок-стакан, 3, 6—лампады, 4, 5—фрагменты стеклянных кувшинчиков, IX в.
- Табл. XXXVI. 1—3—Керамика, IX в., 4—гончарные трубы, XI—XII вв., 5—фрагмент стеклянного кувшина, 6—фрагменты расписного стекла, 7—украшения, IX в.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ՀՊՊԹ—Հայաստանի պետական պատմության ֆանդարան
ՊԲՀ—Պատմա—բանասիրական հանդես

ВГМГ—Вестник Государственного музея Грузии
ИАН—Известия Академии наук
КСИА—Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК—Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
МАК—Материалы по археологии Кавказа
МИА—Материалы и исследования по археологии СССР.
МКА—Материальная культура Азербайджана
СА—Советская археология
ТАЭ—Труды Азербайджанской (Орен-Калийской) археологической экспедиции
ТГМА—Труды Государственного исторического музея Армении
ТГЭ—Труды Государственного Эрмитажа
ВАЖРА—Bulletin of the American institute for Persian art
MDAFA—Mémoires de la Délégation archéologique Française en Afghanistan

Ц.З.П.И.Ч.С.Р
ТАБЛИЦЫ

Ազ. 11. Նկ. 1, Ե և Ն (—19 բառահատիկները պեղվելուց հետո 2. Ձեռքոր բերանով
կմերի բեկորներ (—19 բառահատում (VIII—IX դդ.)

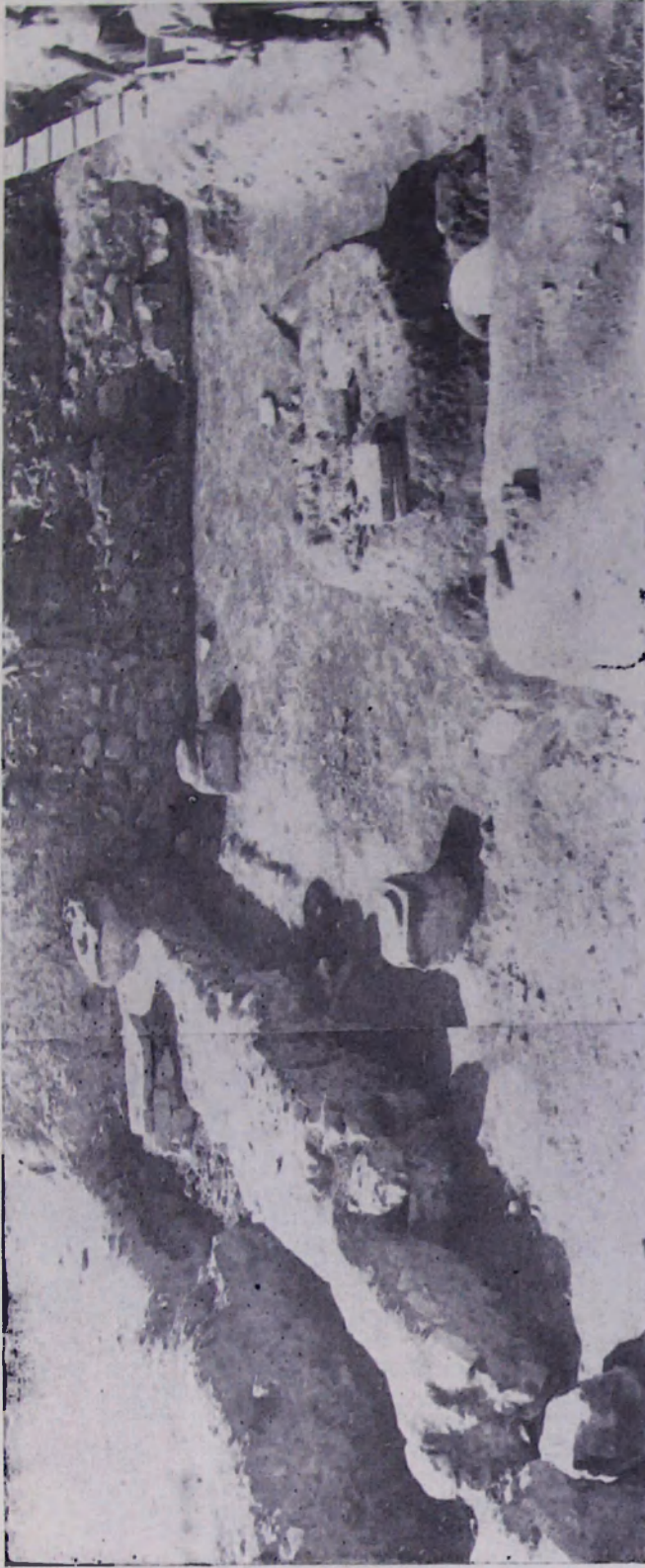

Ազ. 111. 1—19 բառահյուսու հարթ պեղելու ժամանակ (18 դ.)

Ազ. 1V. նկ. 1. Կերամիկայի խեցեղենի բեկորներ (— 19 քառակուսուս (IX դ.)):
նկ. 2. Ջնարակած անոթների բեկորներ:

Ազ. Մ. Սյունազարդ սեղանի պեղելուց հետո (VIII—IX դդ.):

Աղ. VI. Սյունադարձ սենյակի արևելյան երկու խարխուռները

Ազ. ՎՄ. Նկ. 1. Աղյուսաշեն բերանով հորը (XI—XII դդ.), Նեհ. 2. Շինաօլյան հյուսիսային հատվածում բազիլիկ սենյակների և պատերի մնացորդներ:

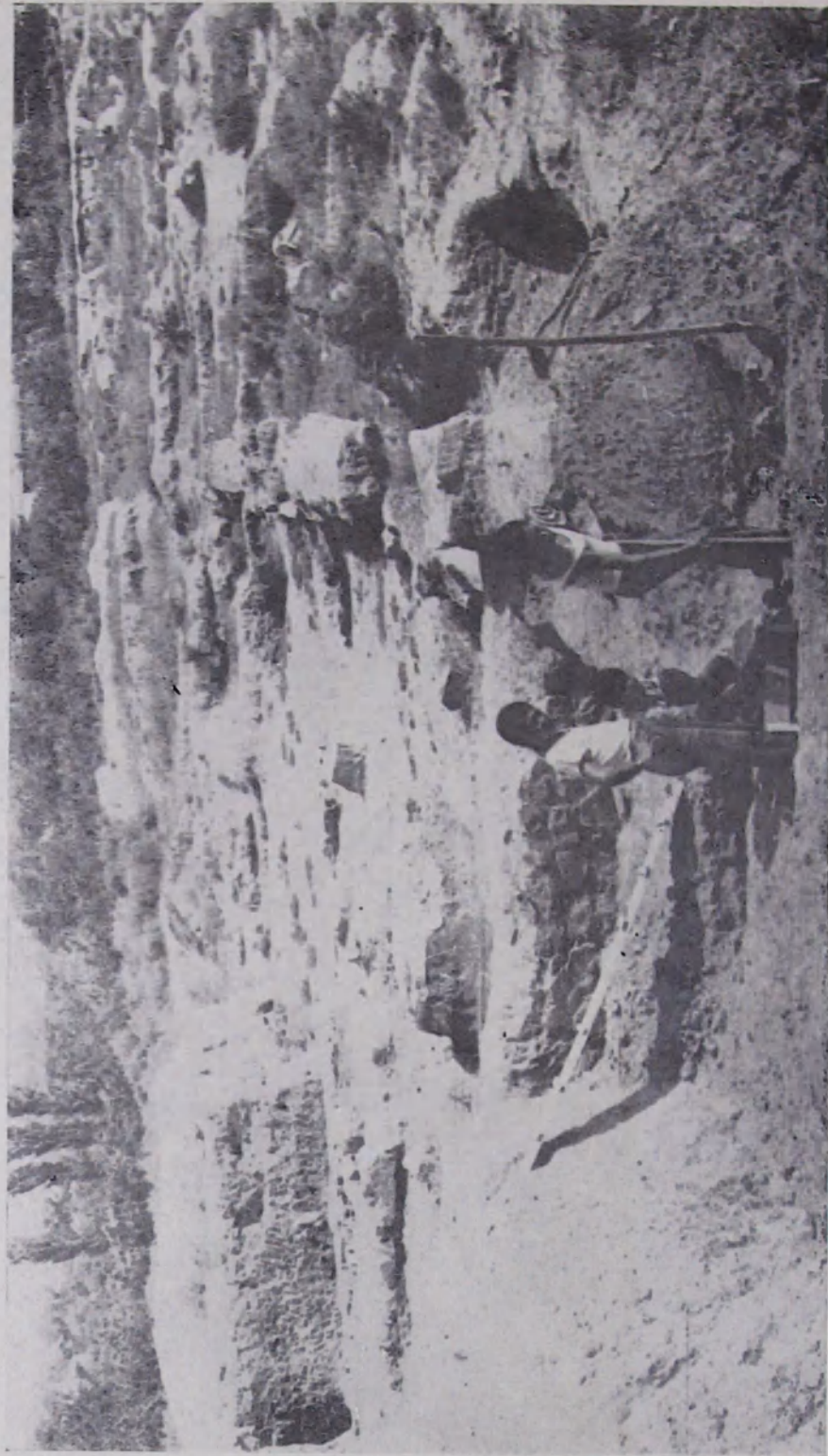

Ազ. VIII. Կապև խորվածների ուղղված գեմար հորը (XI—XII դդ.):

Ազ. ԻՄ. Պեղումներ շինության հետախազի քառանկյունում:

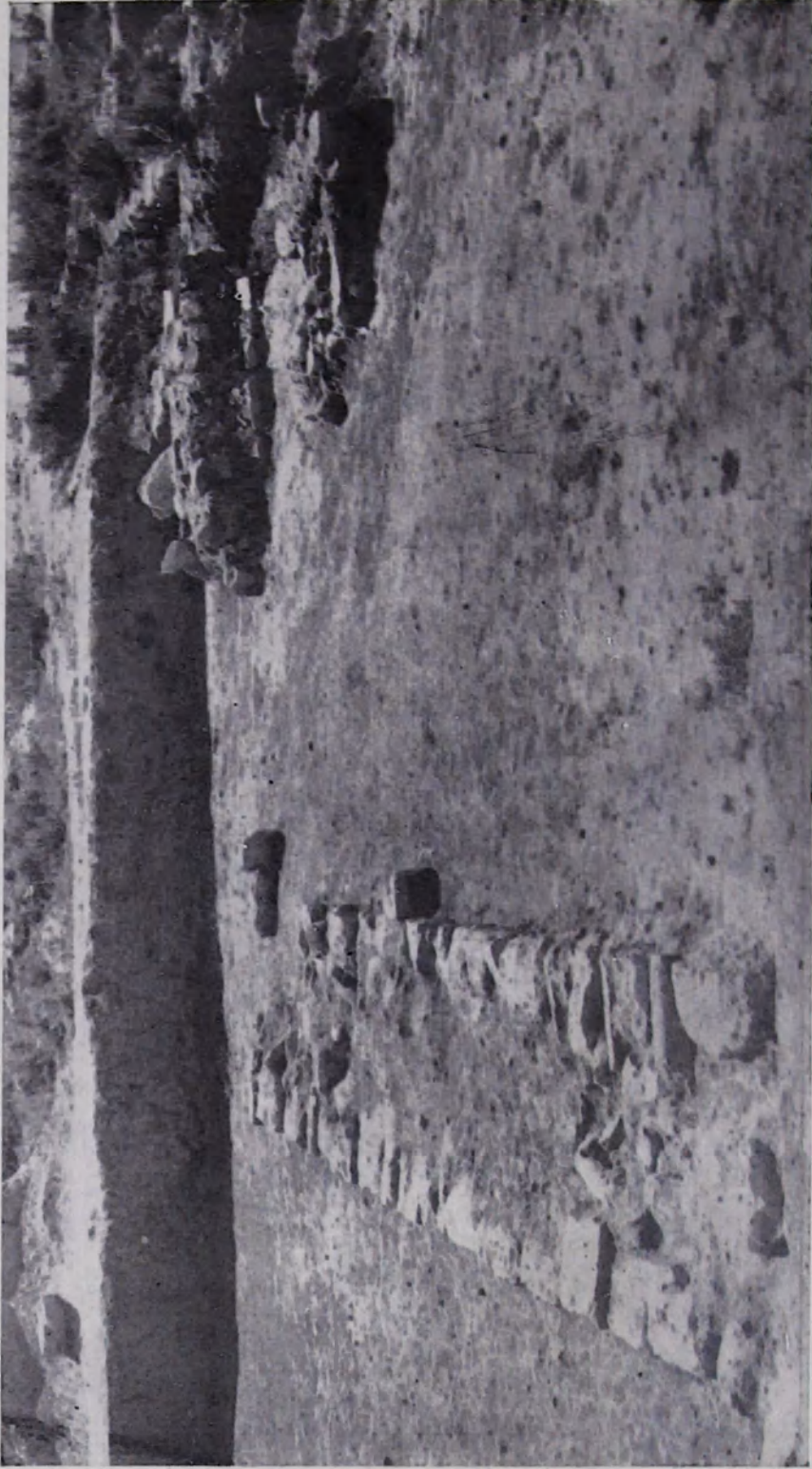

Աղ. X. Պեղումները b-19 բառակառույցի

Ազ. XI. Այսնադարոյ սենյակից զեպի հարավ լացփոյ մուտրո:

Ազ. XII. Պեղվածքի հյուսիսային հատվածը պեղումներից հետո:

Լճ. XIII. Պեղումների հարավային հատվածում բացված աղյուսանյն պատերի մնացորդներ
(X—XI դդ.):

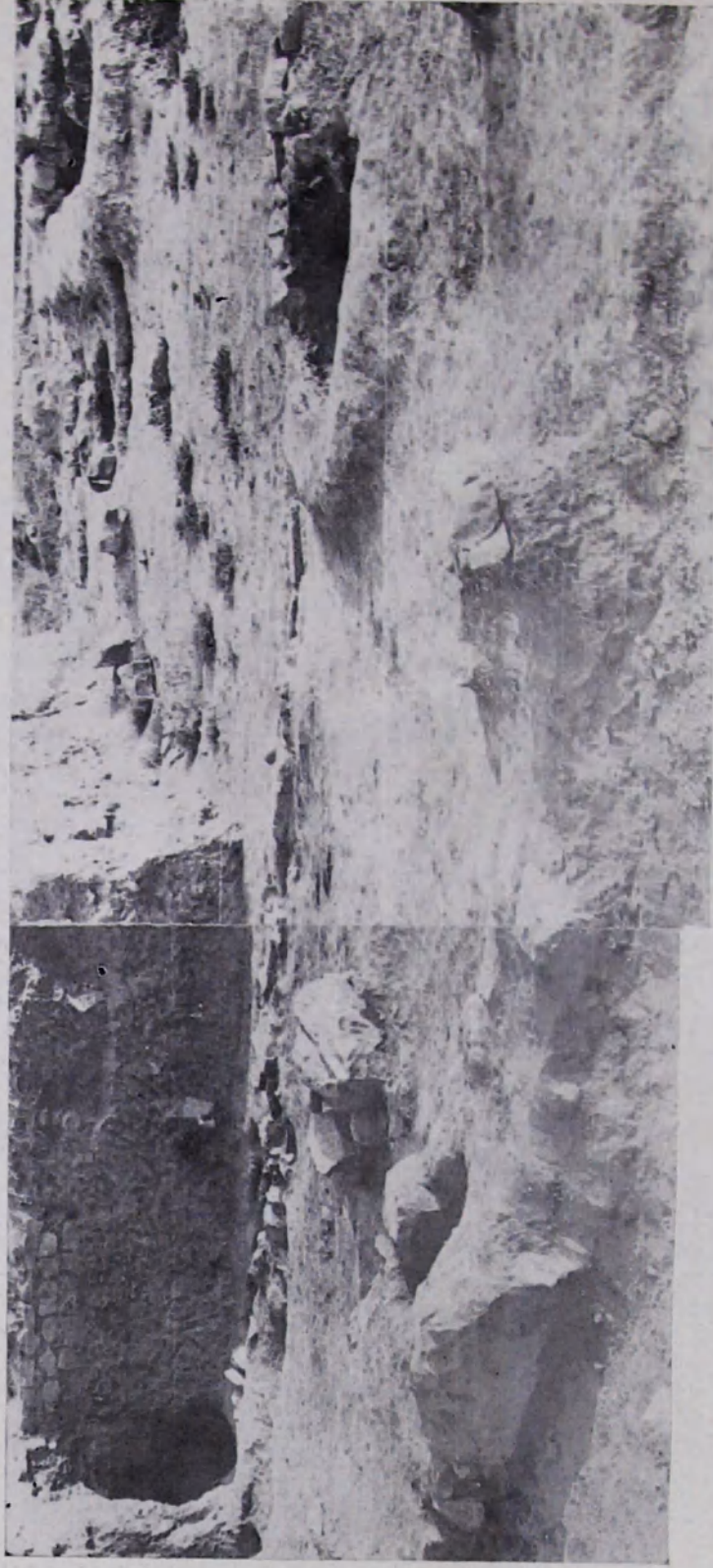

Ազ. XIV, նկ. 1. Սուռնաղարդ սենյակի հարավային մուտքը, նկ. 2. Երևույթյան սենյակի մասի պատերի ներքին օղկնածես շարվածքը:

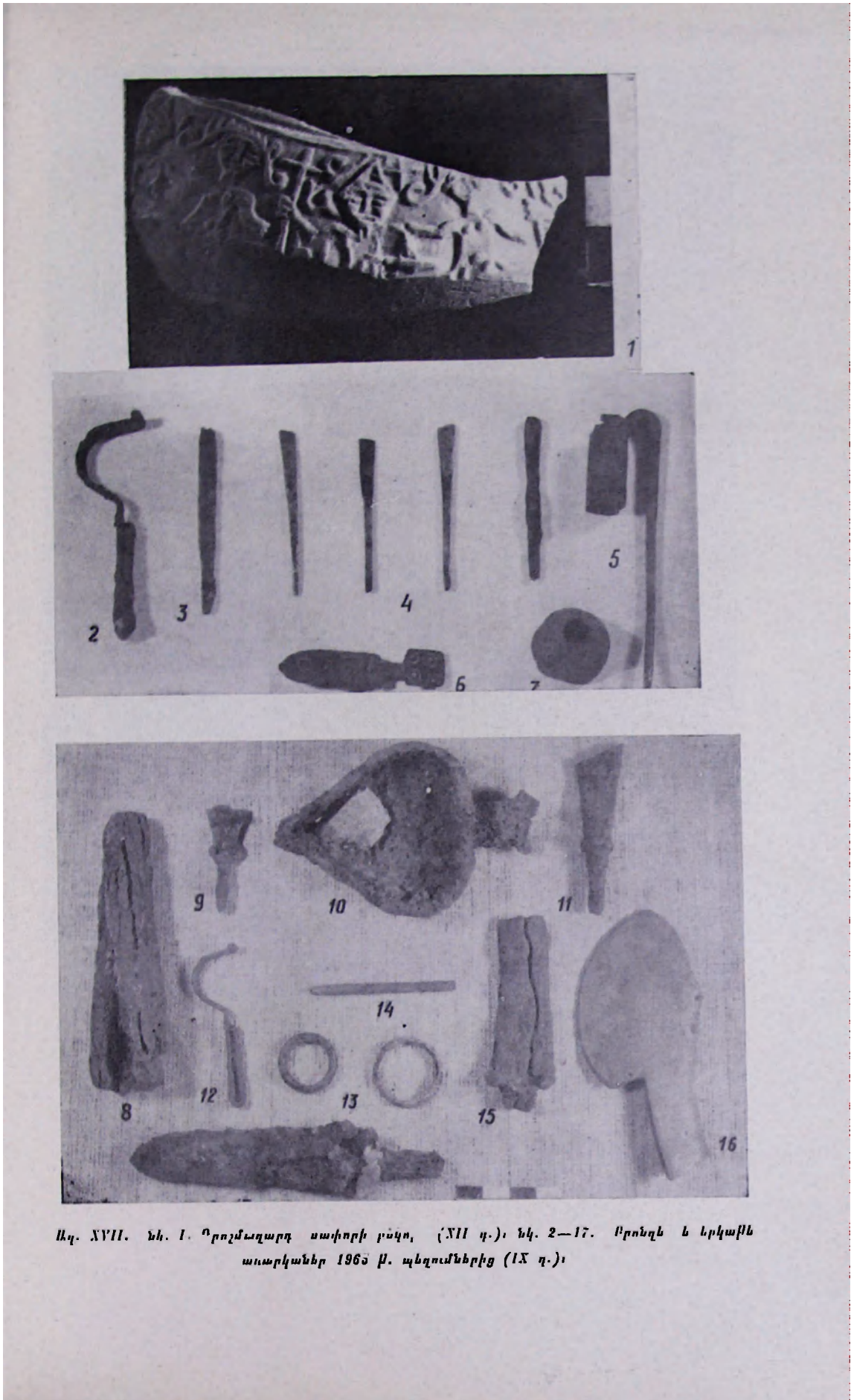

Ազ. XV. Մյունազարդ սենյակը կից կառույցներով:

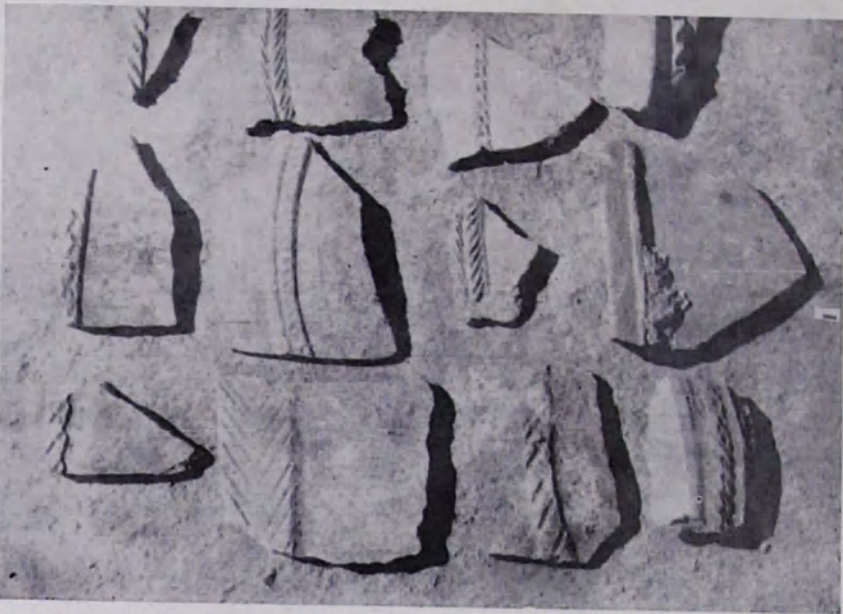

Ազ. XVI. Հատվածի շինությունների տնտեսական բաժնի սենյակների հիմնադրանքները:

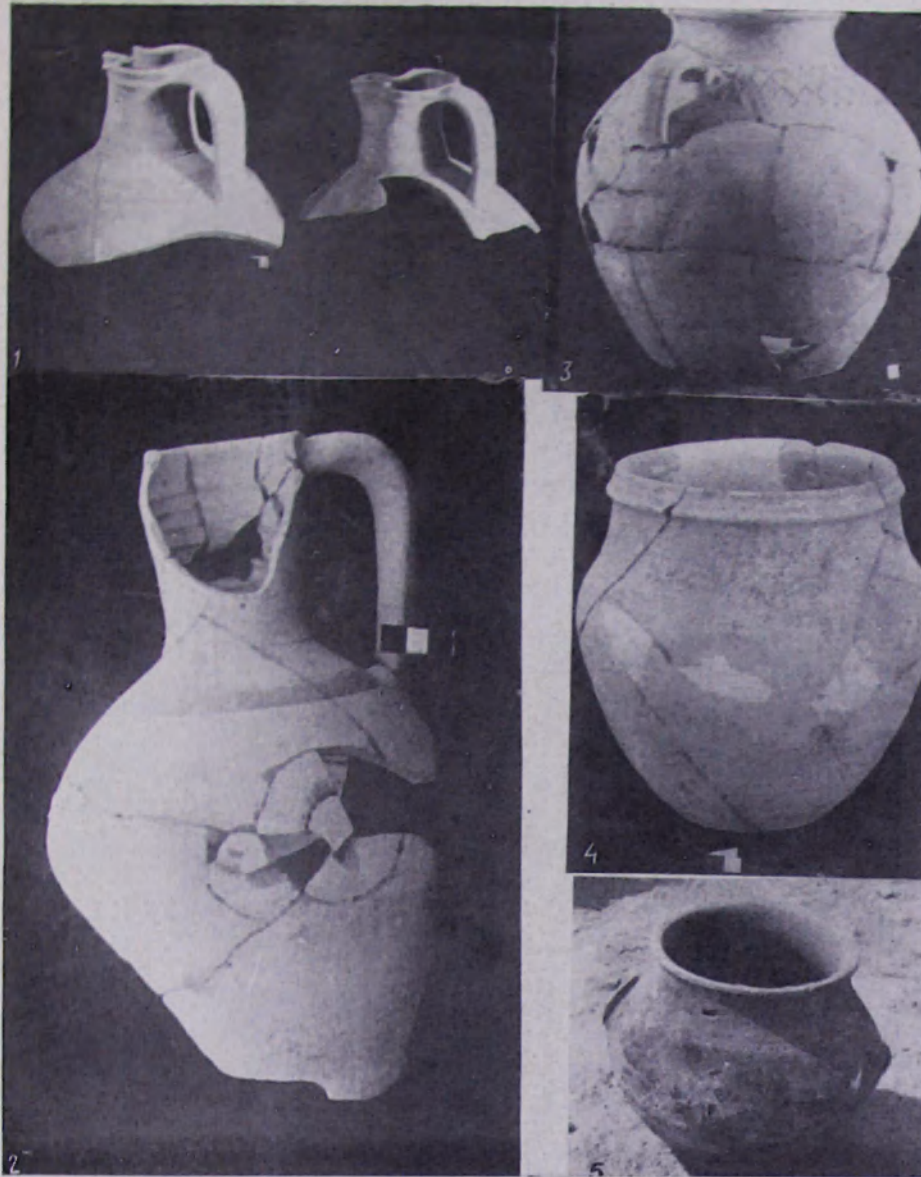

Լկ. XVІІ. Նկ. 1. Օրոշմադարձ սափորի բնիկ, (XII դ.): Նկ. 2—17. Բրոնզե և երկաթե առարկաներ 1965 թ. պեղումներից (IX դ.):

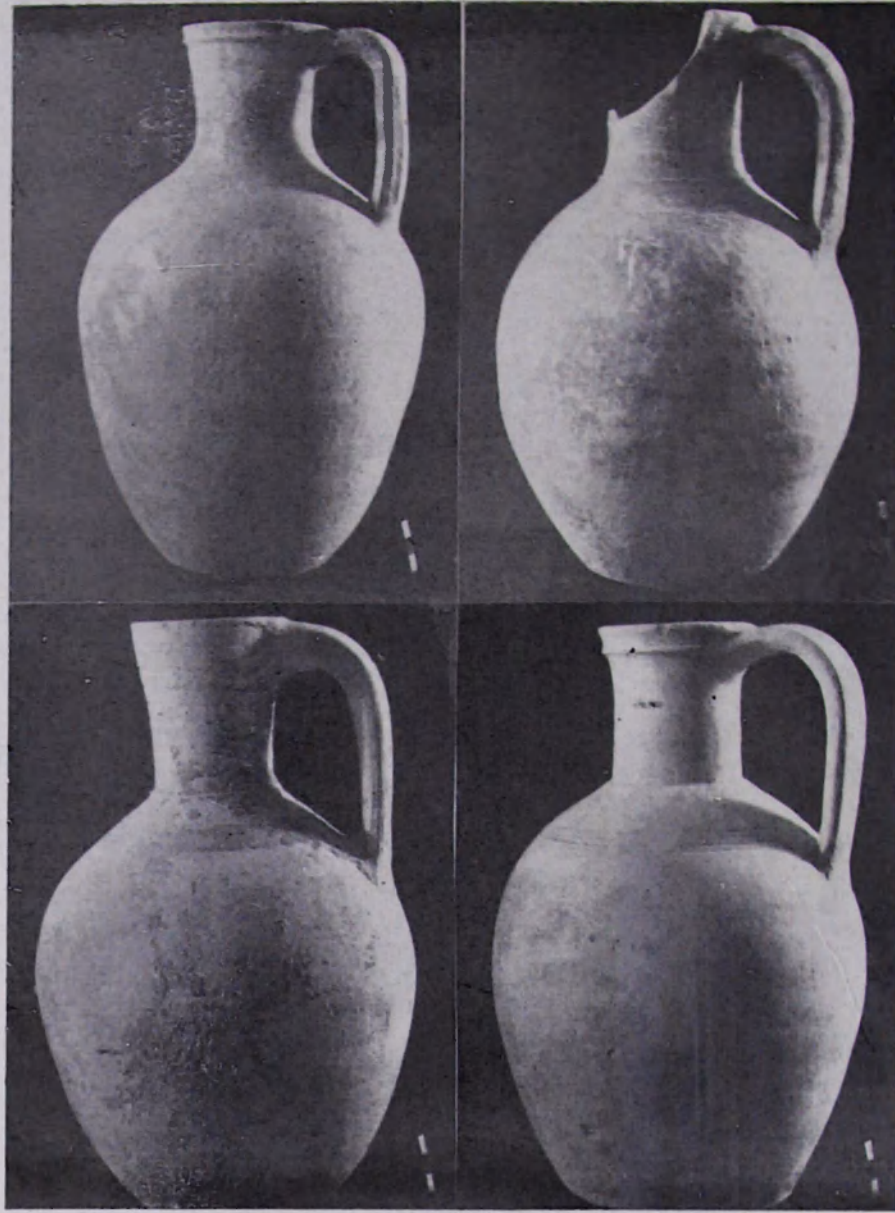

Աղ. XV/II. նկ. 1. Կարասաների բեկորներ (VIII—IX դդ.), նկ. 2. Խփեր (IX դ.),

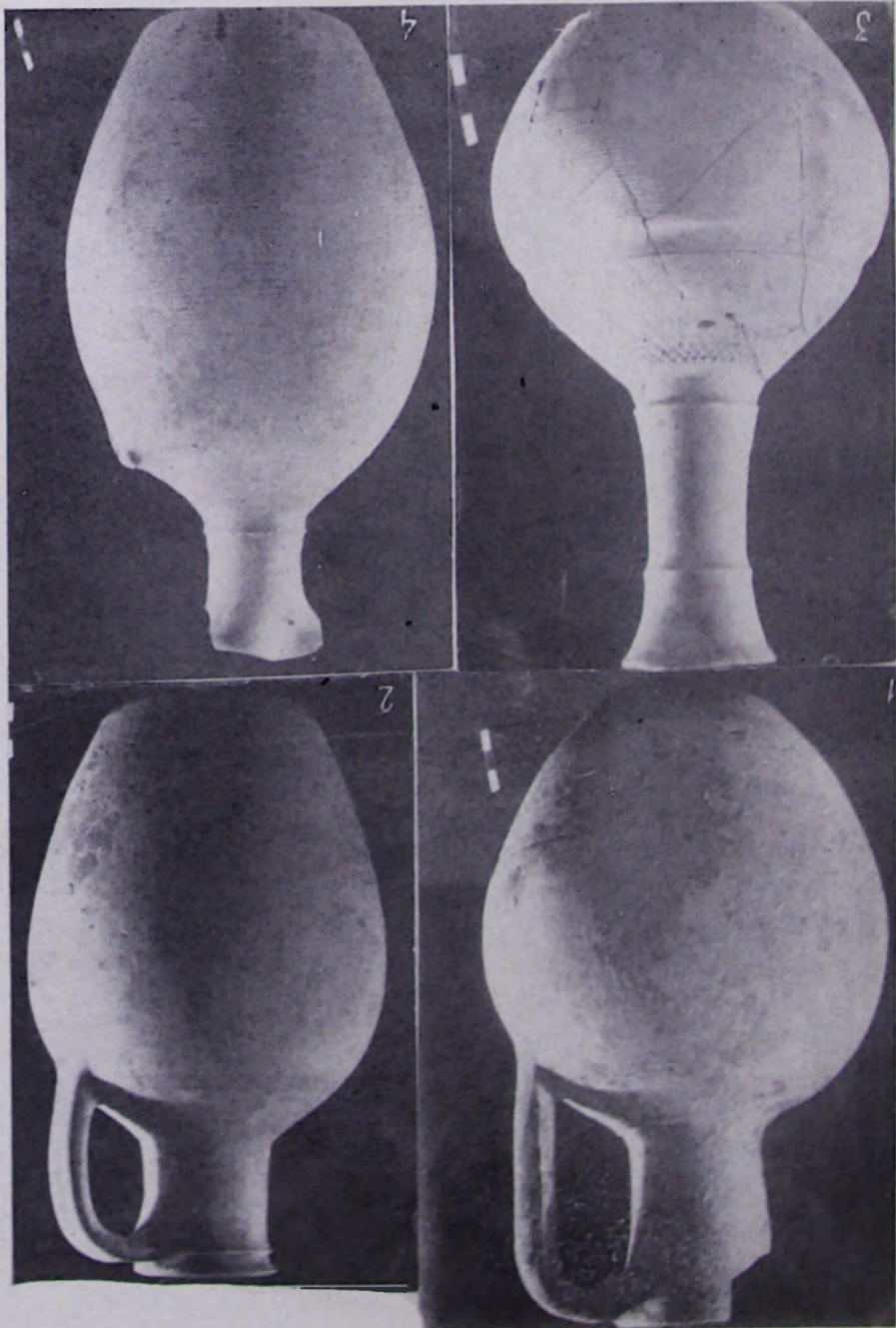
Ազ. XIX. Հասարակ խեցեղենի նմուշներ (VIII—IX դդ.)

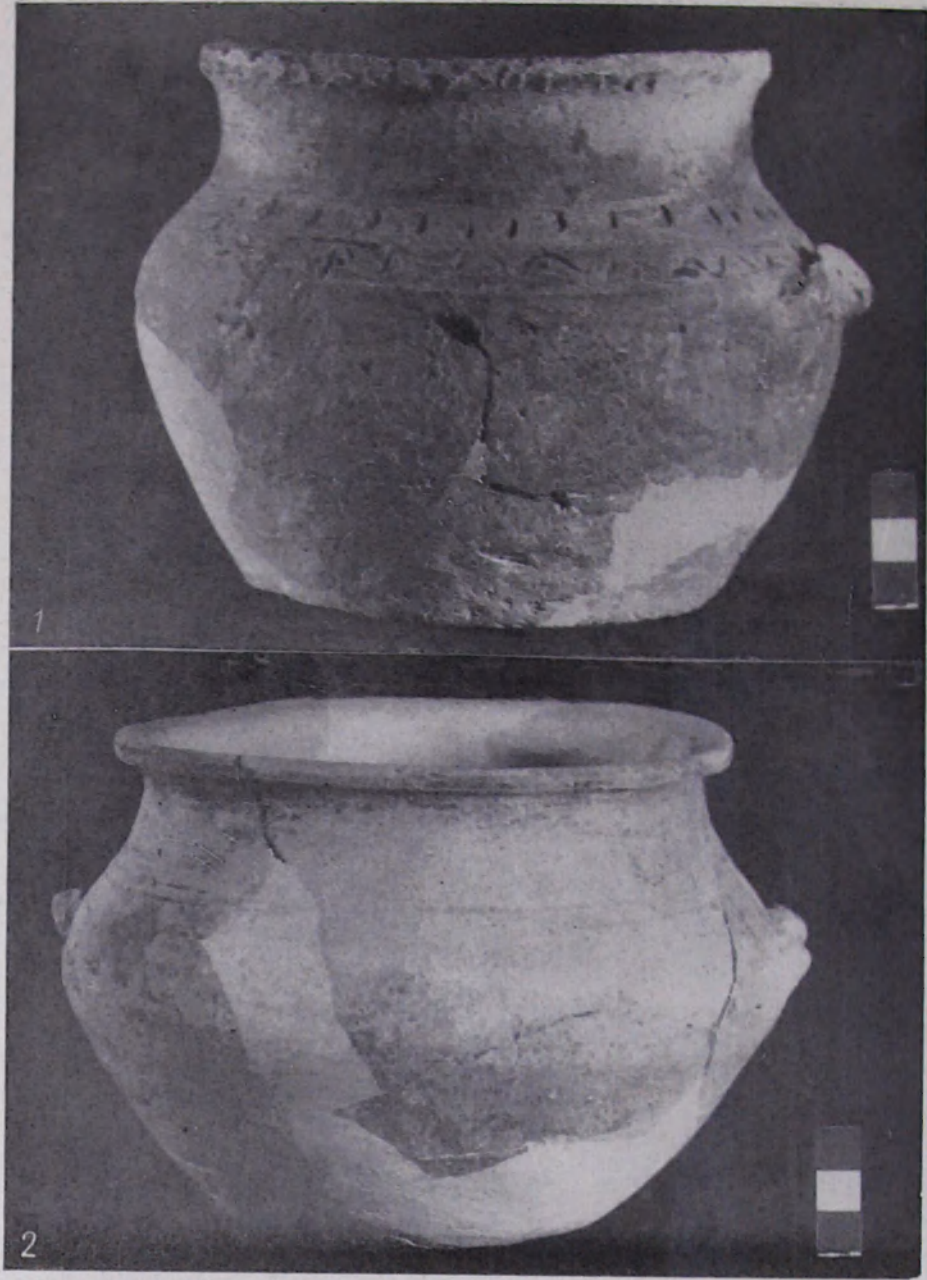

Աղ. XX. Պափորներ Գ-19 բառակուսու մեծ հորից (13 դ.).

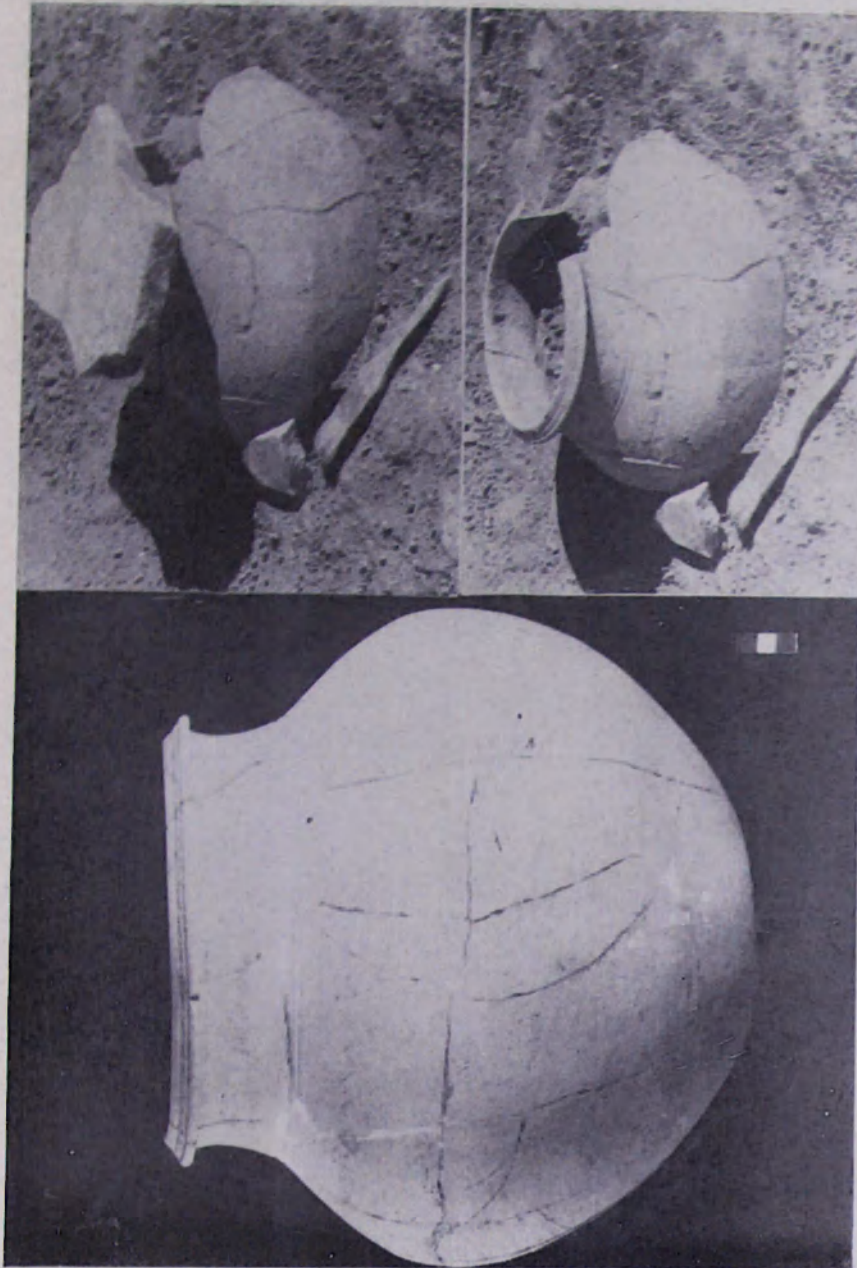
Աղ. XXII. Ասփորներ Ե-19 բառակառու մեծ հորից (IX դ.)

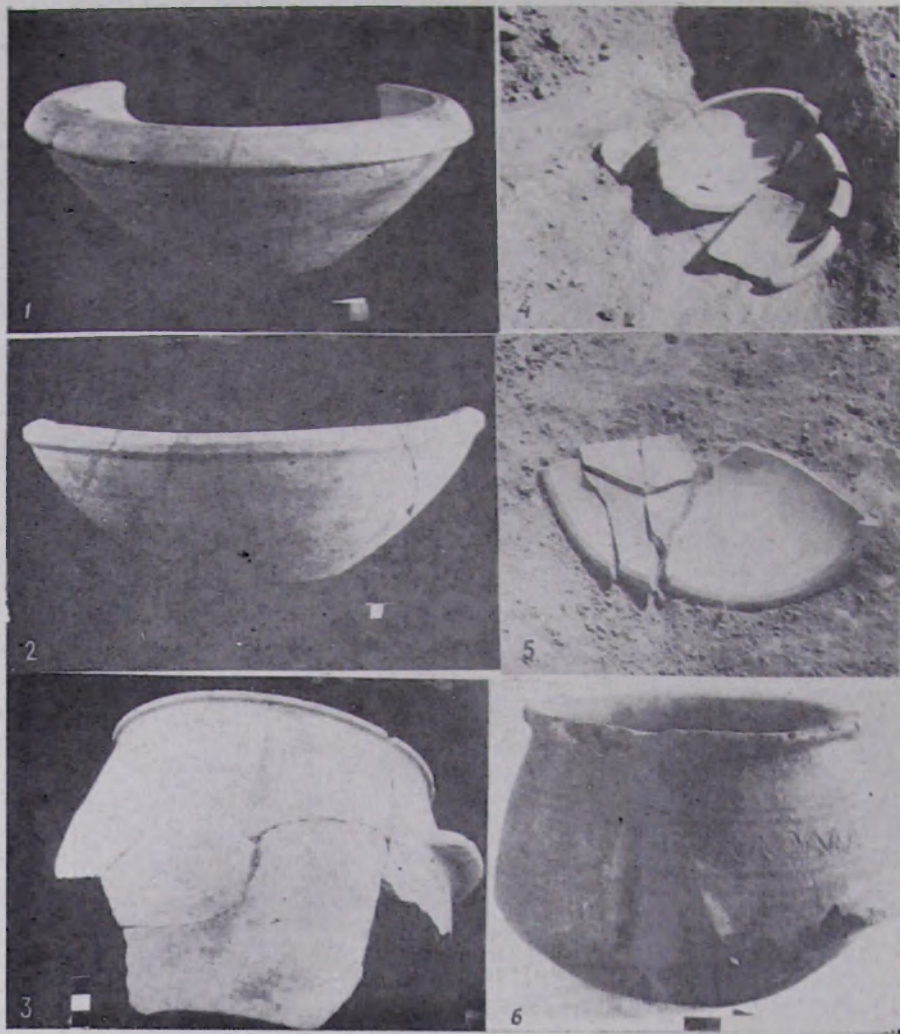

Աղ. XXII. ԿճՈՒՆՆԵՐ ՎՐ—19 ԲԱՌԱԿՈՒՄԻ ՄԵՆ ԿՈՐԻԿ (1X դ.):

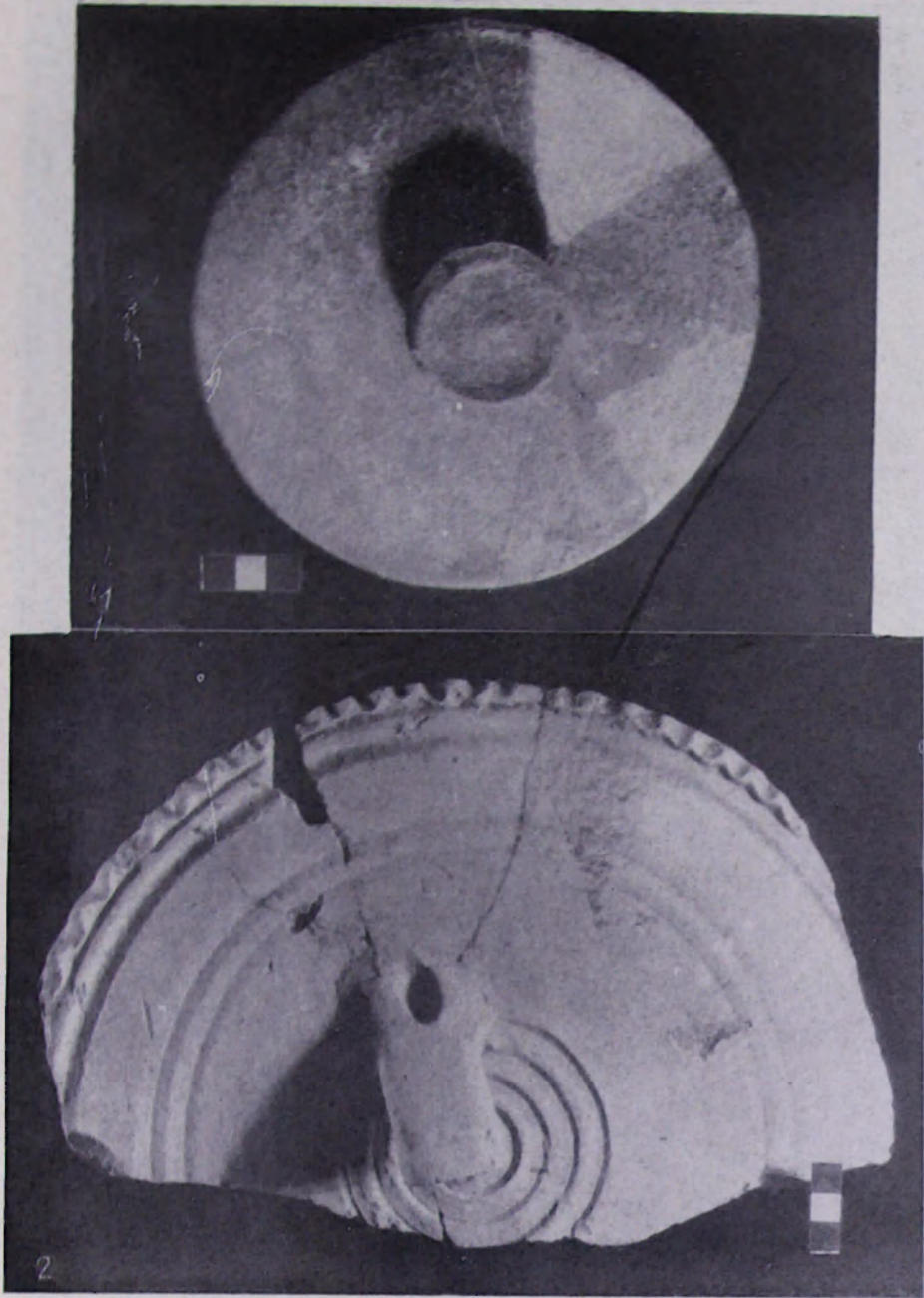

Աղ. XXIII. Անկապի մեծ կտուճ Ո—21 քառակուսով (XIII—IX դդ.)

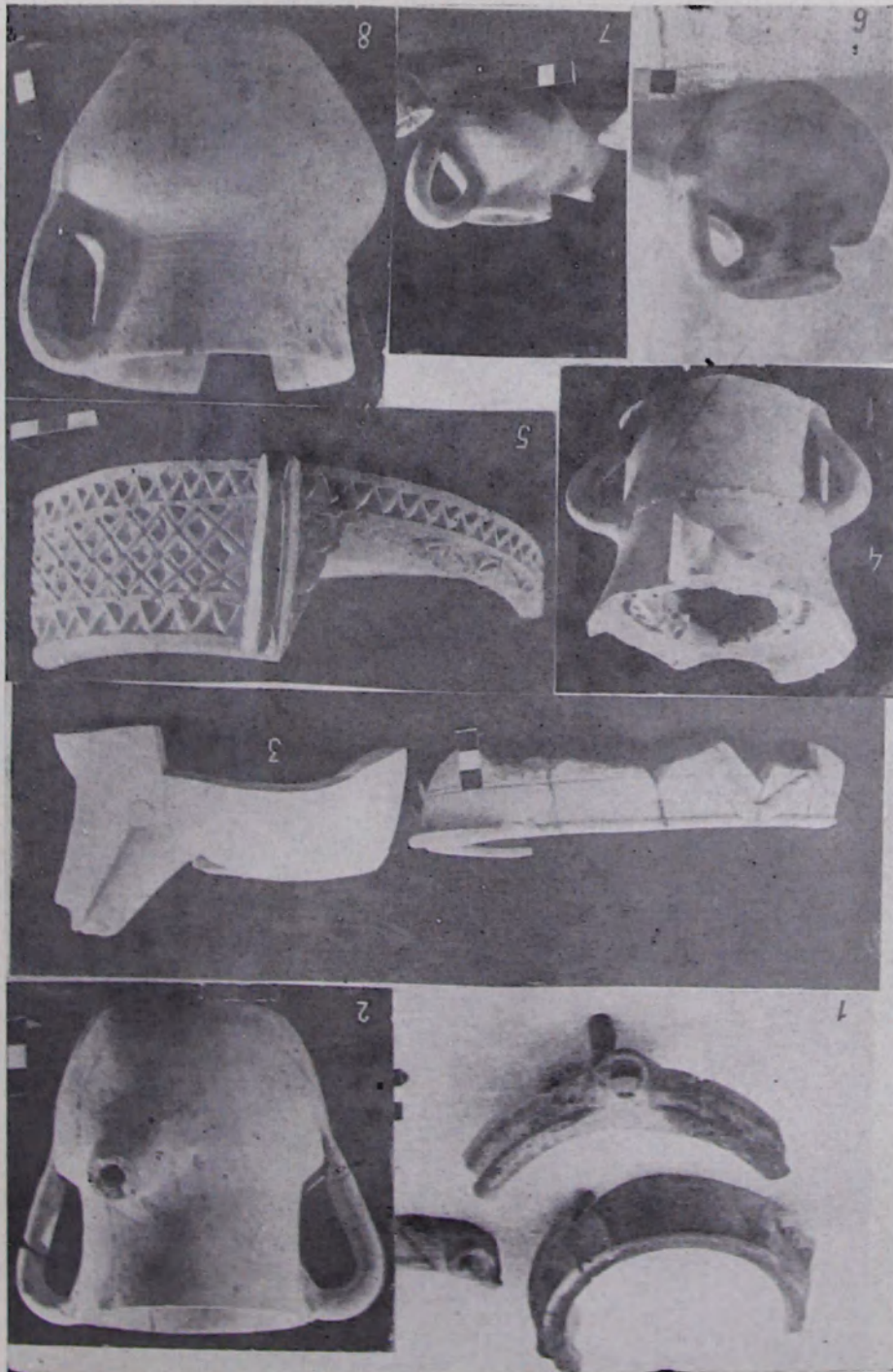
Պղ. XXIV. նկ. 1, 2, 4, 5, ՄԼՏ քրեղանների լեկոյների դանված շերտերից (V:II դ.):
 նկ. 3, 6. կճուճներ ու—19 քառակուսու մեծ հորից (IX դ.):

Աղ. XXV. Խոփեր (IX դ.):

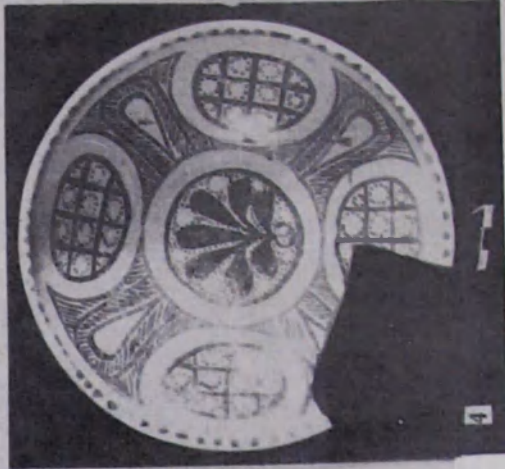
Աղ. ՏՄԻ. ԳԿ. 1. Հատրակ խցիկներ տարբեր մեծությամբ մզկից պատրաստված համառոտ 7-1 հիշատակ (18-9 թ.)

Աղ. XXVII. Բաղձազույն ընարակած թասեր (IX դ.):

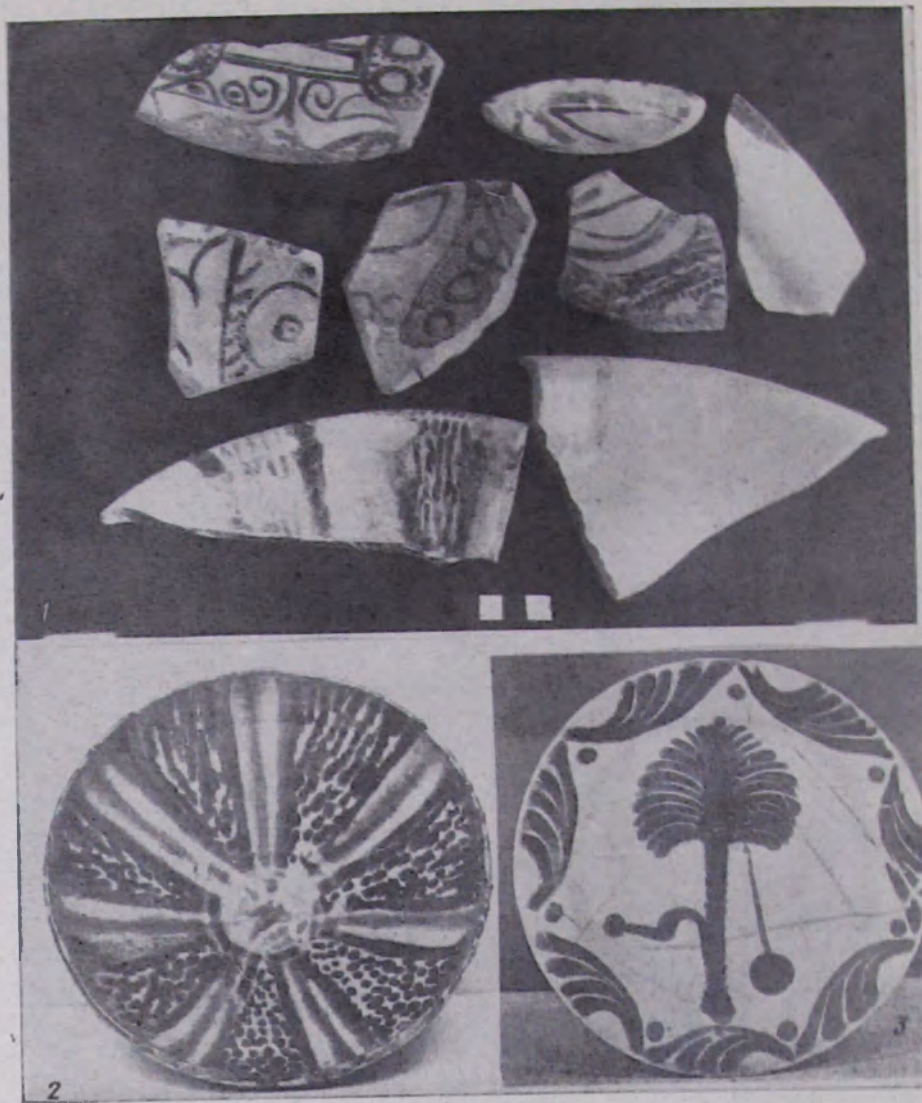

Աղ. XXVIII. Բազմաբուն շնորակած թավեր 15-19 քառակուսու մեծ հորից (IX դ.)

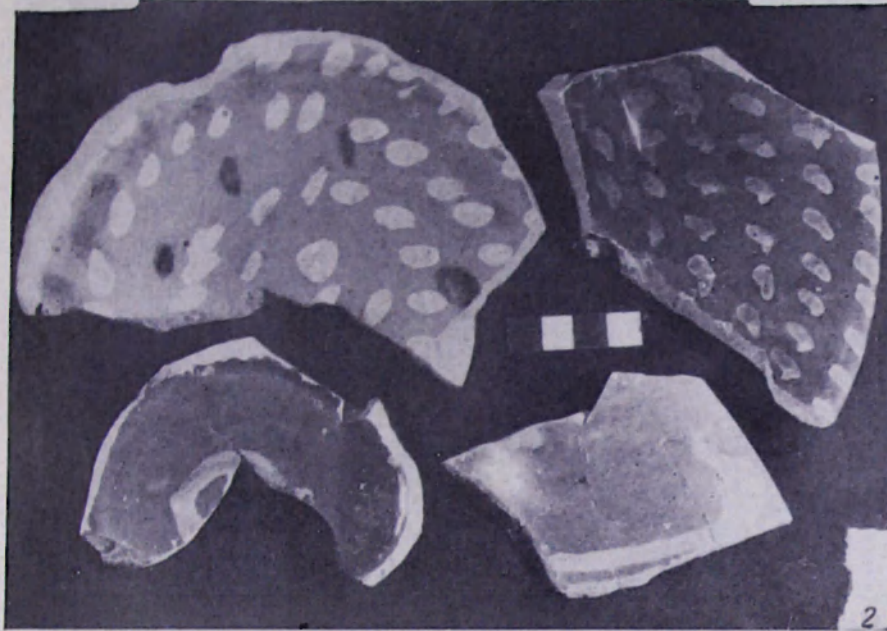

Ազ. XXX. Կանաչ շեմբակով պատած անոթներ (IX դ.):

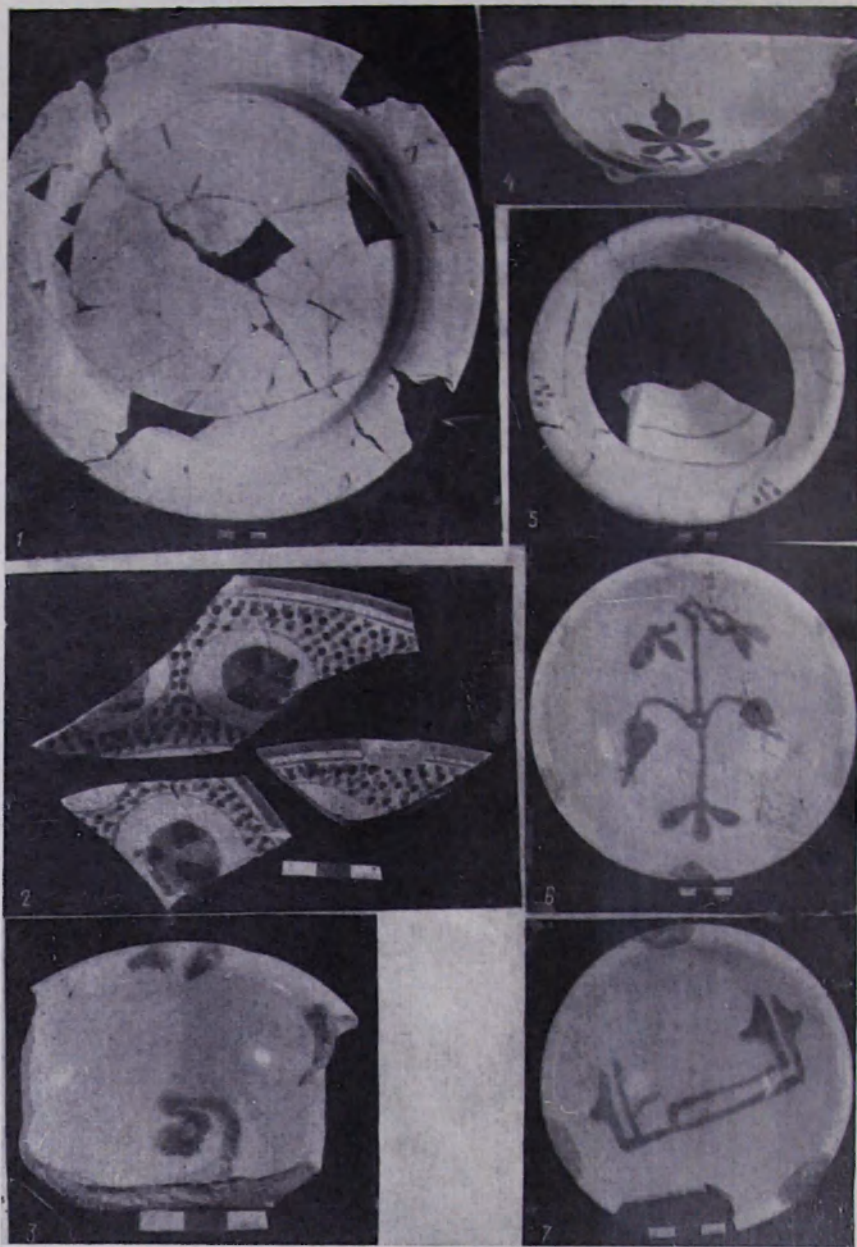

Աղ. XXV. նկ. 1. Տեղական և ներմուծված ջնարակած խեղդղենի բեկորներ (IX դ.)։ նկ. 2, 3, Չուգաշենյան մերձավոր-արևելյան կենտրոններից (IX դ.)։

Ազ. XXXI Անդրով զարդարված թասերի բեկորներ (IX-X դդ.)

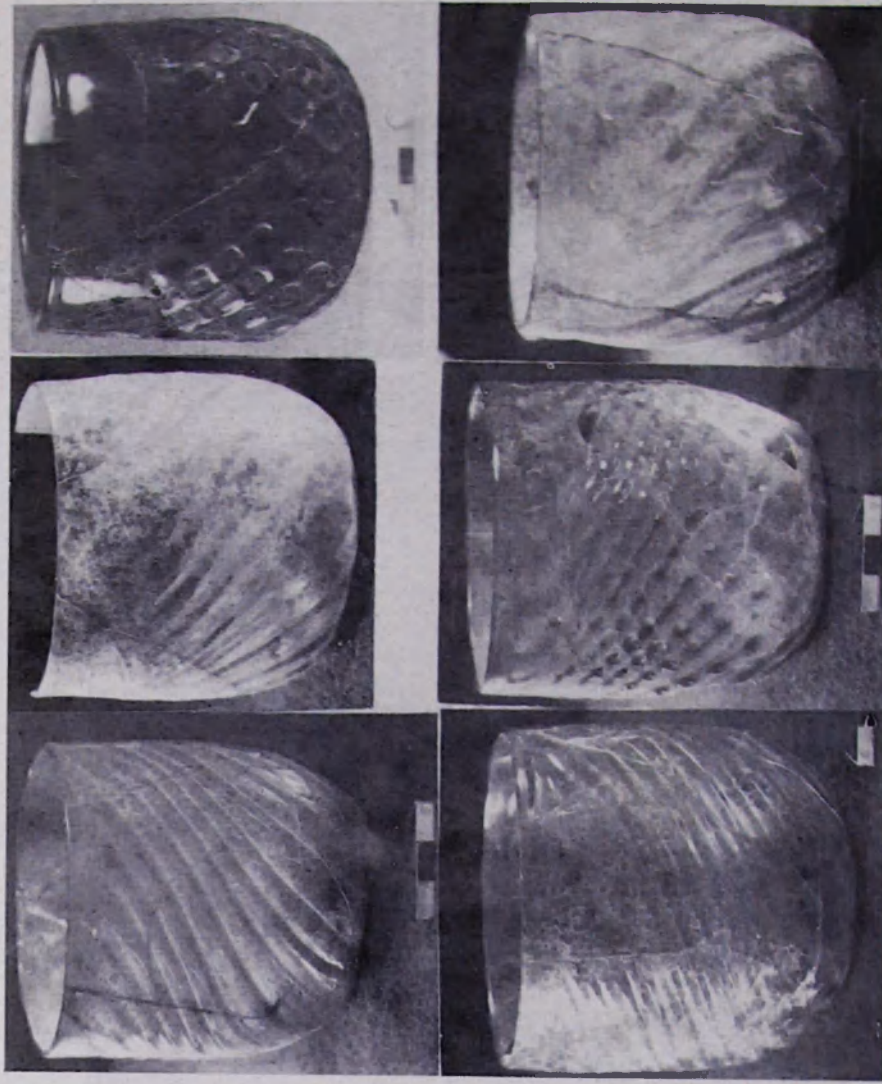
Ագ. XXXII. նկ. 1, 2, 4—6. ներմուծված օնարակած թասեր (IX դ.)
 նկ. 3, 7. Տեղական րեզորիսակոթյուններ (IX դ.):

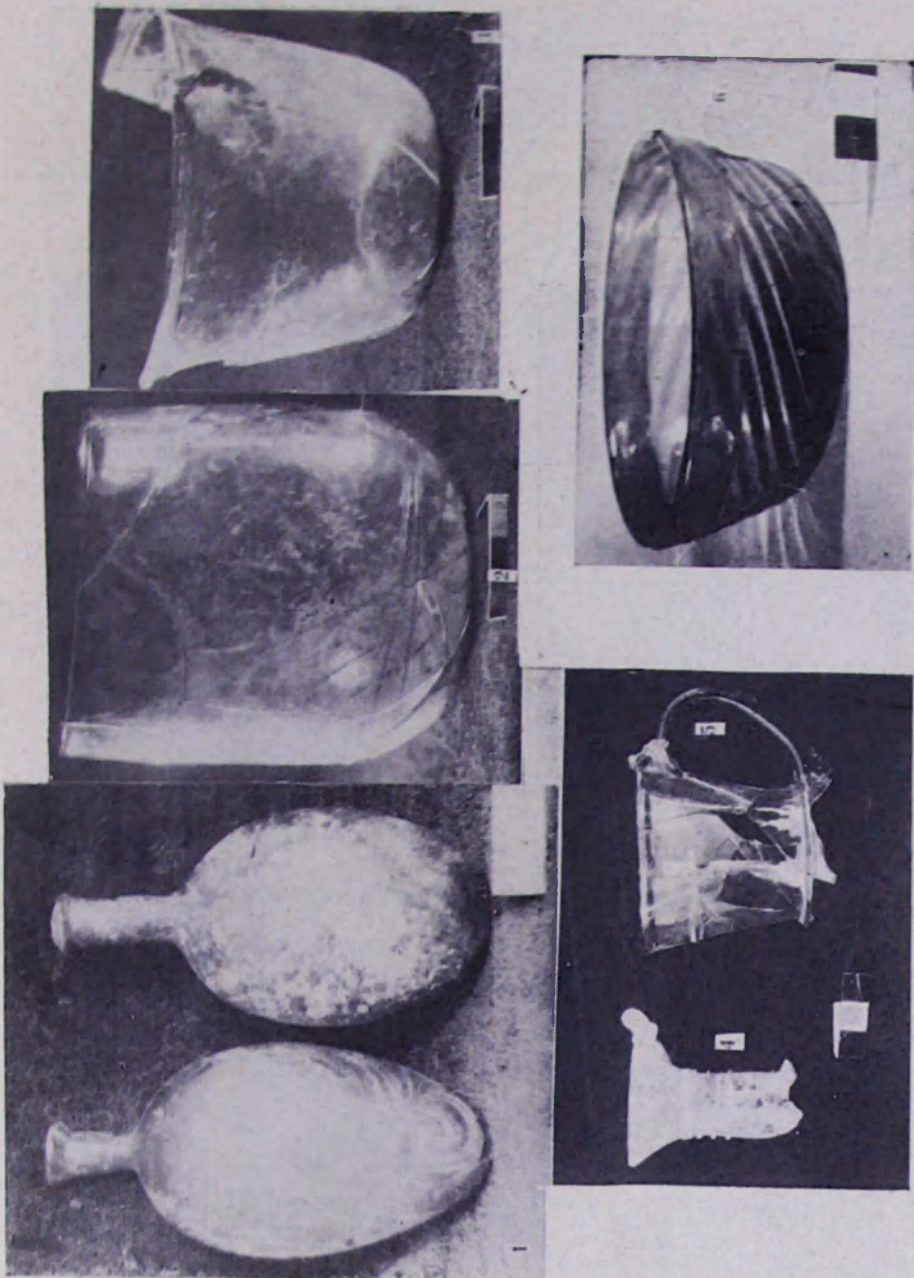

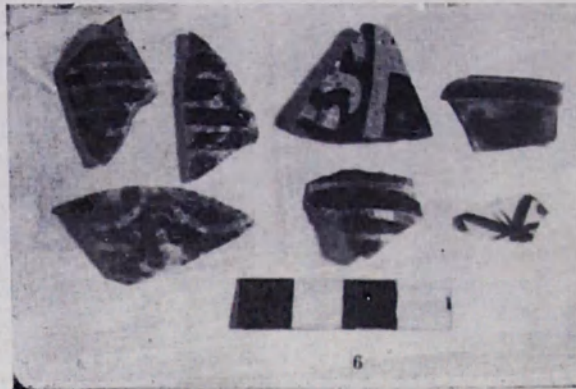
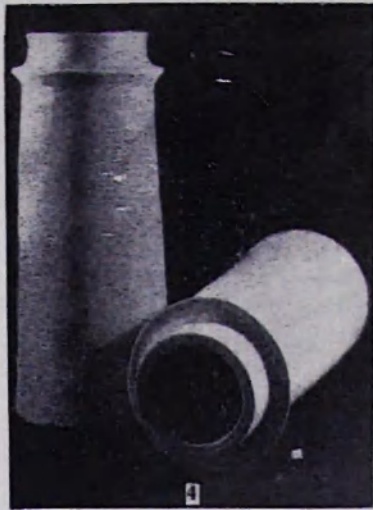

Աղ. XXX.V Ազոսի բաժանիկից Գ-18 բաժանուց հորից (IX դ.).

Ազ. XXXV. Ազգական առարկաներ շիրմարանից (IX դ.),

Ազ. XXXVI հեցեղեն և ապակե անոթների բեկորներ, զարդեր (IX—XII դդ.):

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Ս Ս Հ Գ Ի Տ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ա Կ Ա Դ Ե Մ Ի Ա

«ՀՆԱԿԻՏԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ» ՄԱՏԵՆԱՇԱՐՈՎ
ԼՈՒՅՈՒ ԵՆ ՏԵՍԵԼ
N 1

ԿԱՐՄԻՐ—ԲԼՈՒՐ, I
Բ. Բ. ՊԻՏՏՐՈՎՍԿԻ

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների անառնանային պատմության ինստիտուտի և Պետական էրմիտաժի հնագիտական էթնոգրաֆիայի 1939—1949 թթ. աշխատանքների արդյունքները: Երևան

1950

N 2

ԿԱՐՄԻՐ—ԲԼՈՒՐ, II
Բ. Բ. ՊԻՏՏՐՈՎՍԿԻ

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի և Պետական էրմիտաժի հնագիտական էթնոգրաֆիայի 1949—1950 թթ. աշխատանքների արդյունքները: Երևան

1952

N 3

ԿԱՌՆԻ, I
Բ. Ն. ԱՌԱՔՆԷՅԱՆ

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի հնագիտական էթնոգրաֆիայի 1919—1950 թթ. աշխատանքների արդյունքները: Երևան

1951

N 4

ԿՈՒՆՎԻՆՈՅԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ
Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների անառնանային պատմության ինստիտուտի և Հայաստանի հնությունների պալատի կոմիտեի հնագրական արվածքների 1929 թ. և 1950 թ. աշխատանքների արդյունքները: Երևան

1954

N 5

ԿԱՐՄԻՐ—ԲԼՈՒՐ, III
Բ. Բ. ՊԻՏՏՐՈՎՍԿԻ

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի և Պետական էրմիտաժի հնագրական էթնոգրաֆիայի 1951—1953 թթ. աշխատանքների արդյունքները: Երևան

1955

N 6

ԿԱՐՄԻՐ—ԲԼՈՒՐ, IV
Կ. Լ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Թեյերախիի նարտարապետությունը: Երևան

1955

№ 7

ԳԱՌՆԻ, II

Ք. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Գառնիի հնագիտական արձագանքների 1951—1955 թթ. աշխատանքների արդյունքները:
(Անտիկ շրջան):
Երևան

1957

№ 8

ԶՐՎԵԺ, I

Ն. Մ. ՏՈԿԱՐՍԿԻ

1957 թվականի Զրվեժի արձագանքների աշխատանքների արդյունքները:

Երևան

1959

№ 9

ԱՌԻՆ—ԲԵՐԴ, I

Կ. Լ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Էրերունու ճարտարապետությունը 1950—1959 թթ. պեղումների համաձայն:
Երևան

1961

№ 10

ԳԱՌՆԻ, III

Ք. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Գ. Հ. ԿԱՐԱՆՅԱՆ

1949—1956 թթ. պեղումների արդյունքները:

(Միջին դարեր)

Երևան

1962

№ 11

ԶՐՎԵԺ, II

ՈՂՋԱԲԵՐԴ

Ն. Մ. ՏՈԿԱՐՍԿԻ

1958—1962 թթ. Զրվեժի արձագանքների աշխատանքների արդյունքները:
Երևան

1964

№ 12

ԳԱՌՆԻ, IV

Է. Վ. ԽԱՆՁԱԳՅԱՆ

1949—1966 թթ. պեղումների արդյունքները:

(Վաղ բրոնզից մինչև ուրարտական շրջան ներառյալ):

Երևան

1969

№ 13

ԴՎԻՆ, I

Ա. Ա. ՔԱՂԱՆԲԱՐՅԱՆ

Կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964—1970 թթ.
Երևան

1976

№ 14

Ռ. Մ. ՔՈՐՈՍՅԱՆ

Թեղուտի վաղ էրկրադորձական բնակավայրը:

(մ. թ. ա. IV հազարամյակ)

Երևան

1976

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
В СЕРИИ «АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В
АРМЕНИИ» ИЗДАНО

№ 1

КАРМИР-БЛУР, I
Б. Б. ПИОТРОВСКИЙ

Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук
Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1939—1949 гг.

Ереван

1950

№ 2

КАРМИР-БЛУР, II
Б. Б. ПИОТРОВСКИЙ

Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук
Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1949—1950 гг.

Ереван

1952

№ 3

ГАРНИ, I

Б. П. АРАКЕЛЯН

Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук
Армянской ССР 1949—1950 гг.

Ереван

1951

№ 4

РАСКОПКИ В ГОЛОВИНО

А. А. МАРТИРОСЯН

Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук
Армянской ССР и Комитета по охране древностей Армении в 1929 и 1950 гг.

Ереван

1954

№ 5

КАРМИР-БЛУР, III
Б. Б. ПИОТРОВСКИЙ

Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук
Армянской ССР и Государственного Эрмитажа 1951—1953 гг.

Ереван

1955

№ 6

КАРМИР-БЛУР, IV
К. Л. ОГАНЕСЯН

Архитектура Тейшебани.

Ереван

1955

№ 7

ГАРНИ, II

Б. П. АРАКЕЛЯН

Результаты работ гарнийской археологической экспедиции 1951—1955 гг. (антич-
ный период).

Ереван

1957

- № 8**
ДЖРВЕЖ. I
Н. М. ТОКАРСКИЙ
- Результаты работ джрвежской археологической экспедиции 1957 г.
Ереван 1959
- № 9**
АРИН-БЕРД. I
К. Л. ОГАНЕСЯН
- Архитектура Эребуни по материалам раскопок 1950—1959 гг.
Ереван 1961
- № 10**
ГАРНИ. III
Б. Н. АРАКЕЛЯН, Г. О. КАРАХАНИЯН
- Результаты раскопок 1949—1956 гг.
Ереван 1962
- № 11**
ДЖРВЕЖ. II
ВОХДЖАБЕРД
Н. М. ТОКАРСКИЙ
- Результаты работ джрвежской археологической экспедиции 1958—1962 гг.
Ереван 1964
- № 12**
ГАРНИ. IV
Э. В. ХАНЗАДЯН
- Результаты раскопок 1949—1966 гг. (с ранней бронзы до урартского периода включительно).
Ереван 1969
- № 13**
ДВИН. I
А. А. КАЛАНТАРЯН
- Раскопки центрального квартала 1964—1970 гг.
Ереван 1976
- № 14**
РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ТЕХУТА
Р. М. ТОРОСЯН
- Раннеземледельческое поселение Техута (IV тыс. до н. э.).
Ереван 1976

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից	47
սևառուբյուս	5
I. 1964—1970 թթ. տեղումներ	6
II. Եկտադրույթուն	9
III. Սևադե իրեր և առարկաներ	23
IV. Խեղեղեն	33
V. Կապույտագործություն	46
Резюме	89
Список иллюстраций	107
Список таблиц	114
Համաստեղությունների ցանկ	115
Աղյուսակներ	116
	117

ԵՐԱՄ ԱՇՈՏԻ ԿԱԼԱՔԱՐՅԱՆ
ԱՐԱՄ ԱՇՈՏՈՅԻՆԿ ԿԱՂԱՄԻՏՈՒՄ

Գ Վ Ի Ն

I

Կենտրոնացան թաղամասի պեղումները 1964—1970 թթ.

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության
և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի օրոշմամբ

Հրատ. խմբագիր Փ. Հ. ՄԱԿԱՆՅԱՆ
Նկարիչ Գ. Ս. ՆԱԶԱՐՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՎՋ 05528   պատվեր 306   հրատ. 4318   տպարանակ 3000
Հանձնված է շարվածքի 18/IV 1975 թ., ստորագրված է տպագրության 26/V 1976 թ.,
տպագրակալ 8 մամուլ + 18 ներդիր, հրատ. 9,31 մամուլ, թուղթ N 1, 70×108¹/₁₆,
Գինը 1 ա. 15 կ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն. Երևան—19, Բարեկամության, 24գ:
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

Издательство АН Арм. ССР, Ереван, 19. Барекамутян 24.

